This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

DR
354
.T72
1896

BUHR B
[redacted]
a39015 00029490 3b

Digitized by Google

20.—

56/131

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN · LIBRARIES ·

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
SCIENTIA VERITAS
1817

Digitized by Google

Toshev, Petar.

1885 — 1895

ПИСМА ОТЪ ВОЙНАТА

ВТОРО ИЗДАНИЕ ИСПРАВЕНО, ПОПЪЛНЕНО И ДОБАВЕНО СЪ ПЛАНОВЕ И КАРТИ.

НАПИСАЛЪ

Полковникъ Тошевъ.

СОФИЯ

Централна Печатница на П. Калчевъ и С-ie.

1896.

Digitized by Google

DR
354
.T72
1896

Понеже I то издание на *Писмата отъ войната* отъ редакцията на Военний Журналъ трѣбваше да стане непрѣменно къмъ 8-й Ноемврий 1895 год. т. е. срѣщу десятилѣтието на войната, то въ слѣдствие на това, тѣзи писма се явиха непълни, съ много грѣшки по тѣхното изложение и литературна обработка, и безъ едно подходяще на тѣхното съдържание заключение, а най-главното и безъ карти и планове, безъ които брошурата губи почти половината отъ своята интересность.

Като желаемъ да исправимъ тѣзи важни грѣшки и да видимъ книжката си въ завършена форма, ний, насърдчени отъ добритѣ отзиви, които чухме отъ другаритѣ си, прѣдприехме печатанието на II-то издание. Освѣнъ попълванието на нѣкои подробности пропустнати въ I-тѣ шестъ писма, Г. Г. читателитѣ ще срѣщнатъ въ II-то издание още *едно писмо*, въ което като се расправя за онова въодушевление и ентусиазмъ прѣзъ онези славни и велики дни на побѣдата, които ний сме можали да схванемъ въ столицата отъ 5 дневното посѣщение болницитѣ отъ цѣли тълпи и отъ оная обща любовь и внимание исказани къмъ раненитѣ отъ хилядитѣ посѣтители, — сѫщеврѣмено се прави и единъ кратъкъ очеркъ на послѣдовалитѣ събития до 15-ий Ноемврий, заедно съ главнитѣ погрѣшки проявани при тѣзи дѣйствия.

Digitized by Google

Капитанъ Марковъ.

Ще мрѣмъ ний туѭ.

Кой конь по канаритѣ смѣло хвърка
И сѣкне огънь с' подкованитѣ крака?
Кой исполинъ върху му в' огъня се хвърга
И маха грозно тамъ съ сабята в' ржка?

Кой в' ада сѫщъ, подъ бомби и гранати,
Подъ страшния имъ трѣсакъ, подъ куршуми градъ,
Стои тѫй твърдо и съ поглѣда крилатий
Изглѣжда гнѣвно иноземната тамъ ратъ?

Кой въ момента удобенъ за атака
Напрѣдъ дружинитѣ натласква с' махъ единъ,
И пристѫпа прѣдвожда; самъ лѣти в' главата —
На очевидна смъртъ отива той саминъ?

И кой с' вика: „ще мрѣме ние тука"!
„Куражъ, момчета! дързостно урра! напрѣдъ"!
Увлича всинко, и порой слѣдъ него руква,
И почернява с' трупове обширний глѣдъ? . . . .
. . . . . .

До днесъ го виждамъ въ деня тозъ славенъ,
Тозъ седмий день за слава и лаврови вѣнци,
Като току се бож почна главенъ
Току що ревнаха скалиститѣ онезъ зѫбци,

Когато грозно с' сабята замаха
И гнѣвно той засочи кѫмто върха вторъ,
И хиляда крака затрополяха,
И се захвана щурма грѫмоносенъ, скоръ;
. . . . . .

Digitized by Google

Вечъ барабана затрѣща атака,
И повѣсти тржбата грозний щиковъ бой,
И отъ ново пакъ вчестиха пушкалата,
И пакъ куршумитѣ затупаха цѣлъ рой;

Забълва отъ ново с' огънь върха срѣщенъ,
Покри се той съ димъ и цѣлъ се скри отъ насъ,
И олово и чугунъ, дждда кръстеченъ,
Засипаха се отгорѣ съ зловѣщи гласъ;

А ний съ щиковетѣ наклонени,
Въ масса сбрани, в' стройни гжсти редове,
С' Мариновия примѣръ насърдчени,
Нахвърляхме се гнѣвно срѣщу врагове,

И юрнахме по канаритѣ голи,
Катъ бѣсни и готови вече да измрѣмъ,
А жертви падаха все нови и нови . . .
Но чакъ на върха трѣбваше ний да се спрѣмъ.

И като вихъръ синеитѣ диви,
Онези пропасти и урвести бърда,
Прѣхвъркнахме и щиковетѣ ни свѣтливи
Зловѣщо лъснаха по втората гора . . .

Врагътъ избѣга . . . и гимна ни тържественъ,
С' вика и съ уррата екнаха наврѣдъ,
Но храбрия борецъ, войника честенъ
И командира нашъ — падна нещастний, клѣтъ!

Добрий Мариновъ на дълга си вѣренъ,
Ламтящъ за бой побѣденъ и вражески погромъ,
С' куршумъ въ гърдитѣ злѣ умѣренъ,
Лѣжеше той съборенъ вечъ отъ своя конь,

И стана му, безъ страхъ що в' бой стърчеше,
Въ агония послѣдня възнакъ бѣ сега,
И поглѣда що мълнии стрѣляше
Полуизгасналъ бѣше вечъ за всегда:

И салъ, ржката мжжка с' сѣтня сила,
При шепота: „юнаци Бдинци, вий напрѣдъ"!
Съ пръстъ врага тя бѣше устрѣмила —
Исказваше послѣдния му намъ завѣтъ. . . .

А ние, на завѣта неговъ вѣрни,
Атакитѣ съ бѣсъ повтаряхме цѣлъ день,
До като висотитѣ и послѣдни
Не паднаха, и той не бѣ отмъстенъ!

Digitized by Google

713899 230

Прѣдговоръ.

Тѣзи писма съвсѣмъ не сѫ писани отъ бойното поле; не сѫ биле тѣ до никого адресирани и испращани, а сѫ съставени равно подиръ три години слѣдъ войната (когато единъ нашъ Бдинецъ издаде своитѣ въспоминания въ първата година на „Воененъ Журналъ"), и сѫ основани на по ранни бѣлѣжки — истински копия отъ дѣйствителностьта . . . Късното имъ появяване на бѣлъ свѣтъ се дължи повече на една нерѣшителность и колебание относително цѣнностьта на съдържанието имъ . . . Днесъ, ний се рѣшихме да ги обнародваме и да изяснимъ до нѣкждѣ нѣкой дѣйствия въ войната, а особенно тѣзи на Трънския отрядъ, за които повечето отъ нашитѣ офицери иматъ твърдѣ прѣвратно понятие . . . Въ писмата си ний нѣма да се занимаваме съ хвалби: нека бждемъ така добри и да жертвуваме частица отъ своето самолюбие и добросъвѣстно да се отнесемъ къмъ грѣшкитѣ и опущенията, които ще ни бждѫтъ приписани, като помнимъ че въ интереса на дѣлото е да се изучатъ и изслѣдватъ тѣзи грѣшки — като единственна гаранция за тѣхното неповтаряние . . . Ний считаме за свой дългъ, въ интереса на общото дѣло, да бичуваме немилосърдно себѣ си, да извадимъ въ пълна голота грѣшкитѣ, които сме направили въ кржга на своята дѣятелность, като участникъ въ тъзи война... Нѣма защо да се срамимъ да исповѣдаме нѣща, които се дължѫтъ само на едно неумѣние, на една неготовность и младость . . . Грѣшно е да се криятъ *ранитѣ* подъ блѣскавитѣ многоглаголства и хвалби на показаната храбрость.

Digitized by Google

Digitized by Google

ПИСМО I.

Бой съ Турцитѣ! бой съ вѣковния врагъ! — ето какво очаквашъ ти да чуешъ отъ туй ми писмо; но какво ще кажешъ, ако ти обадя, че вече десеть дни отъ какъ сме напуснали Дупница и сме се озовали срѣщу сърбската граница? Ще повѣрвашъ ли ти, ако ти съобща че ний очакваме война съ роднитѣ братя Сърби? — Разбира се, че не ще повѣрвашъ, както и ний не вѣрвахме, до като не дойдохме тукъ, гдѣто всичко мирише на едно скорошно сблъсквание. Толкова врѣме стояхме на турската граница и никакви произшедствия, никакви прѣдизвиквания не се случиха, когато тука провокациитѣ слѣдватъ една слѣдъ друга, само и само да ни искаратъ отъ търпѣние, и да хвърлятъ вината върху насъ за почванието на неприятелскитѣ дѣйствия. . . Азъ ти казвамъ, че Сърбитѣ ровятъ за война и че тя е вече неизбѣжна — и ти трѣбва да се помиришъ съ тъзи печална и нежелателна дѣйствителность, която скоро ще смае свѣтътъ и ще накара утрѣ брата да души своя братъ. . . Грозно нѣщо! но нѣщо надлѣжаще, което най много вътрѣ въ 10 дена ще гръмне съ своята изненаданность. . .

Моята дружина съставлява часть отъ Трънския отрядъ, който е назначенъ срѣщу Срьбското настжпвание, ако ли се почне войната. Расположени сме въ с. Филиповци, прѣзъ което минава шоссето Брѣзникъ —Трънъ и съставляваме единъ видъ резервъ на двѣтѣ дружини (Струмци и Плѣвенци), които заематъ Врабча и Трънъ. Нашето село не е нищо друго освѣнъ едни колиби, распрьснати на групички на едно растояние отъ 3—4 километра. Тука има нѣкакво си долче — наврѣли се въ него нѣколко кжщи и сламеници; тамъ нѣкакъвъ си глупавъ завой — натъпкали се до брѣгътъ нѣколко покрива и огради, а още по-нататъкъ

Digitized by Google

нѣкакви-си канарички съ охтичава горичка — ето и до тѣхъ нѣколко кошари и Богъ знай за какво приспособление пирамидални копторчета. Сѫщо както по Балкана, само съ тая разница, че тамъ групитѣ стърчатъ по върховетѣ и на виднитѣ мѣста, когато тука завиранието и потулванието се хвърлятъ твърдѣ много въ очи. . . Даже до сега азъ не сѫмъ успѣлъ да обиколя цѣлото село и да се запозная съ неговото расположение — така е то расхвърлено.

Ти не можешъ си прѣдстави, до каква степень се простира бѣдностьта и дивотията на това затънтено кюше, въ което ний сме захвърлени. Цѣла дупка, при която Дупница се оказва цвѣте отъ първо качество; напраздно се плачехме ний отъ нея! Развѣ че единственното прѣимущество се заключава въ нашето отдалечавание отъ Кюстендилъ, отъ гдѣто богоизбранния началникъ на западния отрядъ продължава още да хвърля своитѣ стрѣли върху «морално слабитѣ Бдинци». — (Ще му покажемъ ний нему въ скоро врѣме!) . . . Канари, охтичави горички и кошари — ето богатството на Филиповската долина; миниатурни стада, единични говеда, бѣлодрѣшното овчарче на нѣкоя канара и нѣвга-нѣвга единиченъ пѫтникъ по шоссето — ето движението и признацитѣ на живота въ нея. Глухота и пълна тишина вѣе отъ всѣки ѫгълъ, — като че ли страната е прѣтърпѣла нѣкое варварско нашествие и поголовно истрѣбление на мѫжския полъ.

Дружината е распрьснята по цѣлото село, което е крайно неудобно за живѣние; войницитѣ прѣдпочитатъ да спѫтъ по чердацитѣ, отъ колкото въ тъмнитѣ и низки стаи; г. г. офицеритѣ си избраха ужъ нѣщо по добри кѫщи, но, при все това, тѣхното прѣимущество се заключва въ единственния съ джамове прозорецъ на една тѣсна, но отдѣлна камарка. Азъ, заедно съ лѣкаря Т-въ и полковия свѣщенникъ М., се помѣстихме въ Филиповскитѣ ханчета (на шоссето), които, освѣнъ прѣимуществото въ снисходителното удобство на стаитѣ, още съставляватъ относително дружинния районъ, центръ, въ когото се забѣлѣзва какво-годѣ оживление въ цѣлата долина. Азъ и док-

Digitized by Google

тора заемаме една стая съ два дървени кревата, а отецъ М. се помѣсти въ самата кръчма, върху дървената пейка.

Ето вече десетия день отъ какъ кадимъ небето съ своето дѫхание и водимъ строго покаяние въ тѣзи мѣста далечъ отъ всѣкакъвъ шумъ, далечъ отъ какви и да е новости. — Тукъ, като че ли всичко се е съгласило да ни остави въ покой и да ни забрави напълно за извѣстно врѣме; като че ли на шоссето Трьнъ—Брѣзникъ нѣкой е поставилъ караулъ, който да не пуска никой пѫтникъ да мине край насъ. Ето и пощата вече толкова дена не ни донася друго нищо, освѣнъ каквито вѣдомости и истекли заповѣди и то касающи се до дружинитѣ, расположени въ Дупница. Една сънливость, една апатия, едно мързеливо равнодушие, така силно сѫ ни наблѣгнали, щото ний рискуваме въ скоро врѣме да се обърнемъ на тукашни шопи, които съ нищо не можешъ очуди, съ нищо не можешъ развълнува.

Трьнъ е прѣдъ носа ни; но и той мълчи твърдѣ упорно и ако ли ний сами не се обаждаме по нѣкога то едва ли ще се удостоимъ съ каквито и да е распорѣждания отъ по горѣ. Даже до сега ний не знаемъ нищо опрѣдѣлено за нашата прѣдстояща роль по тѣзи голи и стрьмни чуки, които сѫ ни обградили отъ всѣка страна и нѣматъ край по хоризонта. „*Молчатъ и не разсуждатъ*“ — ето военната формула, която прѣдугаждаме и която ни кара да бѫдемъ по-малко любопитни. *Началството не намира за нуждно да ви посвѣщава съ своитѣ работи* — значи стойте си спокойни и не се въвирайте тамъ, гдѣто не ви питатъ... Тъй зеръ! като че ли всѣко нѣщо трѣбва да бѫде указано и уговорено за да се направи и испълни; ами инициативата? — ще кажешъ ти. — Да, азъ я чувствувамъ, азъ усѣщамъ върху себе си една отговорность, даже единъ день азъ бѣхъ си задалъ серизозно мисъльта: *като какво нѣщо да направя?* Но право да ти кажа, мислихъ, мислихъ и рѣшихъ, че нищо не мога да измисля, тъй като *ми отсѫтствуватъ указания и директиви* (! ?) Пуста маскировка на едно неумѣние и нежелание! . . . Даже менъ захваща силно

Digitized by Google

да ме доядява на тъзи твърдѣ голѣма секретность и мълчание отъ Трьнъ; менъ почнува силно да ме вълнува нашето игнорирание, като старши началници, на които както щешъ, ще се падне въ боя доволно тѣжка отговорность. Ний знаемъ само, че се очаква война и нѣщо отчасти, касающе се до пунктоветѣ, на които ний ще трѣбва да се озовеме по тревога; а тамъ, . . . за другитѣ работи, ний не искаме и да знаемъ, пъкъ и началството не счита за нуждно да ни освѣтли по въпроситѣ, които утрѣ ще паднатъ като снѣгъ на главитѣ ни.

Ето вече азъ ходихъ нѣколко пжти въ Трьнъ, но освѣнъ официална важность и прѣкалена секретность, нищо друго не разбрахъ. — *„Трѣбва ми това и това“*, *„двѣ роти трѣбва да се прѣмѣстятъ въ с Ездемирци“*, *„хлѣбъ не се доставя редовно“* — рапортувахъ азъ, добивахъ своето, и трѣбваше вече скромничко да се измъквамъ отъ тамъ, гдѣто ясно ми се показваше, че повече не си нуженъ. — Фу! какво дрѣбнаво самолюбие! каква тънка обидчивость! — на ли? — Така е! но какво да сторя, когато, освѣнъ вродената човѣшка слабость къмъ тщеславие, азъ пригѣжавамъ още и непохвалното качество — да се считамъ непрѣменно нуженъ, съ своитѣ съвѣти и познания, на началството? Менъ все ми се чини, че азъ мога да кажа много голѣми работи, че азъ мога да принеса твърдѣ голѣма полза съ изслушванието на моето мнѣние . . . и, разбира се, когато ме не попитватъ даже, сърдя се и се дърля на страни, и въ това дърляние *азъ пропускамъ важнитѣ дрѣболтии, разрѣшението на които зависи псключително отъ мене.* Азъ се сърдя и дърля, и въ сжщото врѣме, за това игнорирание отъ началството, *азъ плащамъ съ сжщото къмъ своитѣ офицери.* — „Какви подробности узнахте въ Трьнъ? какво ново има по границата?“ — ме питатъ тѣ почти всѣкога при завръщанието ми въ Филиповци; — „нищо“ — отговарямъ азъ съ една таинственна усмивка, съ която искамъ да имъ кажа, че зная много работи, но не намирамъ за умѣстно да имъ ги съобщавамъ.

Въобще, ний тукъ бездѣйствуваме и си ѭ караме така, като че ли сме дошле на расходка или на зато-

Digitized by Google

чение. . . . Казватъ, че Трьнъ и Врабча биле укрѣпени вече, но до сега нѣма още никакви указания по начина на дѣйствието, по заеманието на позицията, по опрѣдѣляванието на участъцитѣ, началницитѣ имъ и пр. . . . Макаръ, че нѣкои отъ тѣзи нѣща трѣбва да съставляватъ секретъ, но менъ ми се чини, че е необходимо едно по-ранно изучвание отъ частитѣ позициитѣ, на които тѣ ще дѣйствуватъ, едно по-ранно распрѣдѣление на обязаноститѣ и единъ какъвъ годѣ извѣстенъ планъ за дѣйствието на чиноветѣ отъ тѣзи части.

До сега, азъ не само, че не семъ изучилъ позициитѣ при Трьнъ и Врабча, но даже не сьмъ ги виждалъ!.. Прѣдстави си въ какво положение азъ бѣхъ поставенъ, като ми се възложи да избера и укрѣпа по върховетѣ на Сѣкирица втора отбранителна линия, когато азъ даже хаберъ нѣмахъ отъ първата, па още и не можахъ положително да опрѣдѣля фронта на неприятелското настжпвание? . . . Мене ми се заповѣда това . . . и азъ вече работя, до колкото ми е възможно, *безъ да чувствувамъ осоденна нѣкоя нужда отъ повече обяснения и указания.* -- „Рѣдникъ! — ще кажешь ти, — и нищо повече“! — Но ти можешь да си мислишъ как вото искашъ, а азъ не обичамъ да се обяснявамъ много много съ началството, особенно когато виждамъ, че то скжпи твърдѣ много съ своитѣ указания (?!) . . . Азъ се напарихъ отъ Дупници, и сега, като непризнатъ талантъ, обидено се потайвамъ на страни. „Направи това и това“ — и разбира се азъ го правя колкото могж, а отъ тамъ нататъкъ — не искамъ даже да зная, — т. е. *азъ обичамъ да работя подъ единъ видъ остенъ, който, за жалость, твърдѣ рѣдко се употрѣбява отъ началството.*

Не зная това, което ми трѣбва, а зная да правя нѣща, които не сьмъ виждалъ даже прѣзъ плетъ. Казахж ми: стани инжинеръ! - и азъ станахъ такъвъ, и то не какъвъ и да е, а военен инжинеръ, който освѣнъ направянието на укрѣпленията, трѣбваше още и да избира линията на отбраната и да опрѣдѣля нейната дължина за отрядъ -- билъ той полкъ, билъ два полка, билъ дивизия. Помня, че отидохъ единъ день

Digitized by Google

въ мѣстностьта, която ми се посочи и почнжхъ да обглеждамъ наредъ чукитѣ и долчинитѣ, и че още въ това щуряние и блъскание нагорѣ надолу, азъ забъркахъ концитѣ и се отказахъ отъ едно ясно прѣдставление за работата, която ми се възлагаше. Зеръ не е то това само единъ баиръ, че да му накурдисашъ по него ложементитѣ, та като поглѣднешъ отъ долу страхъ да те съвземе: ами цѣлъ хаосъ отъ върхове, долчини и урви, които така и тѣглятъ човѣка да поископае нѣщо по всѣка отъ тѣхъ. Глѣдашъ, че ужъ вече си опрѣдѣлилъ линията на отбраната и числото на окопнитѣ пунктове, когато като на пукъ ще искочи прѣдъ тебе още нѣкоя грамадна долина не обстрѣлвана, или нѣкой върхъ, който допира до линията, — и разбира се — хайде за онази долина понаправете нѣщо, хайдѣ и този върхъ да влѣзе въ отбранителната линия. . . Въртѣхъ и сукахъ и трьгнахъ по линията: тукъ единъ редутъ, тамъ единъ окопъ, до него още единъ, по нататъкъ още единъ окопъ и така нататъкъ отъ Трьнското шоссе, чакъ до село Ездемирци въ единъ полукржгъ все окопи и окопи, доходящи до цифрата 30 или 40. И отъ всичко това знаешъ ли какво излѣзе? Азъ оградихъ отъ всѣка страна върха Черчезъ, който е почти недостжпенъ, безъ да му смѣтамъ, че ако ли противника сбие тази позиция, то ще трѣбва да се отстжпва на длъжъ по цѣлата линия, освѣнъ това самата линия се показа съвършенно флангова на неприятелското прѣдполагаемо настжпление. . . Незная, но ако ли на насъ не ни пристигнжтъ още подкрѣпления, то цѣлия Трьнски отрядъ, за да заеме тази отбранителна линия трѣбва да се разбие на отдѣления по всѣкой окопъ.

Но това, което ти съобщавамъ и което съставлява нашата ахилесова пѣта, съвсѣмъ не ни бърка да бждемъ бодри духомъ и да се готвимъ за тържественния часъ. Разбиванието на Сърбитѣ ний го считахме за сигурно. До сега ротитѣ сж произвели нѣколко учения, а отъ три дена насамъ почнахж да работятъ окопитѣ на втората линия, и единъ новъ пжть за отстжпвание отъ Трьнъ прѣзъ Ездемирци за Сѣкировския мостъ. . . Въобще ний имаме масса свободно врѣме,

Digitized by Google

което незнаемъ какъ да убиемъ, и сме принудени волею и неволею да дрѣмеме въ кръчмата да слушаме сумма шопски хитрости и мнѣния отъ посѣтителитѣ. Баба попадия (жената на кръчмаря — който е сѫщо священикъ) е една прѣстаряла, но много добра и пъргава жена, която умѣе да посрѣща своитѣ мющерии. — „Бабо! я ми направи едно кафе!" — иска пѫтника; — „бре, синко, — стара сьмъ... Видишъ огъня поугасналъ, кой ще се труди да го пали... Я си пийни подобрѣ една ракийца!" — отговарятя на всѣкиго, който иска да подгори джезвето, и почти всѣкога се добива съ успѣхъ. — Такава тънка любезность азъ сьмъ срѣщалъ по рано само въ Габровскитѣ и Дрѣновскитѣ ханджии.

Ти ме знаешъ, че азъ въобще не обичамъ спиртнитѣ напитки, доктора сѫщо почти никакъ не ги употрѣбява, а пъкъ дядо-попъ си пийнува по нѣкога — колкото за да му отваря апетитъ — и при все това ний бѣхме почнали да намираме нѣкакъвъ вкусъ въ цуйката и да се понатеглюваме по нѣкога. — Глѣдашъ, току щомъ сѣднемъ и баба попадия истърсила прѣдъ насъ цѣла зелка армея и нѣколко длъгнести шишенца; — разбира се тя е крива!

Отъ всички ни най-много страдаятъ докторътъ и отецъ М, които почти нѣматъ никаква работа и сѫ принудени цѣлъ день да се въртятъ въ кръчмата и да търсятъ развлѣчение мѣжду шопитѣ.... Доктора е много добръ човѣчецъ, но само твърдѣ жлъченъ и раздразнителенъ и просто не може да търпи дѣдо-попа; той постоянно се окайва и не може да се помири съ несносния животъ на тази пуста „Кабардиния" (както той нарича Трънската стоянка). Отецъ М е единъ старъ българинъ, единъ аргюнлия човѣкъ, съ едно атлетическо сложение, и главно, съ едно невъзмутимо хладнокръвие и спокойствие, което той не напуска даже при расказитѣ си за разни мухарабета, чуми и холери, които той е видѣлъ на своето врѣме Той е въ добавъкъ още и твърдѣ войнственъ и счита, че войната е нѣизбежна и че ще се продължава най-малко 6 мѣсеци. Ето това негово войнственно настроение не може да му прости доктора, комуто никакъ не се иска да

Digitized by Google

слуша за война и очаква отъ день на день нашето завърщание. — „Непрѣменно ще се биемъ! азъ зная добрѣ тѣзи Сърби!» — повтаря стотния пѫть отецъ М.; — „да! да! скоро ще запрѫщятъ пушкитѣ», — добавямъ азъ; — „нѣтъ! нѣтъ батюшка! не можетъ быть! ето глупости!» прибързва да каже доктора, побѣлелъ отъ ядъ и отива вече да напада батюшката за неговитѣ противо евангелски настроения.

Но главната причина на постояннитѣ тѣхни спрѣчквания е обичая на отецъ М да се располага на лѣглото на доктора, прѣди послѣдния да се осѣти за това. Да ли нарочно, или отъ неудобностьта денемъ да почива въ кръчмата (гдѣто бѣше неговото лѣгло), ще видишъ, че святиня му току се сложилъ и натъкмилъ вече върху дървения креватъ, който доктора така внимателно истърсва и нарѣжда всѣка сутринь. Може ли човѣкъ да не се кѫса отъ смѣхъ, като гледа: отъ една страна — яда, който отравя и послѣднята капка кръвь; сърдититѣ и жаловити натяквания и пълното безсилие, което докарва сълзи на очитѣ; а отъ друга страна — една ледена подсмивка съ фразата: „нѣма да се изѣде я“, едно лѣниво обрьщание на гърба и отново пакъ едно блаженно и титаническо захъркание. — „Батюшка Степанъ Ѳеодоровичъ! помогите! прогните его! вѣдь сколько разъ ему говорилъ, что не люблю этого? Вѣдь онъ фиміаномъ пахнетъ!» — се моли всѣкога доктора; но нито той, нито азъ можемъ да направимъ нѣщо върху блаженния сънъ, и работата се свърша само съ едно дезинфекцирание на лѣглото. Ето въ тѣзи постоянни спрѣчквания азъ играя ролята на помиритель, слѣдъ като раздухамъ достатъчно огъня. — „Безобразно! ще кажешъ ти — на ли?» — но на тебе добрѣ ти е тамъ, въ града, а питай менъ какъвъ ми е хала въ тази „Кабардиния“! Отъ вчера отецъ М. излѣзе по обиколка по селата и по мънастиритѣ и доктора е вече поотдѫхналъ, и се остави отъ обичая да раздига денемъ своето лѣгло.

Не зная защо отъ нѣколко дни насамъ, по распорѣждание отъ Трьнъ, дружината ми почна да съдържа всѣка нощь твърдѣ силенъ пикетъ за охрана на Сѣкировския мостъ. — Вижда се, че трѣбва да се

Digitized by Google

очаква нѣщо по долината на р. Ерма. На доктора твърдѣ не се харесватъ тѣзи распорѣждания; той казва, че това твърдѣ мирише на барутъ, и че само една дѣйствителна опастность може да прѣдизвика подобни заемания съ цѣли взводове дефилетата, които, като на пукъ, водятъ право на нашата стоянка. – Черни ми се виждатъ тѣзи зяпнали лами и щомъ почне да се мръква, — казва той, — все ми се чини, че нѣкоя нощь ще испъкнатъ отъ тѣхъ нѣкои сръбски роти. — Тъй ли?... ще испъкнатъ а?... ами послѣ? какъ ще могжтъ да се повърнатъ назадъ прѣзъ тѣзи дупки?... — му възразява самоувѣренно и храбро отецъ М....

Градътъ Трънъ отстои на 10 километра отъ нашето село. Той е една доволно хубава паланка, расположена въ една планинска долина, срѣдъ която р. Ерма лакатуши живописно и едвамъ намира отворъ да излѣе своитѣ води въ Българска Нишава. Една дълга и широка (по възможность) улица съ десетина изгиба се точи въ тази тѣснина и съ застроенитѣ отъ страни кжщи и съ нѣколко такива попълзяли по баиритѣ, съставлява въ дължина и широчина цѣлия градъ. Кжщята, ако и съзидани просто, твърдѣ грациозно се рисуватъ съ своята бѣла измаска върху зеления околовръстенъ фонъ, който спада отъ политѣ на околнитѣ висоти. Малкия Руй захваща да се исправя изведнажъ въ небесата току отъ края на самитѣ кжщи и стои цѣлъ надвесенъ върху градътъ, а задъ него тукъ тамъ назярка челото на Голѣмия Руй, този старъ исполинъ, между хаоса на околнитѣ планини и върхове. Макаръ че градътъ да нѣма повече отъ 600 кжщи, азъ съ влизанието си бѣхъ смаенъ отъ голѣмото движение по пазаря, отъ навалицата по дюкенитѣ и кръчмитѣ, и ония върволици и тлъпички отъ хора, които срѣщахъ на всѣкой раскрачъ. Цѣлата улица бѣше прошарена съ бѣлодрѣшнитѣ костюми на Трънчани, съ бозавитѣ и оригинални костюми на доброволцитѣ и съ форменото облѣкло на рѣдовнитѣ войници, — и всичко това укичено тукъ-тамъ съ нѣкоя гиздава трънчанка даже елегантна въ своя примѣненъ сукманъ съ лжскави тасми и бѣли тантели по ржкавитѣ и политѣ.

Digitized by Google

Слѣдъ прѣдставлението си на началника на отряда, азъ се узовахъ въ една гостиница, гдѣто за голѣмо щастие намѣрихъ доволно удовлетворителенъ обѣдъ, и главното — една компания отъ десетина офицери. Макаръ и нищо положително не можахъ да узная отъ тия другари, но все пакъ останахъ благодаренъ отъ тѣхната самонадѣянность и рѣшителность, съ която тѣ се готвятъ да посрѣщнжтъ нечаканитѣ гости, понеже тая тѣхна слабость се оправдаваше отъ ентусиазма, който проглѣждаше въ тѣхнитѣ думи. Ти знаешъ, че азъ самъ се смѣяхъ на онзи храбъръ подпоручикъ, който съ своитѣ четири топа се канеше да напълни съ турски лешове Струмската долина, и слѣдователно трѣбва да признаешъ за вѣрна моята оцѣнка, че тия офицери съвсѣмъ не сж отъ сорта на прѣждеврѣменнитѣ храбреци, че тѣ ще испълнятъ дългътъ си така, какго се заканватъ. Очитѣ сж оглѣдало на душата.

Тѣ ми расказахж, че границата е укрѣпена много добрѣ и че всичко е вече прѣдвидено и приготвено за посрѣщание на Сърбитѣ; — това ме кара да оправдавамъ до нѣкждѣ онова наше игнорирание и непоторсвание, за което ти говорихъ по-горѣ. Вижда се, че хората свършили и безъ насъ работата „И безъ пѣтли се съмнува“.

Прѣди три дена азъ пакъ ходихъ въ Трьнъ, за да направя нѣкои покупки, понеже гардероба ми е въ съвършенно незавидно състояние . . . Видѣхъ З, който е силно неблагодаренъ отъ второстепенната си роль и въобще е недовсленъ, че се намира подъ командата на по младши отъ себе си; а сжщо и К-въ, който ако и да командува доброволци, се надѣва твърдѣ много на своитѣ войници, между които има много и такива, които сж участвували въ Срьбско-Турската война. Прѣдстави си: между мустакатитѣ и окиченитѣ съ медали антики се намира и една амазонка, която въ носянието своитѣ потури и тѣжката кринка въ нищо не се отличава отъ адамовия синъ. Това е една селянка и мома — цѣла мжжкара, която хичъ не му мисли, за да даде воля на своитѣ юмруци за добиванието на равноправность мѣжду доброволцитѣ. . . .

Digitized by Google

Азъ ѭ видѣхъ, когато водеше доброволческото хоро, въ което тя цѣлъ часъ подскача и хрипа на равно съ мѫжетѣ.

Тамъ имахъ случая да вида и четирма Срьбски войници, които бѣха избѣгали отъ рѣдоветѣ, съ пушкитѣ си и всичкото си обмундирование и снаряжение. Харесаха ми се пушкитѣ, система Маузеръ; само че твърдѣ лошо бие отсѫтствието на щикътъ врьхъ пушката и носянието отдѣлно на тесака. Освѣнъ това намѣриха се въ тѣхъ книжки (прѣписи) въ които при описанието на частитѣ на пушката е казано, че тесака служи за мушкание и *сѣчение дърва въ военно врѣме* — нѣщо което явно показва на малкото значение, което се отдава на това рѣшающе оружие отъ нашитѣ противници. . . Тѣ, дезиртьоритѣ, расправяха чудесии по лошето обнасяние на тѣхнитѣ началници, по деморализацията, която сѫществувала въ войската и много други, но не може да имъ се вѣрва, понеже избѣгванието имъ отъ рѣдоветѣ достаточно характеризира тѣхната неблагонадѣжность. Казватъ, че сѫ Българи, но по говора имъ вижда се, че трѣбва да бѫдѫтъ Сърби и то нѣкѫдѣ отъ вътрѣшностьта. Да бѣше видѣлъ какъ ги обиколиха нашитѣ войници, и не могѫтъ да имъ се наглѣдатъ; така като че ли мечки водяха прѣзъ градътъ.

Въобще градътъ Трьнъ още съ първо око прави впечатление на единъ пунктъ въ когото всичкитѣ обикновенни проявления на живота сѫ насочени за приготвюьание къмъ прѣдстоящия случай на неприятелското настѫпвание. Шаванието на гражданитѣ насамъ нататъкъ съ пушки, купчинитѣ войници, които стоятъ прѣдъ всѣкоя кѫща, вьрволицитѣ кола, които мѫкнѫтъ провизия и онзи беззаботенъ и веселъ, откритъ животъ, който се стражава по всѣко мегдание отъ жителитѣ (свойственъ на всѣкой населенъ пунктъ прѣдъ всѣкой важенъ и сѫдбоносящъ моментъ) — мисленно принасятъ човѣка въ единъ голѣмъ воененъ бивакъ, гдѣто отъ день на день се очаква запращяванието на пушкитѣ, когато пъкъ харамийския войнственъ ескадронъ на Поручика С. съ своитѣ бѣли и неизмѣрими калпаци, го каратъ да се мисли нѣкѫдѣ

Digitized by Google

на Кавказъ, гдѣто оржжието и бойната готовность сж необходими даже по пазаритѣ. . . Азъ тукъ неосѣтно бѣхъ обзетъ отъ едно войнственно настроение; станахъ нѣкакъ по-самоувѣренъ въ нашата сила и въ дѣйствителностьта на очакваната война, и главното, отърсихъ се отъ отъ онова умарлушвание и заспалость които бѣхъ донесълъ съ себе си отъ Филиповскитѣ ханчета. Азъ даже се расхрабрихъ твърдѣ много, когато чухъ отъ нѣколко граждани какъ тѣ твърдѣ прѣнебрѣжително се отнасяхж къмъ Срьбския куражъ и считаха, че Сърбитѣ непрѣмѣнно ще ѣджтъ боя подъ Трьнъ! . . .

Прѣди нѣколко дни, прѣзъ Филиповци мина батареята на капитанъ З., която отива подъ Трьнъ, за да влѣзе въ нашия отрядъ. Добри и бабарясти топове, но коньетѣ, като че май ги не бива, защото трѣбваше да пращамъ цѣли роти да изнасятъ топоветѣ по шоссето на висотата надъ Сѣкировския мостъ. Тогава азъ узнахъ, че война съ Турция не ще има. а ужъ че работата щѣла да се свърши съ конференция — истина ли е това? Въобще прѣзъ послѣднитѣ дни у насъ начева да става по-оживлено; глѣдашъ всѣки день ще прѣскочи нѣкой офицеръ по шоссето и ще прѣкарашъ съ него единъ-два часа. Капитанъ К-въ замина прѣди два дни; поручикъ М-въ стоя у насъ цѣлъ половинъ день, а поручикъ М-въ прѣмина днѣсъ и можа да ни съобщи много подробности, касающи се до бждщитѣ наши дѣйствия. Той се врьщаше отъ щаба, като испълнилъ своето поржченне по укрѣпленията на Трьнъ и Врабча. Макаръ и да не ми се хареса неговия апломбъ въ разговора и фантастическата му самоувѣренность въ неотстжпностьта на позициитѣ Трьнъ и Врабча, азъ все пакъ останахъ благодаренъ отъ свѣденията, които той ми даде по общото положение, и разясни на картата (какво щастие!), която той имаше съ себѣ си.

Той каза: главнитѣ срьбски сили сж съсрѣдоточени подъ Пиротъ и една часть имало къмъ границата срѣщу Зелени-градъ; първитѣ щѣли да нападнатъ къмъ Сливница, като пратятъ малъкъ странниченъ отрядъ къмъ Врабча; а послѣдната (срѣщу Зелени градъ) щѣла да

Digitized by Google

нападне на Трьнъ, като прати страниченъ отрядъ къмъ Изворъ. Той прѣдполага, че главнитѣ сражения ще станатъ на Сливница и подъ Трьнъ, гдѣто и ще бѫдѫтъ съсрѣдоточени нашитѣ главни сили. . . . Подобно нѣщо бѣхъ чувалъ и отъ нѣкои други офицери при ходението си въ Трьнъ, но считахъ, че това сѫ бабини деветини; но днесъ вече вѣрвамъ и съзнавамъ, че съмъ посвѣтенъ въ тайната, която ме караше толкова да негодувамъ на Трьнъ, макаръ че пакъ не се удостоихъ да пия вода отъ главата на извора.

Нощесъ получихъ съобщение отъ началника на отряда да бѫдѫ готовъ съ дружината си и при първо съобщение незабавно да пристигна подъ Трьнъ, понеже Сърбитѣ сѫ навлѣзли вече въ нашата територия. Разбира се, принудени бѣхме да стоимъ цѣла нощь будни и да чакаме нашето извикване Доктора, който до сега не вѣрваше, вижда се вече увѣренъ въ дѣйствителностьта, счете за нуждно да напише двѣ, три писма съ дата по часове и да съобщи въ кѫщи, че той въ 12 часа, въ 2 часа, въ 4 часа е все още живо и здраво, а какво ще стане по-нататъкъ — самъ Богъ знае. Ний съ дѣда-попа ѭ ударихме на мухабетъ и съ добавка на разни тананикания отъ псалтикията, на разни тропари, и историята на Названтоглу — не усѣтихме даже кога се съмна. при всичко че бѣхме нетърпѣливи и често поглѣждахме на часовника му, купенъ прѣзъ 62 лѣто. . .

Ако и да не стана нужда отъ нашето отиване въ Трьнъ, излѣзе че работата е била твърдѣ сериозна, понеже Сърбитѣ слѣдъ нѣколко часове прѣстрѣлка сѫ навлѣзли нѣколко километра въ нашата територия и се утвърдили вече въ нея; освѣнъ това срьбскитѣ постове сѫ стрѣляли по наши хора около границата при Зелени-градъ и даже бѣха пратили нѣколко залпа по Околийския Началникъ Г., когато той е минувалъ край тѣхъ. Вижда се, че войната скоро ще настѫпи, и че тѣзи своеволия Сърбитѣ употрѣбяватъ, за да ни прѣдизвикатъ по-скоро за дѣйствия. Ще успѣѭтъ ли въ това, азъ не зная, но чувствувамъ, че до день, два, ще се рѣши кризата; че това затишие, което отъ вчера насамъ се осѣща въ Филиповската долина,

Digitized by Google

е едно затишие прѣдъ ужасния ураганъ, че тази нѣмота на тѣзи околоврьсть упустѣли чуки е едно прѣдшествие на единъ ужасенъ бой, на една гръмогласна стихия, която ще процѣпи тѣхнитѣ пукнатини.

Днесъ се върнахъ отъ с. Ездемирци, гдѣто бѣхъ ходилъ да обикаляшъ 7 и 8 роти, расположени прѣди нѣколко дни въ това село. Невъзможно расквартирование! Кѫщята — цѣли курници; ротнитѣ командири, поручицитѣ Н. и Д. ся се наврѣли въ такива келерчета, щото азъ моето ханче го считамъ въ сравнение съ тѣхъ палатъ. Прѣглѣдахъ на бързо квартиритѣ; доктора прѣглѣда болнитѣ, размѣнихме нѣколко думи и тръгнахме обратно. Изъ пѫтя ни захвана снѣгъ и стана доволно студено, — нѣщо което смая доктора и го накара да вѣрва, че пневмонията е вече пипната отъ него.

Да тукъ вече силно мирише на зима, а ний съ всѣмъ сме голи и неприготвени за нея. Лѣтнитѣ палта, тънкитѣ ботуши и отсѫтствието на всѣкакви фанели, башлѫци и топли рѫкавици — ето съ какво се готвимъ ний да ѭ посрѣщнемъ. Та не е работата само въ зимната подготовка, а въобще ний нѣмаме повечето отъ това, което се иска отъ офицера и му съставлява необходима нужда въ полето: едни нѣматъ бинокли, други револвери. „Чудо! ще кажешъ ти; но така става то понѣкога, а особенно когато хората сѫ толкова храбри и не вѣрватъ на пулята-дура, а на своя боздуганъ. Единъ отъ тѣзи боздуганджии е и моя милость. Добъръ дружиненъ командиръ на ли? Трети нѣматъ часовници (нѣма да ти кажа кой, защото тукъ вече храбростьта не помага и оставя само извинението въ нѣманието на сахатчии) и книжки за донесения. Туй що се нарича походни кревати, походни чемодани, сѫндѫци за самоваря и провизията — такива нѣща съ куршумъ да ги биешъ... Менъ ме смѣхъ хваща, като глѣдамъ голѣмата бъклица, която функционира мѣжду офицеритѣ и съставлява единственното полско приспособяване.... Подпоручикъ П-въ се е здобилъ съ едни захлупци за сирени, подпоручикъ Х съ едно дървено кастерче за ракия, а пъкъ доктора и дѣ допопъ — не ги закачай!... първия цѣлъ часъ неможе

Digitized by Google

да си натъкми пуховитѣ възглавници и възглавнички, а втория - туку дипли черги и чержета и току мушка въ дисагитѣ безчисленни вьрзопчета и бохчички. . . . Така, като че ли на свадба сме трьгнали! . . .

А propos — насмалко щѣхъ да пропусна да ти съобща, че тѣзи дни ний очакваме въ гости любимия на Бдинцитѣ Г. Ще повѣрвашъ ли, ако ти кажа, че получаванието на тая вѣсть, така силно ни развесели, така запали нашитѣ сьрдца, щото незнаяхме гдѣ да се дѣнемъ отъ радость и само да имаше единъ кабилъ, току щѣхме да дрьпнемъ и да отидемъ да го посрѣщнемъ чакъ въ Брѣзникъ. — Ето какво ще рѣче прѣданни, подчинени, които ламтятъ за своето началство! — Ето чувство високо и похвално, което те кара да подквасвашъ своята физиономия, да изображавашъ вкиснатъ хлѣбъ и да чакашъ съ четири очи по скорото трьгвание обратно на подобенъ любимъ началникъ!

Ти може би ще попиташъ на какво се дължи тази любовь къмъ Г.? . . . Разбира се, като всѣкое нѣщо — на много работи. . . но отъ всичкитѣ найважна е една малка история, която той имà съ Бдинцитѣ, и въ която ний имахме възможностьта да се покажемъ, като сѫщи подчинени, а той като сѫщъ началникъ.

— Ахъ вий такива, онакива! . . . ахъ вий таквосъ, онаквосъ! . . . какъ вий смѣйте! . . . какъ вий допускате подобни нѣща! . . . Азъ ще ви покажа вамъ, кой съмъ азъ! — крѣщя той и се пѣни съ признацитѣ на едно благородно негодувание.

— Не е вѣрно, господинъ М.! . . . не е вѣрно! . . . клѣвета е! . . . ний сме си добри подчинени, . . . ний обичаме началството, . . . ний не сме помисляли такивато работи — мѫмляхме ний и го глѣдахме като ко тораци, заловени въ прѣстѫпление на кухнята.

— Какъ! . . . вий отказвате? . . . вий не се признавате? . . . Вий знайте ли ме меня, че азъ имамъ право да разстрѣлвамъ въ 24 часа! . . . Ами капитанъ К. . . . какво е говорилъ! . . . ами поручикъ И. . . ! Азъ зная всичко! азъ нарочно по тая работа съмъ дошелъ! . . . . . Азъ нѣма да имамъ милость! : . . . . . длъжностьта го изисква . . . и азъ ще разстрѣлямъ и

Digitized by Google

толкова! — И крѣщя той и вика, пѣни се той и се заканва, а ний слушахме и клюмахме съ глави, и по едно врѣме взе да ни се показва, че като ний дѣйствително трѣбва да бждемъ виновати. — Кой знай! пъкъ може и да сме нѣщо сгрѣшили! . . . не напразно се пѣни тозъ човѣкъ до толкова! . . . не разбериошъ!

И ето отъ този день искрата на любовьта неусѣтно прониза сърдцата ни и ни накара да се влюбимъ до уши въ Г . . . Сега прави каквото щешъ, кжсай и хвърляй, съ нищо не можешъ ни отърва отъ веригитѣ, които така незабѣлѣзано ни обковаха. . . .

Навѣрно ти отъ тази галиматия не разбра нищо!... но, какво да правя, когато даже азъ, който участвувахъ на този „разносъ“ не можахъ сжщо да разбера, защо бѣше толкова топордия! Даже отецъ М.. когато се научи за това, излѣ своето недоумѣние срѣщу този извънъ мѣрката ревностенъ началникъ. — Я го глѣдай ти него! . . . че какво иска той отъ васъ? . . . а бе че като нашия полкъ има ли втори? . . . Чудна работа! . . . че какво лошо му сж сторили Бдинцитѣ?... — И дѣйствително — до нѣкждѣ бѣше така, а до нѣкждѣ иначе.

Слѣдъ мобилизацията живѣехме ний въ Дупница, и чакахме деня на войната. Току единъ день дохожда отъ Кюстендилъ Г. и ни дрьпва такава една „главомойка“, която ни шашардиса, особенно по своята неочакванность. . . — Вий измѣнници! . . . вий не дисциплинирани . . . вий деморализатори! . . . — Че защо бѣ джанамъ? какво сме направили? . . . — Молчатъ! азъ зная какво сте направили! . . . и така нататъкъ . . . цѣли два деня разигравания, заплашвания, викове и крѣсаци. . . Излѣзе послѣ, че всичката работа се заключава въ названието на Дупница и въ едно присрамвание на нѣкои прѣждеврѣменни и екзалтирани храбреци . . . Когато да пристигаме въ Дупница, поручикъ И . . . се е обърналъ къмъ кмета който бѣше излѣзълъ да ни посрѣща, съ думитѣ: *кждѣ отиваме? кждѣ?* — като е искалъ съ това да се подиграе съ названието на градътъ взето въ прѣносенъ смисъль. — Разбира се, кмета не е можалъ да разбере плиткатa ирония и помислилъ, че това е признакъ на едно

Digitized by Google

незадоволство и произнасяние за безполѣзностьта на прѣдприетото общо дѣло. — По послѣ, при честитѣ срѣщания тѣзи шеги сѫ се повтаряли, и разбира се недоволнитѣ сѫ растяли. Огъня изведнъжъ избухна, когато наши двама офицери бѣха твърдѣ чувствително подиграли укрѣпаванието на позицията и въ едно спрѣчкване бѣха обидили нѣкои лица за тѣхния шовинизмъ . . . И така отъ Ивана до Драгана, отъ Драгана до Стояна, . . . и рѣшиха добродушнитѣ хорица, че Бдинцитѣ *„нѣщо такова“*, и че съ врѣме трѣбва да се обади въ Кюстендилъ И ето Г. се задига и дохожда при насъ. И хвърча и крѣщя той по плаца; витийствува и гърмя той на своята квартира, и, найпослѣ, замина за Кюстендилъ съ твърдо убѣждение, че злото е убито въ корена. . .

Разбира се — минà му нему, — но нека попита той насъ, минàвали тъй лесно едно кръвно оскръбление, една смъртна обида? . . . ще ли забравя азъ, когато съ сълзи на очитѣ го увѣрявахъ и молихъ, че нищо нѣма въ полка? Измѣнници . . . и толкова!... Покорно благодаримъ. . . Добрѣ че той не се вѣсти тадѣва . . . а то, трѣбваше пакъ да се червимъ за неговата безтактичность.

Да, това бѣше вѣтърь, но вѣтаръ обърнатъ въ бура, която ни смаза морално и ни даде възможность да се увѣримъ въ истинната — пази Боже отъ началници извънмѣрно ревностни, отъ началници неразбрани, които вмѣсто да испишатъ вѣжди, изваждатъ очи! и дай Боже умъ и разумъ на младитѣ и буйнитѣ да знаятъ какво приказватъ и съ кого приприказватъ!

За сега толкова . . .

Digitized by Google

ПИСМО II.

Пиша ти днесъ отъ самата позиция, отъ прѣвьрзочния пунктъ, който доктора е избралъ на своя глава въ една отъ крайнитѣ кѫщи на Трьнъ, гдѣто азъ попаднахъ късно вечерь, слѣдъ като направихъ нуждитѣ распорѣждания (!?) за утрѣшния день Вече работата съвсѣмъ не е шега и мирише на пълна дѣйствителность, която съ своитѣ залпови и артиллерийски гърмежи, постьпенно все се приближава къмъ насъ. Макаръ днеска ний на вѣтъра чакахме цѣлъ день, но, навѣрно утрѣ сърбитѣ ще се курдисатъ на голѣмия Руй и ще почнатъ своитѣ нападения. Да утрѣ ще бѫде първия день, въ който ний ще се крьстимъ съ огънь и кръвь и навѣрно този крьщаленъ день ще бѫде послѣдния за много отъ насъ

Значи — рѣчи го ти него — сбѫди се и нѣма вече врьщание! днесъ или утрѣ трѣбва да се мрѣ! ама искашъ или не искашъ — това е все едно! . . . И ний днесъ въ това безвъзвратно положение, стоимъ твьрдо на мѣстата си и чакаме смѣло неизвѣстностьта. Г. г. офицеритѣ изглѣждатъ нѣкакъ сериозно и съ единъ особенъ пламъкъ въ очитѣ — знакъ на взетото твьрдо рѣшение да се мрѣ, а войницитѣ сѫ така весели, така шеговити, като че ли се намиратъ на есеннитѣ маневри, слѣдъ които прѣдстои тѣхното распускание по домоветѣ имъ. Ти трѣбваше да бѫдешъ отъ нѣкѫде за да видишъ, какво стана съ бивака, когато азъ прочетохъ манифеста, съ който народа и войската се приканваха да се опълчатъ срѣщу врага. Това бѣше надвечерь, и въ срѣдъ затишието на часа, когато даже отдѣлната хлопка на водача — овѣнъ, отъ нѣкой върхъ надалечъ се разнася по цѣлата околность, — изрѣваха три хилядни гласа отъ една ужасна, заканителна, въстърженна и побѣдоносна ура, която като

Digitized by Google

нѣкой ураганъ се понесе съ ревъ въ пространството, удари се по върховетѣ, прѣскочи до далечнитѣ чуки и стотина пѫти се повтори и потътна отъ кѫнтежа на околнитѣ завои и долини.

Ура! продължаваше непрѣкѫснато бивака; у р р р а а фучаха съ сърдитъ вой чукитѣ; у р р р р а ра ра . . . . тътняше и повтаряше цѣлата Трънска долина, обзета отъ бѣснитѣ гръмливи вълни на тази дива планинска обграда. До това врѣме бивака тихъ, изведнъжъ се обърна на чудовище съ много глави и крака, а околоврьстнитѣ чуки, така мълчеливи и намрьщени, като че ли само сѫ чакали тази стихийна сила, за да се обърнатъ въ вулкани отъ гласни талази и шумно-ревящи по тѣхния склонъ вихрушки. Азъ съмъ чувалъ много пѫти този викъ, но никога не съмъ усѣщалъ неговото потрѣсающе морално влияние, никога не бѣхъ опитвалъ онзи неговъ екстазенъ ефектъ; и не можахъ да повѣрвамъ, че само една условна дума „урра“ ще е въ състояние да доведе изведнажъ до въстърженность и изстѫпление цѣли хиляди души. Уррата прѣстана, но кавалитѣ и гайдитѣ надуха по Малкия Руй и хорáта се задрусаха, като по селскитѣ сборове — така като че ли този рѫтъ не щѣше да бѫде утрѣ гробъ за много отъ тѣзи засмѣни и зачервени лица!... Но нека бѫдѫ послѣдователенъ.

На 1-и того по полунощь получихъ съобщение отъ началника на отряда, че войната е обявена, и ми се заповѣдаше да вдигна дружината по тревога и да се отправя незабавно въ Трънъ. Ти знаешъ онзи сладъкъ трѣпетъ и неопрѣдѣлена радость, която обхваща дѣцата съ разбуждането имъ при първата благовѣсть на Въскресение Христово, ти знаешъ онова тѣхно бързо обличание на двѣ на три и онова участено тупкание на сърдцето, когато тѣ утринь съзрятъ първия снѣгъ прѣзъ прозорцитѣ; ти си чувствувалъ онова прѣмалявание при чуването на своето име на екзамена (като ученикъ) и бързото самообладавание, което подстѫпва извѣднажъ прѣдъ почването на отговоритѣ, — ей такова нѣщо азъ испитвахъ прѣдъ тази вѣсть, чута отъ мене за първъ пѫть въ живота ми! — Война! война! каква всеобхвативаща вѣсть, пълна съ на-

Digitized by Google

дѣжда и грозна неизвѣстность! каква драга и страшна новость, която наедрява човѣка въ собственнитѣ очи и кара сърдцето да тупка участено, сладко и болѣзненно! какъвъ силенъ звукъ, който изведнажъ обзема ума и прѣобразява сантименталнитѣ сърдца въ студенъ камъкъ! . . .

Война! . . . отечеството въ опастность! ето апелътъ на священния дългъ, който инстинктивно, съзнателно и на драго сърдце повдига вчерашнитѣ мирни синове и съ бѣсъ ги тласка на границата! Ето молниеносната вѣсть, която съ отмъщение запалва борцитѣ и ги кара съ подсмивка да поставятъ своитѣ гърди срѣщу вражеския куршумъ и ножъ! — и ето електрическото общо чувство, което моментално обзема сърдцата, прѣмахка раздоритѣ и обръща злобата срѣщу общия врагъ! . . . Вчерашния Иванъ, когото съмъ ненавиждалъ отъ душа, този Петко, който кръвно ме е обидѣлъ, и онзи Драганъ, съ когото съмъ билъ въ процесъ съ години — днесъ всички сж мои братя, дѣца на едно отечество, другари вѣрни — рамо у рамо на бойното поле.

— „Докторе! ставай — извикахъ азъ; поздравлявамъ те съ война! Дѣдо попе! хайде да е хайрлия! Война! война! ставайте, че ще вървимъ!" — Доктора както лѣжеше така и подскочи, като убоденъ, отъ лѣглото си, а святиня му нададе една такава „юряя" щото хората, уплажени за пожаръ, искочиха полуголи отъ своитѣ стаи. Глѣдамъ доктора вече се натъкмилъ съ червения крьстъ на ржкава, а дѣдо попъ се показва на вратата съ гола сабля въ ржка и съ пѣснята „вѣтъръ ечи, балканъ стѣни" върти ли я върти. Не бѣше врѣме за шеги и закачки, и трѣбваше да се откажа отъ удоволствието да подразня своитѣ съквартиранти. Слѣдъ като пратихъ прѣписъ отъ заповѣдьта по ротитѣ въ с. Ездемирци и като направихъ нужното распорѣждание за събуждането на войницитѣ по сигнала „сборъ", азъ събрахъ двѣтѣ роти отъ селото и слѣдъ чашка ракийца на войницитѣ, ний трьгнахме за Трьнъ. Обоза, който състоеше отъ кухнитѣ, офицерски нѣща и запаса отъ патронитѣ, азъ отправихъ направо по шоссето за Трьнъ, тъй като на насъ прѣдстоеше една малка обиколка къмъ селото Езде-

Digitized by Google

мирци, гдѣто трѣбваше да взема съ себѣ си и другитѣ двѣ роти.

На разсъмнувание дружината бѣше вече въ пъленъ комплектъ и ний потеглихме скупомъ къмъ Трьнъ. Въ лѣво отъ насъ се растилаше Ермовската долина, цѣла покрита съ дебелъ слой отъ слана, а отпрѣдъ стърчаха височинитѣ на Руй, и криеха своитѣ чела въ легкия саванъ на утрѣнната мъгла. Бѣше студено; вървѣхме бодро и бързо въ пъленъ рѣдъ. Очитѣ и ушитѣ ни бѣха наперени къмъ оназъ страна, отъ дѣто трѣбваше да чуемъ първото бойно ехо. Изведнъжъ усѣтихъ нѣкакво свивание на сърдцето, нѣкакви тръпки пробѣгаха по гърба ми; глѣдамъ нѣкакво нѣмо запитвание въ лицата на всички и едно неволно увѣличавание на вървежа . . . . . Чувамъ: тра а а хъ, т р р р . . . . т р р . . . цѣли залпове ясно слушащи се отъ долината на Ерма. — „*Окжснѣхме ний*“ си помислихъ азъ, „*на вѣрно Сърбитѣ сж нападнали вече*“ и скомандувахъ бѣгомъ. . .

Слѣзохме въ Трьнъ — пустъ; само нѣколко чиновници се щурятъ насамъ нататъкъ; попитахъ гдѣ сж нашитѣ? и ме насочиха къмъ долния край на града. Къмъ края на кжщята единъ ординарецъ ми показа една нива на едиъ баиръ, на която трѣбваше да се остановимъ. Почнахме да се катеримъ по баира. Азъ не знаяхъ още нищо по положението на работитѣ; незнаяхъ сжщо позицнитѣ и прѣдполагахъ, че дѣйствително боя отиваше на самата позиция; даже моята увѣреность достигаше до тамъ щото трѣбваше да правя бѣлѣжки за скритото катерение по върха ротитѣ. Само когато се спрѣхме, азъ можахъ да узная отъ командира на горската батарея, че б я се разиграва чакъ къмъ Изворъ и Зелени-градъ. — Ето какво ще рѣче да не се знаятъ позициитѣ и да нѣмашъ хаберъ отъ обстановкатата! — Кой е кривъ? разбира се началството! па още и всѣкой подчиненъ, който се задоволява само съ „слушамъ“, безъ да поиска поне най нужнитѣ указания и разяснения по работата, до колкото това влаза въ кржга на неговата дѣятелность. Смѣшно и досадно е да лѣтишъ така смѣло въ огъня и да бързашъ съ исплѣвенъ езикъ, на помощь, когато излиза

Digitized by Google

че това не е било нищо друго, освѣнъ едно звуково отражение, прѣдадено по върховетѣ отъ единъ бой на цѣли 18 километра. . .

На бивака при насъ се присъединиха три роти отъ 1-ва дружина на IV-я полкъ (капитанъ И-въ Л.), а послѣ иристигна отъ Брѣзникъ 1-ва дружина отъ нашия полкъ (капитанъ М.). Азъ, заедно съ И-ва, се качихме на висотата прѣдъ бивака и намѣрихме на нея планинската батарея на капитанъ С., която се бѣше расположила въ пълна бойна готовность — така като че ли хж хж ще открива вече огънь, при всичко че противника бѣше още при границата. Прѣдъ краката ни се простираше Ермовската долина, която се точи чакъ до с. Клисура; върху нея, влѣво отъ насъ, се виждаше батареята на капитана З., окопана при една могила около Клисурското шоссе, а още по влѣво отъ нея — Трьнското опълчение на поручика Ч. Тъй като пункта, отъ който наблюдавахме, съставляваше послѣднето врьхче отъ склона на Малкия Руй, и което прикрито на сѣверъ отъ рѣдъ издигающи се чуки, не позволяваше обзоръ на главната позиция, то ний трѣбваше да се задоволиме съ това, което виждахме около себѣ си. . . .

Планини — въ дѣсно, планини — въ лѣво, планини — отпрѣдъ и отзадъ. Великана Руй стърчи право надъ главитѣ ни и влачи къмъ западъ грамадната опашка на урвястия си гребенъ; неговия старши братъ „Цьрно-Дранъ“ протака гръмаднитѣ си поли къмъ сѣверъ и въ единъ двубой съ Руй около Дъсвени-кладенци, вьрви въ нѣколко расклонения къмъ сѣверо-западъ, и съ своята верига образува природна граница мѣжду двѣтѣ страни; отзадъ — сестра имъ Любаша — стърчи на истокъ съ своето остро чело и съ рѣдъ отдѣлни великани отива за съединение къмъ този грьмаденъ исполински възелъ — и всичкото пространство мѣжду тия възъ Богъ — гиганти е единъ лабиринтъ отъ върхове, урви и долове. По-нататъкъ въ дѣсно, се вижда хаоса на Врабченскитѣ скалисти чуки, своеобразни и диви по своето очьртание и видъ, а въ лѣво, къмъ Изворъ. се точи цѣло море отъ лѣсисти гребени и назъркващи отдалечъ исполини. . .

Digitized by Google

Величественна и дивна панорама, въ която срѣдъ натрупанитѣ грамади се точи една кадифяна долина, окичена съ селца и змиобразно изрѣзана отъ р. Ерма.

Капитанъ С-кий ни обясни, че нашата главна позиция се намира на Малкия Руй, който, ако и по низъкъ отъ своя братъ е отдѣленъ съ една дълбока и урвяста долина и прѣдставлява чудни обстрѣли отъ всѣка чука на своя гребенъ. Той каза, че освѣнъ Трънската и Врабченската позиции, нашия отрядъ ималъ още други, приготвени нѣкждѣ къмъ Ловница и Петаченци, които сж биле вече заети отъ доброволческата дружина на капитана К. . . . Повече нищо не можахме да узнаемъ. . . .

Сѣдѣхме ний при планинската батарея съ цѣли часове, зяпахме къмъ долината, гдѣто чакъ у самата граница се чуваше прѣстрѣлка съ нашитѣ опълченци, ослушвахме се къмъ Изворъ, отъ гдѣто се носеше все повече и повече усилена канонада, и прѣкарвахме така врѣмето въ разговори и обтѣгания Слѣдъ два часово губяние врѣмето на този пунктъ, ний слѣзохме на бивака и пакъ така прѣкарахме врѣмето чакъ до вечерьта безъ да направимъ какво годѣ распорѣждание. Че позицията трѣбва да се прѣгледа и изучи, че трѣбва да се измѣрятъ растоянията и пр. — тѣзи нѣща съвършенно не ни минаваха прѣзъ ума. . . . Една екзалтация, една неразбрана готовность — часъ по-скоро да се влѣзе въ огъня, бѣше обзела цѣлия ни вжтрѣшенъ миръ и ни правеше слѣпи прѣдъ отговорностьта, която лѣжеше върху насъ.

Дѣйствително, за това наше неоправдано бездѣйствие помогна твърдѣ много безизвѣстностьта на положението, въ което се намирахме, и очакването цѣлъ день началника на отряда да дойде при насъ, за да ни опрѣдѣли ролитѣ. Ний бѣхме трима дружинни командири, офицери съ равни права, и слѣдователно нѣкой не можеше да се распорѣжда и да заповѣда нѣща, касающи се до общото дѣйствие, а още повече, когато ний и тримата нѣмахме даже хаберъ отъ съображенията на началника по отбраната на позицията, но все пакъ това не оправдава нашето проспаване цѣлия день. Нашата първа длъжность бѣше

Digitized by Google

да вземемъ офицеритѣ и да изучимъ позицията и околноститѣ, като оставимъ по-нататъкъ отговорностьта върху тогова, който бѣше длъженъ своеврѣменно да прави распорѣждания . . . . . Прѣдстави си, окопитѣ бѣха почти прѣдъ самия ни носъ, и ний цѣлия день така и не отидохме да ги прѣглѣдаме! . . . . Що ни трѣбватъ намъ такива дрѣбни работи! . . . ний искаме да се биемъ и повече отъ това нищо не желаемъ да знаемъ!

До 5 часътъ вечерьта нито нѣкой ни потърси, нито пъкъ ний потърсихме тогова, който трѣбваше да ни даде указания за прѣдстоящата роль на нашитѣ части. Ний стояхме прѣдъ самата позиция и знаяхме положително, че боя ще се разиграе на неж и при все това, като че нѣкой бѣ ни магьосалъ, за да стоимъ така пассивни и да не се распорѣдимъ поне за тия нѣща, които не могжтъ да очакватъ указания и смушквания. Началника на отряда, заетъ съ работитѣ по цѣлата линия бѣ пропусналъ да ни отвори очитѣ, а ний се гугушихме задъ върха и спокойно дочакахме залѣзванието на слънцето. Едвамъ сега привечеръ капитанъ Г. се досѣти да снеме отъ себе си командуванието на Трьнската позиция и да ж възложи на мене — като по старши отъ другитѣ. —

Вий сте началникъ на позицията! ми каза той; — и азъ станахъ такъвъ, безъда поискамъ разяснения и указания по обстановката, безъ да получа едно правилно понятие затова, което трѣбваше да върша. Помня само, че азъ бързо се раздѣлихъ отъ него, отидохъ на бивака и съобщихъ на началницитѣ за моето назначение. Чакъ сега вече, когато азъ се разлутахъ въ тъмнината да давамъ распореждания за утрѣ, видѣхъ каква голѣма грѣшка ний направихме съ нашето цѣлъ день излѣжавание. . . Възможно ли е да се направи какво годѣ цѣлесъобразно нѣщо, когато този, който трѣбва да се распорѣжда, не знае нито мѣстностьта, нито даже позицията? . . . Казваха, че на позицията имало расположена една дружина Струмци, — но гдѣ е тя? . . . въ какво положение се тя намира? . . . Че имало аванпости напрѣдъ, но гдѣ сж тѣ? до кждѣ се

Digitized by Google

простиратъ? какъвъ районъ тѣ заематъ? — Че позицията била твърдѣ силна, но отъ гдѣ се тя почва?.. гдѣ се свършва? . . . какъ трѣбва тя да се заеме? — по тия и още други много въпроси, азъ не можахъ да си дамъ никакъвъ отчетъ.

Сърдихъ се азъ и се бѣсихъ самъ на себе си, мърдахъ насамъ, мърдахъ нататъкъ и видѣхъ, че е невъзможно (?!) да се направи нищо, срѣдъ тоя хаосъ отъ непознати чуки и върхове. — Ами тогава? . . . — Тогава да става каквото ще! . . . Та че Сърбитѣ нѣма да изникнатъ отъ земята я! . . . тѣ по рано отъ 10 часътъ утрѣ не могжтъ ни нападна! . . има-ще и утрѣ врѣме за распорѣждание! — си казахъ азъ и подпомогнатъ отъ своята природна безпечность, отъ фаталическата самонадѣянность и упование на боздугана, азъ спокойно се сложихъ до огъня и взехъ участие въ мухабетя, който ставаше мѣжду офицерите на бивака.

Така щото ний се стягаме да се перемъ утрѣ на слава, а сега се обтѣгаме мжжки около огньоветѣ, печемъ кукурузъ, надуваме бъклицитѣ и слушаме разни анекдоти.

Тъй завьршихме ний пьрвия день на войната безъ да грьмнемъ пушка, благодарение на пограничнитѣ опълченци, които цѣлъ день трѣщяха по западния склонъ на Руй и не допуснаха Сърбитѣ да налѣзатъ въ нашата територия на повече отъ два километра — Мжжкари излѣзоха тия Българановци, като въ брой отъ 40—50 души, съ своето отсрѣлвание отъ врьхъ на врьхъ, накараха Сърбитѣ да изгубятъ цѣлъ день на вѣтьра! . . .

Digitized by Google

ПИСМО III.

Послѣдньото си писмо азъ бѣхъ довършилъ съ станалото до вечерьта на 2-и Ноемврий; сега по нататъкъ. . . . Часа около $9^1/_2$ вечерьта цѣлия бивакъ спѣше вече мьртвешки; само тукъ-тамъ блѣщукаха огнйови, около които лѣжаха натьркаляни утрѣшнитѣ бойци. Вижда се, че праздна дума е „тѣжката нощь, прѣдъ боя“: отъ това, което виждахъ около себѣ си и което самъ испитахъ, азъ дойдохъ до убѣждение, че тя е нищо друго, освѣнъ една сънлива нощь, въ която всѣки бърза да се свие около нѣкоя шубърчка и да вземе нуждната порция сънъ. Това, което го наричатъ „прѣдчувствие“, „грозни мисли“, „душевна тѣжесть“, — азъ нито забѣлѣзахъ у нѣкого, нито испитахъ у себѣ си, при всичко, че почти всички щѣхме да участвуваме за първи пѫть въ бой. Смѣхъ, шеги, хора̀, вълчи апетитъ и едно обтѣгание и мѫжско захъркание — ето съ какво прѣдшествуваше и съ какво се завърши тази послѣдня може би за много отъ насъ вечерь . . . .

Ти помнишъ отъ първото ми писмо, че ний нѣмахме никаква диспозиция за прѣдстоящия бой, че азъ се надѣвахъ съ разсъмнуванието да исправя грѣшкитѣ и опущенията, които ний допуснахме съ бездѣйствието си на 2 и; че азъ искахъ въ тъмни зори да прѣглѣдамъ позицията и като опрѣдѣля начина на заемането ѝ, да отдамъ съотвѣтствующитѣ распорѣждания за прѣдстоящия бой. Така азъ мислѣхъ и расчитвахъ, но съвсѣмъ не така се случи. Още привечеръ се яви нужда да извикамъ нѣкои роти за увеличавание дежурната часть на позицията, и трѣбваше, по заповѣдь на началника на отряда, да се испращатъ: една рота — въ с. Петаченци, друга — въ селото Ездемирци и третя — къмъ с. Бусинци; а вече къмъ срѣдъ нощь,

Digitized by Google

по сѫщата заповѣдь, и една рота — за увеличване дежурната часть на Малкия Руй. Вече къмъ зори частитѣ, назначени за Трънската позиция, се явиха раз хвърлени по ротно по разнитѣ страни на позицията, като на бивака останаха четири роти отъ III-я полкъ и двѣ роти отъ IV я полкъ. . . За Сърбитѣ имахме свѣдения, че тѣ сѫ вече прѣдъ Зелени градъ и владѣятъ западния склонъ на Голѣмия Руй.

Сутриньта се събудихъ много рано, глѣдамъ такава гѫста мѫгла ни е обкрѫжила, щото не се вижда нищо на 20 раскрача; „сега я скѫсахме!“ помислихъ си азъ. . . и цѣлъ се растрѣперахъ отъ страшната отговорность, която лѣгаше върху мене отъ нашата неготовность, ако ли Сърбитѣ прикрити отъ мѫглата, се приближатъ до позицията. Като се распорѣдихъ на бързо да снѣматъ аванпоститѣ (за да не би на тѣхния гърбъ противника да се качи на позицията) и вмѣсто тѣхъ да се испратятъ силни патрули, азъ ѣхнахъ коня и се опѫтихъ за Малкия Руй, за да прѣглѣдамъ окопитѣ и да дамъ распорѣждание за заеманието имъ. Прѣдстави си какво можахъ азъ да направя, когато даже моитѣ водачи, които знаеха добрѣ мѣстностьта, се бъркаха и губѣха въ тази гѫста мѫгла! Каква оцѣнка, какви правилни распорѣждания можахѫ да се очакватъ, когато освѣнъ камьнацитѣ, по които се катеришъ, не виждашъ друго нищо около себѣ си! А пъкъ врѣмето хвърчеше, деня, ако и мѫгливъ, бѣше вече почналъ и, слѣдователно, трѣбваше да се очаква наскоро едно нападение, което прикрито отъ мѫглата, не можеше да ни обѣщава друго, освѣнъ едно поражение. Блъскахъ се насамъ, блъскахъ се нататъкъ, и най-послѣ рѣшихъ да се заематъ още нѣкои и други участъци отъ нѣкои роти и така да се приеме боя. Азъ се досѣтихъ, но твърдѣ късно, че дежурната часть е распрьсната (не по моя вина) по всичката позиция по ротно; че вкарванието на други части въ интервалитѣ между нейнитѣ роти ще прѣдизвика едно окончателно размѣсване по цѣлата линия; — но нѣмаше какво да се прави! Азъ виждахъ, че не располагахъ съ врѣме да събирамъ джуерна а часть на извѣстни пунктове и да очиствамъ участъци за другитѣ

Digitized by Google

дружини и затова се рѣшихъ да допустна подобно анормално расположение, т. е. да забъркамъ работитѣ окончателно.

Споредъ заеманието на позицията отъ 2 и сутриньта (по заповѣдь на началника на отряда) и станалитѣ допълнения прѣзъ нощьта, дежурната часть на разсъмнуване имаше слѣдующето расположение: двѣ роти Струмци и една рота Бдинци — на Малкия Руй, една рота Струмци — надъ с Тюраковци; една рота Струмци и една рота Бдинци — на височината въ центра; и Трьнското опълчение съ батареята на капитанъ З., — на лѣвия флангъ, въ полето. Отъ ротитѣ на Малкия Руй до тѣзи на с. Тюраковци се протакаше единъ празенъ участъкъ — около $1^1/_2$ километръ; отъ ротитѣ надъ с. Тюраковци до тѣзи на центра – около $^3/_4$ километръ, и отъ ротитѣ на центра до батереята на капитанъ З. — около 1 километръ, като се считатъ тѣзи интервали не по изгибитѣ, а въ права посока.

Макаръ че вчерашния день, можахъ да видя само часть отъ позицията, (тази, която позволяваше обзора отъ централния върхъ) то все пакъ бѣхъ си съставилъ до нѣкждѣ понятие за неудобствата, които прѣдставляваше нашето расположение. Азъ, напримѣръ, се досѣщахъ, че нашата позиция е твърдѣ много растѣгната, че расположенията на нѣкои части въ полето е съвършенно излишно, като само безцѣлно протягание на фронта; че батареята на капитанъ З. . . . е поставена на позиция, която нѣма достаточенъ фронтъ за обстрѣлване, че поставянието на Трьнското опълчение на самия лѣвий флангъ, на една равна мѣстность, безъ удобства за упорно съпротивление е доволно рисковано, — но азъ така и останахъ само съ тия свои досѣщания. Нѣкои отъ тия работи, като прѣмѣстванието полската батерея на централния върхъ бѣха дѣйствително невъзможни по нѣмание приготвенъ пжть, но затова пъкъ останалитѣ бѣха до нѣкждѣ въ моя власть, стига само азъ да бѣхъ чувствувалъ своята независимость по заеманието на командуемата отъ меня позиция и да се рѣшахъ да направя нуждитѣ измѣнения и допълнения.

Digitized by Google

Едни мжтни прѣдставления за властьта, която ми се възлагаше съ назначаването начелникъ на позицията, една осторожность да не отмѣнямъ направенитѣ вече распорѣждания отъ началника на отряда и съ едно зашамадяване произлѣзло отъ екзалтацията и пехливанската самоувѣренность, плюсъ нехайството ме доведоха до положението да не направя нищо и и тъй да побъркамъ на организирането една правилна отбрана, основана на дружинни участъци и управление отъ съотвѣтствующитѣ началници. — Какво ще рѣчешъ ти, ако ти кажа, че азъ чакъ до сутриньта не знаяхъ, гдѣ се намираше дежурната часть, гдѣ бѣхж аванпоститѣ и какъ отиваше охранителната служба! . . . (Планъ №. I-й).

И сега когато противника се вече подушва въ мжглата, питамъ те азъ тебе, какъ се правятъ распорѣждания за боя съ вързани очи? . . . Нима, само залисътъ и страхътъ отъ едно неочаквано нападение при подобна неготовность не сж прѣдостаточни да забъркатъ окончателно даже и този человѣкъ, който е успѣлъ вече да изучи мѣстностьта? — Значи не оставаше друго нищо, освѣнъ да ж завърша така карламаданъ, както ж бѣхъ почналъ, само и само по-скоро да се стжпи въ извѣстна готовность. . . .

„Тамъ има незаето пространство, — пратете една рота"! „Тамъ еди-кой-си окопъ не заетъ, — пратете друга рота!" „Малкия Руй, тактическия ключъ, е елабо заетъ, — пратете двѣ роти въ частенъ резервъ!" „Три роти да останатъ въ общъ резервъ, задъ центра и да заематъ окопитѣ до планинската батарея (укрѣплението)!" „Една рота да стане въ резервъ на стратегическия ключъ, надъ с. Тюраковци!" "Капитанъ И. да бжде началникъ на Малкия-Руй, капитанъ М. – на участъка на с Тюраковци; азъ оставамъ общъ началникъ на позицията и на нейното лѣво крило!" — Ето всичкитѣ распорѣждания, които азъ можахъ да направя на бързо. Нашето расположение по този начинъ взе слѣдующата форма: дѣсния флангъ – двѣ роти Струмци и двѣ роти Бдинци, резервъ двѣ роти Плѣвненци; центра — двѣ роти Струмци, една рота Бдинци — съ общъ резервъ три роти Бдинци; лѣвия флангъ — батареята на Капи-

Digitized by Google

танъ 3. и Трьнското опълчение съ резервъ една рота Бдинци -- всичко тринадесеть роти и около 150 души опълченци. и то расхвърлени на единъ фронтъ около 5 километра, който на най слабия си флангъ (лѣвия) се отбраняваше отъ най слабата часть (Трьнското опълчение). (Планъ № II-й).

Че подобно расположение е вънъ отъ всѣкаква критика, че то унищожава почти всѣко управление и командувание, че при него е немислимо, ако стане нужда едно настжпване или отстжпване — не ще и дума! но ела зло, че безъ тебе по-зло! . . . Не оставаше друго нищо, освѣнъ да се потьрсятъ нѣкои срѣдства, които би отстранили до нѣкждѣ неудобствата, произлѣзли отъ това лошо и погрѣшно расположение. *Назначавание началници на важнитѣ участъци; поддьржанието съ частни резерви важнитѣ пунктове*, които по свойствата на мѣстностьта не можаха да се надѣватъ на поддьржка отъ общия резервъ, и една строга заповѣдь: *ни раскрачъ назадъ отъ окопитѣ и задължително ударъ въ щикове, въ крайнитѣ моменти*, — ето съ какво се помжчихъ да помогна на положението, въ което ни поставиха и което, благодарение на нашето незнаение, ний сами твьрдѣ влошихме.

Къмъ $9^1/_2$ часътъ, слѣдъ едно трѣскаво и суетно распорѣждание всичко бѣше вече готово; ротитѣ бѣха заели своитѣ мѣста и азъ се прибрахъ на централния върхъ отъ дѣто прѣдполагахъ да управлявамъ или по добрѣ да кажа — да присжтствувамъ въ боя. Мжглата все още се не бѣше вдигнала и силно ме плашеше за едно прикрито приближавание на противника; моитѣ опасавания да не би противника да се въсползува отъ нея, достигаха до тамъ, щото въ този критически моментъ прѣдъ пропищаванието на първия куршумъ, азъ забравихъ тѣжкото чувство на очакванието на боя, така и опастностьта отъ нашето лоше расположение. За мене мжглата, която не допускаше да се вижда на повече отъ 100 раскрача прѣдъ позицията, бѣше по страшна отъ колкото смьртьта, която можеше да ме случи съ нейното повдигание. . . Прѣдстави си, въ тѣзи тревожни минути, когато нашитѣ очи, като на рисове бѣхж втренчени къмто полето, когато войницитѣ налѣгали,

Digitized by Google

се бѣхж цѣли принесли по направлението на противника и чакаха момента да изсипятъ градъ свинецъ когато противника трѣвожно дебнеше и търсеше пунктъ отъ гдѣто трѣбваше да открие своята адска машина — въ това врѣме около насъ прѣмина цѣло стадо отъ овцѣ, което безгрижния овчарь искаше да прѣкара прѣзъ централната позиция и да го спустне въ полето — арената на очаквания бой. — Назадъ! ще те убиятъ! — Хж! ще ме убиятъ!... Я ме пустнете вий меня да си прокарамъ овцѣтѣ! — се опитваше той да възразява на войницитѣ до като най послѣ не бѣше на сила натиренъ. — Че това не бѣше нито нѣкой шпионинъ, нито нѣкои любопитенъ, а единъ простъ шопъ, който вѣрва въ касметя, и за когото напасванието овцѣтѣ е по важно отъ колкото нѣкой куршумъ — не ще и дума.

Около 10 часътъ сутринята се захвана прѣстрѣлка въ полето между кавалерийскитѣ части на отрядитѣ. По приближающитѣ се гърмежи и по сигнала „настжпване" (сжщия нашия сигналъ), който се подаваше отъ Срьбска страна, разбрахъ, че неприятелската кавалерийска часть прѣслѣдва нашитѣ разузнавачи и върви по направление на полската батарея — нѣщо което щѣше да бжде твърдѣ рискувано, за послѣднята по невъзможностьта ѝ да открие огънь и слабото прикритие, което прѣдставляваше Трьнското опълчение. За да испрѣваря подобна случайность, заповѣдахъ на една рота Бдинци да се спустне отъ висотата и да наблюдава за ескадрона въ полето, а самъ отидохъ при линията, до която батареята заемаше позиция.

При пристиганието ми на Клисурското шоссе азъ бѣхъ очуденъ отъ онова безгрижно движение по него на селенки и селени, които спокойно си отиваха по работата, безъ да искатъ да знаятъ за опастностьта, която ги очакваше, или пъкъ да бжджтъ стрѣснати ни най малко отъ Срьбското настжпване. Въ своето залисвание ний бѣхме забравили да спрѣмъ това движение, отъ което противника можеше да се ползува за черпение свѣдения по нашето расположение. Заповѣдахъ да не пускатъ повече никого и заминахъ понататъкъ.

Digitized by Google

Глѣдамъ по едно врѣме край мене въ пъленъ кариеръ прѣхвьрчаха нашитѣ разузнавачи и узнахъ отъ тѣхъ, че неприятелския ескадронъ е твьрдѣ близо, прѣдъ самата батарея, и че фронта прѣдъ нея е останалъ съвьршенно откритъ. Прѣпустнахъ силно и пратихъ заповѣдь на поручика Т. да събере своя ескадронъ и отблъсне неприятелската кавалерийска часть; нѣщо, което той испълни моментално, като се понесе на пъленъ тръсъ прѣдъ фронта на батареята: а на поручика Ч. заповѣдахъ да прати патрули напрѣдъ и да има силно наблюдение за батареята, която можеше да се подвьргне на едно неочаквано нападение. Артиллериститѣ стояха спокойно на мѣстата си и бѣха заети съ истриванието и нагласяванието на своитѣ топове, а Трънското опълчение почти прѣдъ самия носъ на противника се бѣше заело съ печение цѣли вьрлини шишъ-кебабъ и бѣше наградило нѣколко огньове, съ бъклички въ ржцѣ; — виждаше се, че тѣхъ ги бѣше повече грижа за корема, отъ колкото за цѣлостьта на тѣхнитѣ глави. Чудни българановци! Знаятъ, че живота имъ виси на косъмъ, но все пакъ мрьвката и червеното винце не могжтъ да откажатъ на своитѣ каменоломни стомаси.

Мжглата захвана да се прорѣдява; вече съ всѣка свѣтла полосица, която тя откриваше въ пространството, приближаваше се и оня страшенъ моментъ, въ който душата бива извѣднъжъ изненадана отъ всеобемлещата смьрть, изразена въ всѣко пропищѣло крушумче, въ всѣкой роякъ смьртоносни пчели, въ всѣко нервно и шумящо хвьрчание на гранатата. Очакваше се отъ минута на минута онзи моменталенъ кризисъ, въ който господаря — умъ и човѣшкото самосъзнание трѣбваше да взематъ вьрхъ надъ слабата плъть и непривикналитѣ нерви, за да доведжтъ человѣка до испълнението на святата длъжность — самопожьртвуванието прѣдъ народния олтарь

Не зная защо, но на мене до чуванието на пьрвия гърмежъ, все ми се струваше, че всичко това е една шега, или едни маневри, които ще се свьршатъ вжтрѣ въ нѣколко часа. Азъ хемъ правяхъ распорѣждание за посрѣщанието на тѣзи Сърби, които вчера

Digitized by Google

цѣлъ день трѣщяха, татъкъ нѣкждѣ къмъ границата, хемъ не ми се вѣрваше, че е възможно, тѣзи довчерашни братя да се истърсятъ срѣщу насъ и да почнатъ да ни обсипватъ съ смьртоносни снаряди; и даже, когато тѣхнитѣ линии се показваха прѣдъ насъ, когато хж, хж, трѣбваше да завалятъ куршумитѣ, азъ се продължавахъ да бжда въ своето необяснимо съ нищо невѣрие въ дѣйствителностьта . . . Но скоро работата се показа съ своята грозна сжщность, . . . още първата граната ме накара да глѣдамъ на срѣщнитѣ, като на едни смьртни врагове, дълга срѣщу които се заключава само въ изобилното осѣйвание съ тѣлата имъ мѣстностьта прѣдъ позицията. . . . Самозащитата притжпи другитѣ чувства. . . Боздуганътъ бѣше вече замахнатъ и трѣбваше да се стовари върху гърбътъ на единъ отъ двамата противници.

За да ти бжде ясно колко годѣ прѣдставлението за боя, който ти описвамъ, ще се постарая да ти дамъ тукъ едно кратко описание на мѣстностьта, върху която произлиза този бой. (Карта № I-й). Най-напрѣдъ това жгълче е една миниатюрна Швейцария, въ която отсжтствуватъ само езерата и снѣжнитѣ чела на върховетѣ. въ която култура — нито на иглата на върха, дивотия колкото искашъ и само планини и пакъ планини по цѣлия горизонтъ. Ту тукъ цѣли гърбати исполини стърчатъ изведнаждъ възъ Бога съ своитѣ каменливи чела, ту тамъ други се рисуватъ отдалечъ на фона съ своитѣ скалисти зигзаги и остри пикове, а още по нататъкъ цѣло прѣплитание на горнитѣ линии. ту облоидящи, ту играющи съ капризъ, ту съ смѣло изведнаждъ вирвание или скачание на долу. Нѣкой отъ отдѣлнитѣ върхове се исправятъ току изведнаждъ до 800—900 сажени и съ своитѣ грамадни склонове спускатъ къмъ полето стръмни урви и диви синеи, или пакъ въ своето капризно склонение образуватъ цѣли лаберинти отъ Термопилевски проходи и дефилета.

Тука голѣмия Руй — срѣдния стълбъ на тая планинска система стои нагърбенъ въ срѣдата на тая мѣстность и съ своитѣ спускове образува стрьмната и скалиста верига, която се начева изведнаждъ отъ градътъ Трьнъ и отива на 15 километра до самата

Digitized by Google

граница, като по този начинъ дѣли нашата позиция (Трьнско-Ловничанската) на двѣ отдѣлни части, — едната въ полето и южнитѣ склонове на Малкия Руй, и другата въ невъзможнитѣ и почти непроходими дупки въ долината на повърналата се вече прѣдъ Трьнъ къмъ западъ р. Ерма. Паралелно на тая верига отъ Истокъ къмъ Западъ се точи друга една, макаръ и по ниска, но още по дива по своето очертание и видъ и по тоя начинъ заедно съ Парамунскитѣ и Сѣкировскитѣ врьхове и Руй образува Сѣкировската долина, а по-нататъкъ и долината на р. Ерма, които раздѣлятъ на двѣ отдѣлни части театра на Трьнскитѣ дѣйствия. Това е една грамадна и дълбока урва съ широчина отъ 7—8 километра, която перпендикулярно прорѣзва позицията и отнема всѣкаква възможность за съобщение и взаимно поддържание на пунктоветѣ. Въ лѣво едва ли не въ небесата се виждатъ окопитѣ на Трьнската позиция по Руй, въ дѣсно стьрчи пазжбеното плато на Врабчанската позиция, а долу въ джнъ-земѣ едвамъ се мѣркатъ Ловнища и Петаченци — второстепенни и допълнителни позиции на общата отбрана. Право съобщение и поддьржание связь мѣжду тия участъци е немислимо, освѣнъ отъ 8—10 километра отъ къмъ тильтъ.

Градътъ Трьнъ, който е расположенъ въ долината на р. Ерма, когато тя прави вече своята извивка, за да вземе западно направление, се намира повече задъ лѣвия флангъ на общото расположение т. е. задъ Голѣмия Руй и за съобщаването съ него отъ къмъ Брѣзникъ и Врабча, шоссето е принудено да напустне своето западно направление и като искачи Сѣкировскитѣ висоти да обърни къмъ Югъ за този градъ. Това шоссе е единственния пжть за отстжпване, ако ли противника сбие Трьнската позиция. Така щото колкото Трьнъ е силенъ и запазенъ отъ висотитѣ, които го обграждатъ, толкова повече той е слабъ по своето флангово расположение и отсжтствието на правъ пжть за отстжпване. Едно успѣване на Сьрбитѣ отъ къмъ Врабча или Ловнища къмъ Сѣкировския мостъ (гдѣто се събиратъ Трьнското, Брѣзнишкото и Врабчанското шоссета и пжтя отъ Банкя и Ловница),

Digitized by Google

неминуемо трѣбва да повлече незабавното очиствание Трьнскитѣ окопи и отстжпванието на тамкашнитѣ части къмъ Филиповската долина.

Врабчанското шоссе, което се точи отъ Суковския мостъ (отъ границата) излиза равно въ тилътъ на позицията и по тоя начинъ неволно хвърля въ очи важностьта на Врабча за цѣлия театръ и нуждата отъ единъ особенъ пжть за отстжпвание на частитѣ отъ Трьнската позиция.

При тия неудобства на цѣлата позиция, ний освѣнъ че не бѣхме направили нищо за какво-годѣ подобрѣние на нашитѣ условия но още даже не потьрсихме единъ пжть за отстжпвание въ случай на неуспѣхъ, слѣпишката оставихме правия пжть за настжпванието на противника (Врабча) и отидохме съ всичкитѣ сили да се намьрдаме въ Трьнъ, отъ гдѣто твърдѣ е трудно да се откопчѣе человѣкъ при една катастрофа, и така подготвихме сами поражението, за което ще ти расправя по-долу. . . .

Бѣхъ се завьрналъ вече въ центра, когато истрѣщѣха пьрвитѣ залпове отъ Руй, и всичката мжгла, като по команда, се вдигна изведнъжъ и даде мѣсто на единъ отъ забравенитѣ лѣтни дни. Прѣдъ насъ блѣсна голѣмия Руй, а подъ краката ни се откри увлажената съ роса долина, съ свѣтящата отъ лжчитѣ Ерма. Тънкитѣ струи отъ топлина почнаха своето животворяще дѣйствие върху увлаженитѣ организми, и заедно съ мжглата испариха отъ сърдцата на борцитѣ онова трѣскаво настроение, онзи нервенъ трѣпетъ, който е свойственъ на човѣка, въ подобно намръщено врѣме, при началото на подобни силни кризиси. . . .Вече горѣ, по върховетѣ, единъ по единъ окопитѣ почнаха да се обличатъ съ димъ, а по срѣщния склонъ запжкаха отдѣлни кълбета пушакъ и съ своята линия постьпенно все новече и повече обгржщаха скелета на гигантския ржтъ. Ясно се виждаше сьрбската верига, която се спускаше и принаждаше по Голѣмия Руй; — това бѣше лѣвата колона, която бѣше испратена по хребета и която, съ заеманието на командующия пунктъ, трѣбваше да прикрие настжпванието на главнитѣ сили по полето. Часа

Digitized by Google

около 10 прѣди пладнѣ, тя се утвърди на позиция и влѣзе въ бой съ частитѣ, расположени на Мал кия Руй.

По свѣденията, които имахме, знаеше се, че отъ къмъ Руй настжпва единъ пѣхотенъ полкъ, а останалитѣ сили на Моравската дивизия отъ два пѣхотни полка (единъ полкъ се считаше отдѣленъ къмъ Изворъ), двѣ полски и една планинска батарии и единъ ескадронъ — настжпваха по шоссето. Тѣзи свѣдения се потвърдиха напълно съ наблюденията, които се правяха отъ нашата позиция, само че, както се узна по-послѣ, сме биле твърдѣ много заблудени по численностьта на цѣлия атакующи отрядъ. Около $10^1/_2$ часа прѣди обѣдъ по шоссето се показа дълга походна колона, която, подъ прикритиото на ескадрона, се насочваше къмъ нашия центръ; нейната численность не може да се различи отъ прахолака, който се повдигаше при движението. Около Забѣлскитѣ ханчета (растояние 4 километра отъ позицията), колоната построи резервенъ рѣдъ и свърна къмъ Тюряковскитѣ върхове.

Въ това врѣме азъ ужъ слѣдихъ добрѣ за туй, което ставаше въ долината, а въ сжщность ми се показваше, като че ли ми липсва достатъчното внимание да разбера истински това, което се вършеше прѣдъ очитѣ ми; — така, като че ли нѣщо ми бъркаше да виждамъ ясно и да разбирамъ сжщностьта на прѣдмѣтитѣ, които ми се прѣдставляваха. . . . Азъ не можахъ да опрѣдѣля вѣрно силитѣ на противника, даже когато той построи резервенъ рѣдъ и излѣзе открито въ полето. — Вижда се, че неумѣнието да схващамъ и да обзирамъ бойното поле, като и силното ми вълнение въ този важенъ моментъ, когото азъ прѣживявахъ за първи пжть, бѣха виновницитѣ на това вчетворяванис моитѣ очи и глѣдание като прѣзъ мжгла, прѣдмѣтитѣ, които слънцето така добрѣ освѣщаваше.

Само едно помня, че когато колоната се отправи къмъ Тюряковци, азъ извадихъ заключение, че Сърбитѣ искатъ да атакуватъ най-важния пунктъ на позицията — Тюряковския върхъ. „*Я глѣдай, май-съ*

Digitized by Google

Сърби, какъ тъй изведнъжъ безъ всѣкакви рекогнисцировки безъ всѣкакво колебание, току се истърсиха на исходящия жгълъ съ всичкитѣ си сили! — Я ги глѣдай тѣхъ!“ се чудяхъ азъ и взехъ да се оглѣждамъ задъ себѣ си, гдѣто вече не бѣше останала ни една рота въ общъ резервъ. — „Че какъ стана тази работа? Ами какво ще се прави, ако ли тѣ съ всичкитѣ си сили ударятъ на врьха, който се отбранява само съ двѣ роти? Нима да вдигна ротитѣ отъ централнитѣ окопи и да ги съсрѣдоточа въ резервъ задъ този пунктъ! — Но, ако ли пъкъ Сърбитѣ ударятъ въ полето и лѣвия флангъ — тогава? — си мислихъ азъ и се въртяхъ насамъ-нататъкъ, въ продължение на нѣколко минути, въ което ме избиха десеть пота, до като най-послѣ, въ силата на боздугана азъ рѣшихъ: *нѣма да разбутвамъ ротитѣ, па да става каквото ще!.... Па и най-послѣ, ако ли тѣ взематъ силно да наблѣгатъ Тюряковския върхъ ще урна центра по склона и ще ги атакувамъ въ дѣсния имъ флангъ.* . . . . На ли е работата да се умре? Ще се хвърлимъ ний на щикъ — па да става каквото ще! Ще ли има успѣхъ или не, — това му е послѣднето срѣдство; ще ли успѣе то на врѣме — азъ не му мислѣхъ. — Мене ми липсваше едно оржжие, съ което прѣдъ съвѣстьта си трѣбваше да оправдая бързото растайване на резерва и азъ, като слѣпецъ за тояга, се уловихъ за контръатаката и разбира се бързо, бързо почнахъ да намирамъ тази идея за повече отъ подходяща въ дадения моментъ. — Какво бързо самоутѣшение, на ли?

Едновръменно съ построяванието резервенъ редъ на сръбскитѣ главни сили и тѣхното насочвание къмъ с. Тюряковци, 3-та полска батария излѣзе на позиция мѣжду това село и шосето и откри огънь по направление къмъ Тюряковския върхъ. Капитанъ З. не откриваше още огънь, понеже отъ неговата батария не се виждаше неприятелската артилерийска позиция; трѣбваше да му пращамъ приказание, и съ сигналъ и махания отъ врьха, да поискамъ почванието на стрѣлбата. Слѣдъ 5 минутно бавяние нашитѣ топове се обадиха и ако и по закрита цѣль успѣха съ 4 -5 гърмежа да подбиятъ едно Сръбско орждие и да при-

Digitized by Google

нудятъ неприятелската батария да отстжпи назадъ и да търси по отдалечена позиция. На сжщото мѣсто е убитъ единъ Срьбски офицеръ (артилеристъ) Димитрисвичъ.

Отгорѣ отъ къмъ голѣмий Руй Сърбитѣ продъл жаваха да обсипватъ съ куршуми дѣсния флангъ на позицията; тѣхната стрѣлба вече се бѣ обърнала въ частна трѣскотня; двѣ планински орждия бѣха почнали вече да се обаждатъ въ туй направление, а слѣдъ малко още двѣ такива отъ кжмъ отсрѣщнитѣ Тюряковски върхове, заедно съ полската батария, утвърдена вече на нова позиция доведоха артилерийскитѣ обстрѣлвания до максимумъ.

Срьбскитѣ резерви бѣха се закрили задъ висотитѣ мѣжду Тюряковци и Забѣлъ и ний нѣмахме възможность да слѣдимъ за това, което тѣ прѣдприемаха. Гребеня, който ги закриваше (послѣднето понижение отъ Голѣмия Руй) се точеше на длъжъ прѣдъ нашия дѣсния флангъ и съ еднаква височина се доближаваше до исходящия жгълъ на позицията и по този начинъ даваше на Сърбитѣ удобство за групиране силитѣ на извѣстенъ пунктъ и ударяние въ избраното направление. Само една урва съ широчина около 1200 раскрача отдѣляше противоположнитѣ Тюряковски върхове и бъркаше на легкото водение атаката на нашия най-слабъ пунктъ, който освѣнъ съ издаденото си положение, но още и съ своитѣ лѣсисти подстжпи прѣдставляваше голѣмо неудобство.

Часа около 11½ прѣди пладнѣ се появи бойната линия на главната колона и, като зае Тюряковскитѣ върхове, съедини своята верига въ непрѣривна линия съ частитѣ отъ Голѣмия Руй. Боя се захвана вече по цѣлата линия на дѣсния флангъ. Пѣхотната стрѣлба, която се водеше отначало съ залпове, у Сърбитѣ скоро се обърна въ едно непрѣстанно пукание; батареитѣ, достигнаха до бѣглестъ огънъ по окопитѣ, и почна да се забѣлѣзва къмъ с. Тюряковци едно прибѣгване на резерви, — нѣща, които показваха, че хж, хж Сърбитѣ ще се хвърлятъ отъ мѣсто въ единъ стрѣмителенъ ударъ. (Планъ № III-й).

Digitized by Google

Къмъ центра взе да става все повече и повече горѣщо; всичкитѣ куршуми, които прѣхвърляха Тюряковския върхъ, валяха на централната висота, която, по загиба на мѣстностьта назадъ, попадаше флангово и до нѣкждѣ тилно на исходящия жгълъ на позицията. Куршумитѣ пищяха и тупаха по цѣлъ рой въ флангъ на окопитѣ; гранатитѣ сегисъ-тогисъ подохождаха по нѣколко изведнъжъ на гости, но никой не искаше да знае за тѣхъ: войницитѣ разговаряха и се радваха на добрата стрѣлба на нашата артилерия и т. г. офицеритѣ, надвѣсени надъ ложементитѣ, слѣдяха внимателно за това, което ставаше въ с. Тюряковци. Особенно ме очудваше отецъ М., който, съ снета калимявка, бѣше сѣдналъ открито до единъ окопъ и правеше оцѣнка за всѣкоя граната, която трѣскаше въ с. Тюряковци. — Ѫжхъ! надхвърли малко пущината . . . хжхъ! ей тази я биваше! тамамъ въ самата срѣда на Сърбитѣ! браво! . . . ето още една! . . . и тя я бива . . . току надъ самитѣ имъ глави! ето и третя . . . . глѣдайте! глѣдайте! . . . хжхъ! . . . ха! ха! . . . я ги глѣдай, какво припнаха назадъ по баиря, като кози! — се въсхищаваше той съ единъ разложенъ смѣхъ, и спокойно си бършеше пота, който отъ жегата изобилно течеше по лицето му. — „Ще те убиятъ, дѣдо-попе“! — му казваха нѣкои офицери и го каняха да влѣзи въ ложемента: — „ба“ ше ме убиятъ! Знамъ ги азъ тѣзи Сърби! тѣ толкова отъ далечъ стрѣлятъ, щото куршумитѣ имъ, до като достигнатъ, съвсѣмъ истиватъ! . . . . . добрѣ сьмъ си азъ тука на вѣтреца! . . . . чева не съмъ лудъ да дойда да се заврж въ горѣщината, въ оная дупка? — отговаряше той самоувѣренно и продължаваше да бжде съ своето дебело тѣло двойно фигурна половинъ мишень на неприятелскитѣ флангови вистрѣли.

Да; туй вече бѣше бой, а не шега, — една кървава арена, на която всѣкоя секунда можеше да се търколи единственния синъ, да се подрѣже отъ корена цвѣтущия и пъленъ съ надежди момъкъ и да се закриятъ за всѣкога тия пълни съ енергия и огънь соколови очи . . . . Мѣтлата брьскаше нарѣдъ безсъз-

Digitized by Google

нателно, безъ грѣхъ и срамъ отъ Недѣлния день — този праздникъ на християнитѣ, този день на почивка и семейни радости. Прѣдъ насъ и на позицията вълнуваше смъртьта, задъ нашия гръбъ, въ Трънъ, кипеше живота съ своитѣ обикновенни проявления . . . . и дѣцата, тия невинни още създания, крѣщяха и цѣпяха въздуха въ долината съ своитѣ викове и акламирания всѣкоя граната, която прѣхвърляше върха и падаше къмъ градътъ . . . . Азъ чувахъ тази тѣхна радость и урра, и неволно се прѣдадохъ на илюзии . . . . прѣскочихъ мисленно въ вѫтрѣпностьта и съ болка въ сърдцето спомнихъ си бащиния кѫтъ. Колко ли, — си казвахъ азъ, — близки и роднини, днѣсь се смѣятъ и веселятъ безъ да прѣдполагатъ даже, че хѫ, хѫ тѣхната надѣжда, радость и гордость ще бѫдѫтъ търколени въ вѣчностьта? Колко ли малки распри и дребнави самолюбия обзематъ днѣсь нашитѣ ближни, когато тѣхнитѣ братия помирени съ смъртьта, свободни отъ всѣкакви смѣтки съ живота, вдѫхнати отъ една священна идея — излагатъ съзнателно своитѣ гѫрди срѣщу общата опасность? и колко ли нещастници издѫхватъ днѣсь въ агония на мирното лѣгло безславно и безъ полза за своя роденъ край? . . .

Бѣхъ почналъ вече да се поуспокоявамъ за удьржанието на позицията; боя се продължаваше вече цѣли два часа, безъ никакъвъ резултатъ; срьбскитѣ части отъ Голѣмия Руй не мърдаха отъ мѣстата си, а пъкъ опитванията при Тюряковци да се влѣзи въ дола, който дѣлеше позициитѣ, бѣха окончателно отбити отъ залповетѣ и фланговия шрапнеленъ огънъ на батареята З., която по измѣрснитѣ растояния не даваше промахъ. Даже по едно врѣме стомаха заяви своето право, и азъ трѣбваше да го удовлетворявамъ съ хлѣба и сиренето (1 цѣлъ хлѣбъ и около сто драма сирене на душа)— подобно лакомство за единъ смилателенъ органъ, който о це отъ дѣте е привикналъ цѣлъ день да се тъпчи съ цѣли рѣзени хлѣбъ. Помня добрѣ, какъ въ момента, когато съ адютантитѣ и ординарцитѣ, кѫсахме голѣми залъци и тъпчахме устата гладно гладно, току се истърси единъ войникъ отъ Тюряковския върхъ и доложи, че Сърбитѣ почнали да се качватъ вече по

Digitized by Google

върха. — Бре! — си казахъ азъ съ задавяние, и скочихъ като опаренъ . . . . Помня, само че се лутнахъ и раскрѣщахъ силно: *ротитѣ да бѫдѫтъ готови за контръатака,* като махахъ съ ржката, въ която, кой знай защо фигурираше една добра половина отъ българския суманъ. — Цѣлъ Наполеонъ подъ Меренго, — да се не видеше макаръ! . . .

Узна се че Сърбитѣ бѣха успѣли да прѣскочатъ дола; даже нѣкои бѣха се покатерили на склона и сгушени въ една гънка, обстрѣлваха върха отъ едно растояние около 800 раскрача Работата до контръатака не достигна, понеже Сърбитѣ освѣнъ че не посмѣяха да мрьдатъ по нататъкъ, но още въ кѫсо врѣме бѣха принудени по разни долчинки да се врьпатъ пакъ задъ с. Тюраковци.

Боя къмъ Врабча захващаше все повече и повече да се усилва; отъ нашата позиция се виждаха ясно голѣмитѣ облаци димъ, които канонадата произвеждаше въ тази посока, само че нищо но се знаеше за самия ходъ на боя. Узнахме, че въ помощь на Трьнско-Врабчанския отрядъ пристигнали двѣ дружини Дунавци, и че тѣ вече сѫ биле испратени на Врабча, а сѫщо че отъ къмъ Сливница идѫтъ голѣми подкрѣпления, които ще ударятъ въ слангъ на Сърбитѣ — значи, побѣдата ще бѫде днеска непрѣменно наша! . . . Та че иначе може ли да бѫде! . . . Само дано бѫдемъ живи, та да видимъ когато Сърбитѣ ѭ ударятъ на бѣгъ! . . .

По донесенията отъ дѣсния флангъ знаеше се, че частитѣ при Ловница и Петаченци, сѫщо сѫ влѣзли вече въ боя и се дьржатъ добрѣ на своитѣ позиции. Нѣкои казваха, че началника на западния отрядъ самъ присѫтствува въ боя на тѣзи позиции, и че той скоро ще се яви и при насъ, — слухъ, който се потвьрди отъ войницитѣ, които бѣха слизали въ Трьнъ по работа, и който ме накара (глѣдай ти умъ) да сѣдна въ ложемента и на всѣкой случай да приготвя нѣщо, като строева записка, да опаша шарфа си и да извадя отъ чантата единственния ми тогава орденъ „за заслуга“. Но, колкото азъ прѣглѣдвахъ вчера позициитѣ, толкова и Г . . . е мислилъ да обикаля Врабча, Ловница и нашето рас-

Digitized by Google

положение. . . Излѣзе послѣ, че той е стоялъ до 2 часа послѣ-обѣдъ на Сѣкировския мостъ (въ тила) и когато е узналъ за падането на Врабча, счелъ своето оставяние тамъ повече за не нужно и заминалъ за Брѣзникъ, да прави распорѣждания . . . А пъкъ ний смѣтаме ли, смѣтаме, че подъ Врабча Сърбитѣ отидоха да се не видяха — горкитѣ!

Ти знаешъ, че азъ бѣхъ този, който бѣ началникъ на Трьската позиция; впрочемъ азъ самъ ти го казахъ това; но я ме попитай малко по-строго: зная ли азъ какво изображавахъ тамъ? . . . и азъ ще ти отговоря: хемъ зная! хемъ не зная! . . . хемъ бѣхъ началникъ на позицията! хемъ не бѣхъ! ами нѣщо като доброволецъ и старши на позицията, . . ей такова нѣщо — „не разберйошъ!“ . . . Не зная добрѣ, но струва ми се, че ако ли подобенъ въпросъ задамъ азъ отъ своя страна на началника на Трьнско-Врабченския отрядъ, и той би ми заплатилъ съ сѫщия отговоръ, даже би казалъ, може-би, нѣщо повече. . . Защо подобенъ дуализмъ въ ролитѣ? . . . Не зная!... Зная само едно, че когато майоръ Г. почна да се распорѣжда съ общия резервъ на отряда, капитанъ Г. се е почувствувалъ въ положение на началника на Трьнската позиция, а пъкъ азъ, — разбира се, пето колело въ колесницата.

Както майоръ Г., съ своето нахождание на Сѣкировския мостъ и съ распорѣжданията си направо съ общия резервъ, бъркаше на капитана Г. и го караше да мисли, че той е повече началникъ на Ермовската долина, отъ колкото на цѣлия отрядъ, така и послѣдния, съ получването направо свѣденията отъ разузнавачитѣ прѣдъ нашата позиция и съ честитѣ распорѣждания, правени направо до подчиненитѣ ми части, ми бъркаше въ кръга на моитѣ обязанности и ме караше да глѣдамъ на себѣ си като на неговъ замѣстникъ на позицията. Помня, че както прѣзъ нощьта, така и прѣзъ деня на боя, азъ не получихъ ни едно донесение, нито съобщение по това, което ставаше прѣдъ насъ и около насъ, — всичко това отиваше въ Трьнъ направо до началника на отряда. Азъ прѣзъ всичкото врѣме не получихъ никакви указания за

Digitized by Google

плана на дѣйствието и се задоволявахъ само съ едни откъслечни заповѣди отъ Трьнъ, за усилвание на нѣкои пунктове, за испращание на нѣкои части въ разни посоки, безъ даже да знаяхъ причинитѣ, които прѣдизвикваха тѣзи распорѣждания. . .

Ето защо по едно врѣме азъ почнахъ да се считамъ само старши на позицията, който исключително е отговоренъ за успѣшното водение на боя. Отговорностьта за свьрзка съ далечнитѣ флангове и съ съсѣднитѣ позиции и това, което ставаше въ тила ни, — азъ оставяхъ все цѣло на началника на отряда, който отъ Трьнъ имаше възможность и органи за тѣхното наблюдение. — Съ една дума, искамъ да кажа че подъ Трьнъ имаше една галиматия подъ началствуванието и че проглѣждаше една неразбранщина, единъ шеметъ — изразени: отъ една страна — въ неединството на командуванието, въ неточното разграничвание на служебнитѣ функции и непълното опрѣдѣление на възложенитѣ обязанности; а отъ друга страна — въ съсрѣдоточвание командуванието на нѣколко позиции въ едно лице и бьрканието на по-старшитѣ въ работитѣ на по-младшитѣ. . .

Тъй щото, азъ и до сега не мога да опрѣдѣля, да ли бѣхъ дѣйствителенъ началникъ на Трьнската позиция. . . Чудни и дивни работи, на ли? — Но така ставатъ всѣкога, когато воюватъ такива юнаци каквито бѣхме ний тогазъ. — Бой ли? — е добрѣ! ще се бийме! . . я дайте тука дружинитѣ! Дрьжте бѣ момчета да имъ покажемъ ний тѣмъ! . . хемъ . . . назадъ нѣма, хж-ж-ж! — и толкова . .

Но тъй или иначе, ний водяхме боя, както можахме. Ще мремъ; трѣбва непрѣменно да удьржимъ позицията, — ето елемента, който ни крѣпеше и заглаждаше всичкитѣ наши недостатъци. Че сме се расположили въ една тънка линия, прѣди да узнаемъ цѣльта на неприятеля; че сме се протѣгнали на цѣли три километра, безъ всѣкакъвъ резервъ, че обоза расположенъ въ Трьнската дефиле, може да прѣдизвика страшна катастрофа при едно отстжпвание и още много други работи — ний не искахме даже и да знаемъ. . .

Горѣ, къмъ Врабча, земята се търси, долу, къмъ Ловница, отива страшна трѣскотия, но и ний биемъ

Digitized by Google

ли се, биемъ на слава и мачкаме Сърбитѣ. ... Ний се биемъ тука и ще побѣдимъ, на Ловница се биятъ и ще побѣдятъ; а пъкъ скалистата Врабча, че ще удържи мжжски — то е ясно; — значи днесъ побѣдата е наша! . . . Я дрьжте бе! Удрете момчета! . . .

И така, ний заемахме расположението указано погорѣ, расположение, което даже графически изведнъжъ хвърля въ очи своитѣ, недостатъци. – Ти въ него сакънъ да не търсишъ дружини, а още повече полкове! . . . такива работи нѣма! . . . само роти, роти и роти — ето отдѣлнитѣ бойни единици, които съставляваха цѣлата петь-километрена отбранителна линия. Тука се сѣтили да направятъ окопъ — хопъ една рота; тамъ други — хопъ друга рота и така нататъкъ, още прѣди почванието на боя накурдисаха се ротитѣ разбъркано по окопитѣ на цѣлата линия — и ако смѣятъ Сърбитѣ отъ нѣкждѣ, нека се покажатъ! . . . Азъ се чудя сега, какво щѣхме да правимъ ако ли окопитѣ по числото си надминавахж числото на ротитѣ? — на вѣрно щѣхме да се задоволимъ и съ полуроти!

Помня добрѣ, какъ слѣдъ свьршванието на боя, единъ отъ офицеритѣ твьрдѣ тънко се произнесе за нашето расположение, и какъ азъ, распаленъ отъ добития успѣхъ, се забравихъ до толкова. щото отидохъ да увѣрявамъ, че нашето расположение е повече отъ прѣвъсходно, като едва ли не искахъ да кажа, че то нарочно е било допустнато, като подходяще на обстановката. Разбира се, това бѣха приказки . . . и днесъ намирамъ, че нашето расположение не е струвало ни счупена пара, защото когато по послѣ азъ обиколихъ тѣзи мѣста, крьстихъ се и се чудяхъ, какъ е било възможно подобно заемание на позицията. Азъ намѣрихъ масса мьртви пространства, необстрѣлвани долчини, лѣсисти подстжпи, които скрито извеждаха на незаети пунктове и по които противника е можалъ безъ жертви да се озове на линията на самитѣ окопи — нѣщо, което при отсжтствието на резерви, можеше изведнъжъ да рѣши боя. . . Какъ тъй Сърбитѣ не сж се въсползували отъ това, — чудна работа! . . . но доволно по това. . .

Боя вьрвеше, . . . срьбската верига се намираше въ сжщето положение, т. е. по склона, който се спуска

Digitized by Google

отъ Руй къмъ Тюряковци, и само прѣдъ това село тя бѣше успѣла да завие своя край около окрайната. Резервитѣ почти не се виждаха нѣколко тѣхни опити да прѣминатъ Тюряковци бѣха отбити отъ батареята на капитана З. . . . Адска стрѣлба бѣше насочена противъ нашата позиция: полската батарея, отъ полето, и планинската, отъ Руй поддържаха непрѣстанно огънь по окопитѣ на дѣсния флангъ. Отъ наша страна се поддържаше рѣдъкъ огънь, между който, въ минутитѣ на срьбскитѣ опитвания изрутѣваха по нѣколко залпа... Какво мисляха да правятъ Сърбитѣ? Какво искаха тѣ да се добиятъ съ своята си бѣсна стрѣлба въ продължение на цѣли четири часа? — Да ли не прѣдприемаха тѣ нѣкакъвъ далеченъ обходъ? — Да ли тѣ не расчитваха само съ огънь да ни сбиятъ отъ позицията? — Кой знае! но тѣ все трѣскаха и не мърдаха отъ мѣстата си.

Часа около 2½ послѣ пладнѣ една нова верига, се появи на Тюряковскитѣ върхове и по този начинъ тѣ съсрѣдоточиха срѣщу Тюряковския окопъ два-ярусенъ огънь. Твърдѣ приятно бѣше на човѣка да глѣда радостьта на войницитѣ, когато нашата батарея почна да гони отъ върха, съ шрапнелъ, новоизлѣзлата верига. Стрѣлба идеална! — която още съ втория вистрѣлъ попадна продолно на подставената верига и ѭ накара съ бѣгъ да се скрие задъ гребена. Веригата три пѫти се поврьща на своето мѣсто и тритѣ пѫти, слѣдъ единъ вистрѣлъ, се обрьщаше въ бѣгство, до като най послѣ тя не се спустна отпрѣдъ въ дола, и така остави двуяросното обстрѣлване на Тюряковския върхъ. — Едноврѣменно съ това, неприятелската полска батарея съсрѣдоточи исключително своя огънь по Тюряковския окопъ — нѣщо което показваше избрания пунктъ на атаката. За да се отвлѣче тя въ своя огънь, заповѣдахъ на двѣ роти отъ центра да откриятъ по нея залповъ огънь, макаръ растоянието и да бѣше по горѣ отъ прицѣла. Още съ третия залпъ полската батарея изостави Тюряковския окопъ и пренесе своя огънь по централнитѣ окопи, като пустна около двадесеть гранати, които всичкитѣ прѣхвърчаха къмъ Трьнъ. Около 3 часа пакъ се забѣлѣза едно опитване отъ Сърбитѣ

Digitized by Google

да извадятъ своитѣ частни резерви отъ хребета и да ги спустнатъ въ дола, който ни дѣлеше; но, слѣдъ нѣколко залпа и артиллерийски вистрѣли, тѣ се повърнаха пакъ на своитѣ мѣста.

И въ този критически моментъ, когато се рѣшаваше нашата сѫдба, когато куршумитѣ и гранатитѣ кръстосваха вече по всѣко направление, по пѫтя за Бусинци, който се обстрѣлваше отъ артилерийски огънь — се точеше лѣниво единъ голѣмъ керванъ отъ кола, като че съ това искаше да каже: „нека кучетата да си лаятъ, а кервана да си отива спокойно!“

Около това врѣме получихъ доносение отъ Тюраковци и Малкий-Руй, че Сърбитѣ по склона на Голѣмий-Руй издърпватъ своитѣ части отъ с. Забѣлъ и ги направляватъ къмъ Врабча и Ловница. Трѣбваше да се провѣри това отъ Малкий-Руй и да се удостовѣри факта за очистването на окопа отъ 9 роти Струмци (расположени на Малкий-Руй) слѣдъ попадането въ него една граната. — Пѫтя, по който трѣбваше да минавамъ, се обстрѣлваше на кръстъ, а особенно задъ Тюряковския окопъ, гдѣто падаха всичкитѣ прѣхвърлящи гранати. Трьгнахъ азъ по него, но когато се отдалечихъ отъ хорскитѣ погледи, счетохъ за нужно да направя голѣма обиколка и да се прикрия задъ единъ гребень, който достаточно гарантираше запазването на моята кожа. Това нѣщо ми се показа тогава даже за необходимо при условията, въ които се намирахъ, но не слѣдъ много врѣме, азъ вече узнахъ послѣдствията отъ подобно допустнато малодушие. . . .

Около първата отъ тритѣ височини на Малкия-Руй, азъ се срѣщнахъ съ капитана И. — началника на Руй, който наблюдаваше къмъ Врабча, и узнахъ отъ него, че въ тази посока вече не се вижда и чува нищо. — Навѣрно Сърбитѣ трѣбва да бѫдѫтъ вече разбити! — си казахме ний и продължихме по нататъкъ пѫтя.

Излѣзе, че ротата на поручика Тройчева ако и отстѫпила отъ окопа, обладава отъ самия гребень единъ още по-богатъ обстрѣлъ къмъ долътъ; това още повече уякчаваше положението на крайния дѣсенъ флангъ.

Digitized by Google

За фланговото движение на Сърбитѣ къмъ Ловница и Врабча, азъ положително нищо не можахъ да узная, освѣнъ само това, че се е забѣлязало едно притѣглюване на 1-та линия отъ Тюряковския долъ къмъ Голѣмия-Руй, — нѣщо което ми показваше желанието на Сърбитѣ да съсрѣдоточатъ своя XIV полкъ цѣлъ срѣщу, сѣдловината, която съединява двата Руя. Слѣдъ като постояхме нѣколко минути при 3-а рота Плѣвненци (подпоручика Б.) частния резервъ на Руй, гдѣто за голѣма жалость направихъ два полупоклона на гранатитѣ, ний успокоени за положението на дѣсния флангъ се повърнжхме назадъ къмъ центра.

Въ программата на моето отивание на Руй влизаше и обикалянието на окопитѣ за насърдчаванието съ нѣколко думи войницитѣ, които цѣлъ день бѣха изложени на крьстосанъ артилерийски огънь, безъ да иматъ на нашата страна нито едно орждие. Поручикъ Н. (7 рота Бдинци) бѣше ми писалъ по рано да испратя баримъ двѣ горски орждия, колкото за повдиганието духа на войницитѣ; но тѣ нѣмаше отъ гдѣ да се вематъ, понеже планинската батарея още вчера бѣше испратена на Врабча.

Никога нѣма да си простя слабостьта, която проявихъ по испълнението на този мой дългъ; знаешъ ли, че у меня не хвана смѣлостьта да прѣхвърля гребена и да обиколя окопитѣ, които отстояха на 30 раскрача отъ мѣстото, гдѣто се намирахъ? — Така, като че ли нѣкакъвъ страхъ ме обзе и не смѣяхъ да напустна мьртвото пространство, до което се бѣхъ докопалъ. Когато бѣхъ долу на центра, гдѣто валяха достатъчно куршуми и гранати, азъ не искахъ даже да зная за тѣхъ и спокойно шетахъ по платото, когато въ онзи моментъ, на Руй, азъ се показахъ вече страхливецъ; — вижда се, благодарение на единъ пжть допустната прѣдпазливость: *да избирамъ по малко опасенъ пжть, при отиванието си на този върхъ.* Така е то! *подчини се на минута на чувството на самосъхранението, ако искашъ вече да изгубишъ импулса на самолюбието и да се обърнешъ на страхопъзлю!* . . .

Тръгнахъ азъ да се врьщамъ къмъ центра, но нѣщо ме чопли и ме кара да се черня самъ отъ себѣ

Digitized by Google

си; — „не! това не може да бѫде! това е срамота! какво ще помислятъ г. г. офицеритѣ! — ми заговори твърдѣ силно нѣщо въ ума и азъ не усѣтихъ, какъ въздрасвахъ на баиря. Азъ застанахъ спокойно подъ огъня на единъ врьхъ и почнахъ да обглѣждамъ картината, която се растваряше прѣдъ очитѣ ми. Прѣдъ менъ склоноветѣ на двата Руя димяха и бълваха огънь; височинитѣ около Тюряковци, цѣли обвити въ димъ, ревяха и тѫнтяха долу въ край дола; въ полето — срьбската линия протѣгната, личеше отъ далечъ като една грамадна верига отъ гѫсти и отдѣлни димни кѫлбета; а по нататъкъ на крайния лѣвия флангъ, гората и отсрѣшния балканъ, цѣла обвита въ димъ, пѫкаше въ единия си край съ отдѣлни и чести вистрѣли. Едвамъ сега се убѣдихъ напълно, че малкия Руй е почти невъзможенъ за атака, че само едни твърдѣ морално-високи войници се би рѣшили на подобенъ рискъ и, слѣдъ постиланието на долината съ своитѣ тѣла, би се докопали до окопитѣ. Азъ виждахъ, че подобенъ Сюлеймановски пристѫпъ не е достояние на Сърбитѣ, и че единствената имъ възможность за изгонванието на частитѣ отъ този пунктъ е: *една прѣвъсходна по качество и количесто стрѣлба, която да доведе до невъзможность стоението по тѣзи рѫтове.* За тѣхъ оставаха само Тюряковския врьхъ и полето, гдѣто тѣ трѣбваше да опитатъ своето щастие. . .

Прѣдъ мене ясно личеше обстановката, която се бѣше измѣнила въ центра и на лѣвия флангъ: тѣхната верига, която до моето трьгвание бѣше около с. Тюряковци, сега се бѣше распрострѣла къмъ шоссето, и единия край се криеше задъ исходящия жгълъ на полето: па освѣнъ това, и една нова часть се бѣше появила и открила огънь на самия лѣви флангъ, на нашата позиция. Тѣзи нѣща ме накараха вече положително да вѣрвамъ за една скорошна атака по полето и къмъ лѣвия флангъ, — най-слабия нашъ пунктъ, — атака, която, спорѣдъ както смѣтахме срьбскитѣ сили въ 12 дружини, можеше да даде пъленъ успѣхъ въ тази нова епоха. Прѣдъ видъ на тази налѣжаща опасность, азъ захвьрлихъ обикалянието на окопитѣ и се спустнахъ бѣгомъ къмъ центра, гдѣто ме викаше

Digitized by Google

длъжностьта, и гдѣто азъ бѣхъ забравилъ да оставя свой замѣстникъ, при липсването си отъ тамъ.

Часа около 4½ послѣ пладнѣ, азъ се върнахъ при централнитѣ окопи и дѣйствително заварихъ положението на работитѣ твърдѣ измѣнено. Около 4 часа Сърбитѣ бѣха извадили още двѣ дружини въ първата линия и така бѣха продължили своя дѣсенъ флангъ чакъ до шоссето. Когато азъ пристигнахъ, тѣ се мжчаха да загжватъ своя дѣсенъ флангъ и да обърнатъ своя фронтъ срѣщу централнитѣ окопи. Понеже нашата батарея фланкираше тази тѣхна еволюция и постоянно обрьщаше въ бѣгство веригата въ полето, тѣ бѣха испратили своя ескадронъ на крайния ни лѣви флангъ, който, спѣшенъ отъ тамъ, искаше съ огъня си да побърка на дѣйствието на батареята и да улесни задачата на веригата, която трѣбваше да настжпва срѣщу центра и да обхване съ огъня си Тюряковския окопъ Ескадрона стрѣляше отъ едно растояние повече отъ 3,000 раскрача и нашата батарея даже не обърна внимание на тази трѣскотня*) Виждаше се, че Сърбитѣ се готвятъ вече за единъ стрѣмителенъ ударъ върху Тюряковския врьхъ и централнитѣ височини. (Планъ № III.)

Врѣмето приближаваше на мрькнование; деньтъ, който ни се показа цѣла вѣчность, отиваше вече да се замѣни съ нощьта, която всѣкога туря край на боеветѣ, и на насъ оставаха още нѣкакви-си ³/₄, за да се считаме като удьржали вече своята позиция. Мѣжду това личеше ясно, че тия послѣдни нѣколко минути ще бждатъ най-ожесточенитѣ и най критическитѣ, че неприятеля се готви вече да се нахвьрли върху позицията съ всичкитѣ си сили, че съ настжпването на тъмнината, той ще се възползува за безпрепятственното подвеждание на своитѣ резерви и така групирано ще удари на нѣкой пунктъ на нашето протѣгнато и безъ резервъ расположение. Ако ли свойствата на позицията позволяваха заеманието съ малки части голѣми участъци и обстрѣлването съ накрьстенъ огънь празднитѣ пространства, то това преимущество съ на-

*) Тя пустна нѣколко грачати твърдѣ сполучливо въ с. Ярловци.

Digitized by Google

стжпването на тъмнината се обръщаше вече въ голѣма опасностѣ, която можеше да се прояви съ пробиването на неприятеля на подобни незаети пунктове. За да се помогне на това неудобство, азъ трѣбваше да снема ротитѣ отъ централнитѣ окопи и да ги групирамъ въ частенъ резервъ по Тюряковския врьхъ, който най-много рискуваше съ своето издадено положение на подобенъ привечеренъ ударъ, но азъ не смѣяхъ да направя това понеже неприятелскитѣ части, които си бѣха развьрнали въ полето, щѣха да бждѫтъ свободни тогава да се нахвьрлятъ на батареята, защищавана отъ една рота (2-а Бдинска) и Трьнското опълчение. . . . Мислихъ, мислихъ . . . и въ своето колебание азъ изгубихъ врѣмето, необходимо за правяние распорѣждание, и останахъ да посрѣщамъ прѣдстоящата атака безъ всѣкакво измѣнение въ нашето расположение. — Правъ ли азъ бѣхъ ще видишъ понататъкъ. . . .

Ето слѣдъ малко атаката се захвана. Едно силно уртение на залпове отъ къмъ Малкия-Руй и Тюряковци, едно моментално пламване по цѣлото поле отъ бѣглестъ огънь и една усилена пакъ артилерийска канонада показваха, че ударътъ се прѣдприема рѣшително и изведнаждъ по цѣлата линия. Виждаше се, че Сьрбитѣ ожесточени отъ отпоритѣ, които имъ се даваха до сега, разсьрдени отъ изгубването на праздно цѣлъ день, искаха вече съ едно налитание да завладѣятъ както и да е позицията. Една дълга верига се прострѣ въ полето и въ кратко врѣме съ огъня си обхвана Тюряковския врьхъ; неговитѣ окопи изведнаждь се изложиха подъ единъ накрьстенъ огънь отъ три направления и върху тѣхъ заваляха гранатитѣ отъ двѣтѣ батареи. Неприятелскитѣ резерви се бѣха намьрдали всички въ Тюряковский долъ и отъ тамъ ясно се слушаха командитѣ и усилнитѣ викове, които подаваха началницитѣ за настжпването имъ напрѣдъ; въ полето лежаха тукъ-тамѣ нѣкои сгжстени части, които очакваха напрѣдването на веригата да се вдигнатъ на подкрѣпление на първата линия. Централнитѣ висоти захванаха да се обсипватъ буквално съ масса куршуми, които веригата отъ полето безъ

Digitized by Google

спиръ пращаше отъ едно растояние 700—800 раскрача, а полската батарея попадна въ прѣдѣла на обстрѣлванието безъ да има прѣдъ себе си прикритие отъ наши стрѣлци. (Планъ № IV).

Макаръ и да виждахме, че този пѫть неприятеля непрѣменно ще се хвърли на позицията и съ ножъ ще пеиска нейното завладяване, ний стояхме спокойно съ едно съставено убѣждение, че когато нашитѣ урнѫтъ на щикъ, то Сърбитѣ нѣма да одържатъ, т. е. по-рано се прѣдвиждаше Срьбското отбивание. — Това е то да чувствовашъ моралното прѣвосходство на противника, и онзи страхъ, който се проявява въ неговото колебание и нерѣшително водение на боя... Затрѣскаха тѣ, запукаха; раскрѣщяха се тѣ, завикаха ... и трьгнаха да атакуватъ; но всичко това не е още атака! ... това не показва още, че моралното прѣвосходство е взело врьхъ и че то неудържимо ги тласка напрѣдъ за атакувание на умразния противникъ! — това е заешка топордия, която колкото е по-силна, толкова повече показва своята морална бѣдностия! ... (Питамъ азъ, отъ гдѣ този вчерашенъ нашъ войникъ, който прьвъ пѫть чува куршуми, вика отъ своята позиция на силния неприятель: *„ела! ... ела по-наблизко! ... азъ те чакамъ тука“?* на какво се длъжи онова високо чувство, което прѣдъ моментални кризисъ, не обръща очитѣ назадъ, а ги вперва съ блѣснала злоба върху врагътъ? ... коя е тази сила, която кара да се стиска конвулсивно пушката и да се наежва онзи за прьвъ пѫть употрѣбляванъ щикъ?) Това е морала и завѣтния нашъ военен духъ! Трѣбва да се помни добрѣ, че и въ найневъзможнитѣ минути нашия войникъ има срѣдство за спасение — щикътъ! (боздугана!)

Грозно впечатление правеше този центръ, който, подъ градъ крушуми, стоеше хладнокръвно безъ да гръмне даже пушка и чакаше поеманието на склона отъ противника, за да го смае съ дружнитѣ си залпове и да се хвърли върху него на щикъ. Не зная да ли това гробно и роково мълчание на насоченитѣ отъ ложементитѣ пушки, или общия неуспѣхъ на другитѣ части на дѣсния флангъ, накара Сърбитѣ да не мър-

Digitized by Google

датъ по-нататъкъ въ полето, макаръ и да бѣха само на 800 раскрача и задъ тѣхъ да се виждаха сегизъ-тогизъ резервитѣ, (които бѣха насочени именно на центра); но азъ повече искамъ да вѣрвамъ, че тѣ бѣха морално побѣдени отъ онова грозно и тържественно мълчание (противопоставено на тѣхната адска трѣскотня), което всѣкога прѣдшествува ненадѣйния щиковъ ураганъ.

Причината, по която не допустнахъ откриването огънь отъ центра, бѣше съображението ми, че единъ пжть тѣзи части се увлекжтъ въ прѣстрѣлка, то вече щѣше да бжде трудно повеждането имъ въ контръатака къмъ Тюряковския участъкъ, ако ли стане подобна нужда. Азъ виждахъ, до колко тѣ стояха високо морално и чакахъ момента да ги хвърля върху разстѣгнатия фронтъ на противника.

Азъ бѣхъ доволенъ, че се испълняваше до-нѣкадѣ моето прѣдложение — *главния ударъ на участъка Тюроковци — центра*, което ме бѣше накарало цѣлъ день да задържамъ четири роти на централнитѣ окопи. Прѣдъ насъ се бѣше протѣгнала дълга верига, и ѝ се искаше да се приближи къмъ тѣзи височини, но какво да прави тя: отпрѣдъ на 800 — 900 раскрача все си стоятъ българитѣ на чукитѣ и даже не приематъ да отговарятъ на нейното бѣсно стрѣляние, а пъкъ батареята отстрана, сегисъ-тогисъ ще поизсипе по нѣщичко върху главитѣ имъ. Ясно се виждаше, какъвъ ужасъ и разстройство произвеждаха шрапнелитѣ върху веригата, кояго повърща нѣколко пжти назадъ, но виждаше се, че бѣше карана отзадъ, да се врьща пакъ на своето мѣсто, до като най послѣ можа да се закрие, задъ една мѣстна гънка, отъ артиллерийския обстрѣлъ. Ний ясно слушахме виковете на ударенитѣ и клѣтвитѣ, които изсипваха върху насъ войницитѣ отъ веригата. Вече цѣлото поле свѣткаше въ тъмнитата отъ залповетѣ и змеобразното блѣскание отъ зигзагитѣ на честия единиченъ огънь . . . .

Късно вечерьта се свърши боя; слѣдъ едно енергично атакувание въ нѣколко пункта, Сърбитѣ бѣха отбити по цѣлата линия . . . . Единъ побѣденъ възгласъ отъ урра, ревнатъ отъ центра и подетъ отъ

Digitized by Google

цѣлата линия, като че ли оплашени отдѣлнитѣ стрѣлци, които още пукаха въ полето и тури окончателно края на боя . . . Слѣдъ малко излѣзе. че Сърбитѣ, отчаяни отъ послѣдния отпоръ, сѫ прибѣгнали до послѣдното срѣдство — *да нападнатъ окопитѣ на Малкия Руй въ тъмнотата*, но нѣколко залпа и хвърлянието на щикъ отъ 9 а и 12 а роти Струмци ги е лишило и отъ тази надѣжда, като сѫ оставили въ долината около 15 промушени и 4 плѣнни и сѫ отстѫпили бързо чакъ на Голѣмия-Руй. (Планъ № V).

Едва слѣдъ свършването на боя разбрхме голѣмата опастность, на която се бѣхме подложили съ своето расхвърлено и безъ резерви расположение. До като бѣше още денемъ незаетитѣ интервали между ротитѣ можаха лесно да бѫдѫтъ обстрѣлвани съ крьстосанъ огънь. но сь мръкнованието това бѣше невъзможно и противника подъ прикритието на тъмнотата можеше лесно да атакува въ флангъ всѣкоя рота и така да ни сблъска отъ цѣлата позиция. Само едина случай ни избави отъ бѣдата, и то че Сърбитѣ сѫ поискали да направятъ подобенъ опитъ срѣщу Малкия-Руй, гдѣто цѣлия участъкъ бѣше заетъ и не прѣдставляваше удобства за промѫкване. Единъ контръ-ударъ, когато тѣ сѫ се събирали въ долътъ, прѣмахна опастностьта на този пунктъ; но ако ли Сърбитѣ се бѣха опитали да направятъ това въ дѣсно или въ лѣво отъ Тюряковскитѣ окопи, то навѣрно щѣха да се промъкнатъ и да поведѫтъ боя на самата наша позиция — нѣщо, което по своята неожиданность, щѣше да има твърдѣ лоши послѣдствия . . . Какво да имъ прави човѣкъ, когато тѣ се показаха толкова нерѣшителни, щото не посмѣха поне надвечерь да се хвърлятъ върху батареята, която се защищаваше отъ опълченцитѣ и една рота и не можеше да очаква друга помощь отъ другитѣ части!

И така ния бѣхме спечелили боя. Сърбитѣ не само, че бѣха отблъснати, но още и бѣха окончателно разстроени отъ атаката, при която ги завари мрькването въ този лабиринтъ отъ долове и чуки . . . Азъ бѣхъ увѣренъ, че на другия день едвамъ прѣдстоеше нѣщо важно, защото ако ли даже Сърбитѣ биха получили

Digitized by Google

прѣзъ нощьта подкрѣпление, то тѣ едвамъ щѣха да се рѣшатъ да блъскатъ отъ ново Руй и Тюряковци, и трѣбваше да търсятъ нашето слабо мѣсто нѣкждѣ си по висотитѣ на лѣвия флангъ, а пъкъ за привеждането на резервитѣ въ тази посока, ще имъ е потрѣбно най-малко половинъ день врѣме. Азъ прѣдполагахъ въ случай, че тѣ поведжтъ утрѣ атака къмъ лѣвия флангъ, да отдръпна батареята на капитана З. и Трънското опълчение на височинитѣ около моста така, щото цѣлата позиция да вземе видъ на единъ полукржгъ (?!)

Отъ постоянния крьстосанъ дъждъ на крушумитѣ и массата гранати, които се сипяха отъ три разни посоки, ний, въ продължение на 7 ½ часа врѣме се отьрвахме твьрдѣ легко — 4 убити и 15 ранени, между които и портупей-юнкеръ Каловъ. Срьбскитѣ загуби, ако и да не ни бѣха извѣстни, но ги прѣдполагахме за твьрдѣ значителни. Само по това, което можеше да се види въ долината и което можахме да узнаемъ отъ нѣкои избѣгали прѣзъ нощьта селени отъ Тюряковци, ний смѣтахме, че Сьрбитѣ иматъ най-малко стотина убити на участъкъ Тюряковци — Малъкъ Руй *). Селенитѣ расказваха, че надвечерь всичкитѣ кжщя биле пълни съ ранени, и че самитѣ войници, които се врьщали отъ привечерната атака, кълнали Тюряковския долъ и го наричали: „наши гробове“.

Въобще, като се вземе прѣдъ видъ прѣвъсходния обстрѣлъ на позицията, крьстосания огънь, подъ който попада цѣлия долъ мѣжду Малкия и Голѣмия Руй, издьржания огънь на нашитѣ по натиканитѣ въ долината части и фланговото обстрѣлване отъ батареята, — въ никакъвъ случай не могжтъ да се считатъ изведенитѣ отъ строя прѣзъ цѣлия день за по малко отъ 300 чеовѣка. Азъ самъ имахъ случай по послѣ да отида въ Тюряковци и чрѣзъ распитване да узная, че само около това село, на другия день, сж биле прибрани около 60 тѣла. . . Не ще ни дума, че този бой щѣше да бжде повече кръвопролитенъ, ако Сьрбитѣ

*) Мѣжду убититѣ ний смѣтаме единъ баталионенъ командиръ и единъ артилеристъ поручикъ.

Digitized by Google

не се държаха всичкото врѣме надалечъ и даже въ атаката не доближиха на повече отъ 700 раскрача; като стрѣляха отъ доловетѣ карламаданъ, безъ да си показватъ много-много главитѣ. . .

Въобще, Сърбитѣ лошо дѣйствуваха прѣзъ този день и още по лошо стрѣляха. Тѣхния първоначаленъ планъ за дѣйствие бѣше повече отъ прѣвъсходенъ (оставяние заслонъ на Голѣмия-Руй и насочванието резервитѣ къмъ с. Тюряковци); началото на привежданието му въ испълнение бѣше отлично (появяванието на двѣтѣ дружини по склона на Голѣмия Руй и сгрупиранието на тридружиненъ резервъ срѣщу исходящия жгълъ на позицията); но самото негово испълнение не струваше ни счупена пара. Вмѣсто подъ прикритието на двѣтѣ дружини отъ Голѣмий Руй, да се хвърлятъ съ своитѣ резерви на исходящия жгълъ, който бѣше заетъ само съ двѣ роти, тѣ, слѣдъ като направиха единъ, два частни опити (съ 3-та др. отъ XIV-я полкъ) за атака, (така само, колкото да сплашватъ защитницитѣ и да имъ покажатъ, че, ако ли не отстжпятъ, тѣ знаятъ и да атакуватъ), — тѣ вече залѣгнаха по цѣлата линия и изгубиха цѣли 4 — 5 часа въ безполѣзно обстрѣлване. . . Какво искаха да достигнатъ тѣ съ това нѣщо: дали подготовката на атаката, или пристиганието на подкрѣпление — не се знае! — но извѣстно е, че тѣ изгубиха толкова врѣме на праздно, и чакъ вечерьта, когато тѣхнитѣ войници бѣха силно заморени и почти отчаяни отъ непристжпностьта на позицията, когато противника бѣше се вече опомнилъ и самоувѣрилъ въ задържанието на позицията, тѣ прѣдприеха една атака, на която противника по-рано прѣдсѣщаше отбиванието.

Ето защо една отъ причинитѣ на неуспѣха трѣбва да се търси въ колебанието и нерѣшителностьта на управляющия боя, да хвърли още въ началото тѣзи прѣвъсходни сили срѣщу единъ растѣгнатъ и още неопомнилъ се противникъ. Другата, и най-главната причина за срьбското отблъсване, трѣбва да се търси — *въ отсжтствието у срьбскитѣ войници онзи мораленъ духъ, който не търпи трѣскотня съ цѣли часове отдалечъ, а инстинктивно бута напрѣдъ, посипва склоноветѣ съ жертви и тласка щика за по скоро славяние*

Digitized by Google

гжрди съ гжрди съ противника. Азъ съмъ увѣренъ, че Сърбитѣ, имайки нужния мораленъ запасъ, тѣ съ едно бѣсно налитание, непрѣменно щѣха да погребатъ на тѣзи чуки, тази шепа наши юнаци, които, освѣнъ че не искатъ да отстжпятъ ни педа назадъ, но даже иматъ нахалностьта да се хвърлятъ на щикъ. Нима може да се нарѣче атака — достиганието до 700 раскрача и ни стжпка напрѣдъ? Нима при една рѣшителность, 12 сърбски роти, които вечерьта атакуваха Тюряковския върхъ, не можаха (баремъ съ мрьквание то, ако се бояха денемъ отъ огьня) да сбиятъ двѣтѣ роти, които на 700 крачки стояха непосрѣдственно прѣдъ тѣхъ? . . .

Втора причина за този неуспѣхъ се заключава въ слабата подготовка на Срьбския войникъ за дѣйствувание по подобна планинска мѣстность и вялото управление на боя. Тюряковския доль е тъй грамаденъ и обширенъ, така е той пъленъ съ много урви и сипеи, и пеговитѣ покрити съ лѣсъ склонове тъй изведнаждъ се събарятъ надолу, — щото ако ли цѣлия отрядъ се намърдаше въ него рискуваше да се распрьстне и да изгуби всѣкаква възможность за управление. Тамо гдѣто само козитѣ могатъ да минаватъ, гдѣто урвитѣ и лѣсътъ обграждатъ отъ всѣкоя страна човѣка, не е мислимо за водение настжпление по правилата, и не остава друго нищо освѣнъ единичната подготовка на войника, която добавяна съ високия духъ, групира партиитѣ и ги води напрѣдъ за взаимно раздьрпвание противника на удобнитѣ пунктове. Или Сърбитѣ трѣбваше да се откажатъ отъ загазванието на цѣлия XIV полкъ въ този лабиринтъ и да го оставятъ да поддържа съ огънь отъ Голѣмия-Руй атаката на позицията отъ къмъ полето, или пъкъ веднаждъ тѣ се рѣшиха да поведатъ подобна атака на Малкия-Руй, то трѣбваше непрѣменно въ тѣзи лѣсисти и стрьмни подстжпи да прибѣгнатъ до подобенъ партизански начинъ на дѣйствия, и било съ отдѣлни партии, било съ малки части полека лека да заематъ на атакуемия склонъ една приближена стрѣлкова позиция, която би послужила за заслонъ на атаката.

Digitized by Google

Колкото за управлението на боя, може да се каже че имаше до нѣгдѣ такова, ако ли това управление може да се състои: въ честото подаване на сигналитѣ за настжпление, въ извикването на резервитѣ за стрѣлба отъ едно разстояние повече отъ 1500 крачки, въ честото размѣствание и прибѣгване на 1-та линия ту въ лѣво, ту въ дѣсно и въ онова усилване на огъня, което се прѣдизвикваше отъ всѣки сигналъ за движение напрѣдъ. Виждаше се, че има началство, което се распорѣжда, . . . но личеше твърдѣ ясно, че то само се бѣше твърдѣ много изгубило и не знаеше на какво да се рѣши, понеже тѣхнитѣ опитвания за тласканието частитѣ напрѣдъ се разбиваха отъ нежеланието на частитѣ да се озоватъ твърдѣ близо до противника и се завършваха всѣкой пжть съ една още по усилена и безполезна трѣскотня.

Само при-вечерь при атаката на Тюряковци и центра се забѣляза една воля, която докара едно бързо разврьщание въ полето, едно нахвърлювание упорито на позицията — но всичко това бѣше въ самото начало; така като че ли Сьрбитѣ съ своето разврьщание и лутване въ полето забравиха дадената цѣль и посока и трьгнаха карламаданъ, до като не се распрьстнаха и залѣгнаха за всѣкога по равнището. Да ли това бѣше една атака по заповѣдь, или бѣ слѣдствие на погрѣшно направление — не зная! — но азъ го намирамъ за съвършенно неумѣстно, понеже съ него се ослабиха резервитѣ срѣщу Тюраковския врьхъ, и въ сжщото врѣме протѣгна се фронта и се испустна отъ ржка управлението на залисанитѣ и замаяни части трьгнали карламаданъ по равнището. — Така щото привечерь безпорядъка и отсжтствието на управление достигнаха до максимумъ; частитѣ отъ Голѣмий-Руй бѣха загазили въ единъ лаберинтъ, а тия въ полето бѣха погълнати и растопени по равнището. — Не достигаше само нашия центръ да урне изъ баиритѣ и съ една урра да доведе до пълно бѣгство уплашения самъ отъ себя си противникъ!

Третя грѣшка е: въ неумѣнието и отсжтствието желание да се слѣди за противника, да се оцѣни негото расположение и да се опрѣдѣлятъ неговитѣ болни

Digitized by Google

страни. Иначе не може да се оправдае, освѣнъ съ слѣпота, онова 7 часово стояние прѣдъ противника, на пунктове, отъ които се вижда цѣлото негово расположение, и така да се испустне нахвърлюванието надвечерь на батареята и на незаетитѣ пунктове.

За огъня азъ не искамъ даже да говоря, защото нашитѣ загуби показватъ неговата недѣйствителность. Артиллерията имъ всичкото врѣме стрѣля съ прѣхвърлявание и огъня ѝ бѣше повече отъ расхвърленъ. Полската батарея стрѣля всичкото врѣме ту по Тюраковския върхъ, ту по Малкия Руй, ту по центра и по нашата батарея, безъ да се глѣда, че тя не пустна нито единъ шрапнеленъ снарядъ. Като единственъ сполучливъ вистрѣлъ може да се счита паданието на единъ снарядъ отъ планинската батарея въ окопа на Струмцитѣ, който едвамъ не бѣ случаенъ — като втори слѣдъ откриванието на огъня. Пѣхотния огънь, смѣло може да се нарѣче едно непрѣстанно пускание съвършенно на вѣтъра патронитѣ въ продължение на цѣли 7 часа, макаръ че Сърбитѣ да сѫ расчитвали на твърдѣ голѣмъ резултатъ отъ това безбожно обсипване върховетѣ. Въ продължение на тѣзи цѣли седемь часа тритѣ дружини отъ XIV-й полкъ отъ Голѣмия-Руй испустнаха не по-малко отъ 300 патрона на човѣкъ, като се считатъ и взетитѣ отъ резервитѣ; а ротитѣ отъ 1-та дружина на II-я полкъ, които само надвечерь бѣха извадени въ първата линия по полето, въ продължение на каквито 2 часа, испустнаха около сто патрона на човѣкъ. Като се смѣтне срьбската рота отъ 180 души и наржчнитѣ патрони по 90 на човѣкъ, ще получимъ слѣдующата приблизителна цифра:

Четири роти отъ първата линия на XIV-я полкъ	216,000
Три роти отъ първата линия на 1-та дружина отъ II-я полкъ	54,000
Всичко испуснати патрони	270,000

Цифра, която, ако се сравни съ наличното число на патронитѣ въ шестѣхъ дружини, които дѣйствуваха

Digitized by Google

подъ Трънъ (388,000) ще покаже, че повече отъ $^3/_4$ отъ патронитѣ сѫ биле пустнати само отъ седемтѣхъ роти въ продължение на нѣкои си 7—8 часа.

Нашата стрѣлба бѣше повече отъ рѣдовна; рѣдкия огънь отъ окопитѣ се обрьщаше въ силни залпове само въ моментитѣ на атаката; само привечерь, при послѣднята атака, частитѣ отъ Руй прѣминаха къмъ участена стрѣлба, тъй като мрьквание то прикриваше вече резервитѣ. Останалитѣ части отъ частнитѣ резерви на Малькъ Руй и Тюраковци, ротитѣ отъ центра и тѣзи отъ лѣвия флангъ (заедно съ Трънското опълчение), прѣзъ всичкото врѣме, едва ли пустнаха по полвинъ патронъ на човѣкъ. Вече чакъ съ прѣкъсването на боя ротитѣ отъ първата линия (5 роти) на дѣсния флангъ, бѣха вече почти исхарчили патронитѣ си, благодарение на дългия фронтъ, който трѣбваше тѣ да обстрѣлватъ и на борбата, която трѣбваше тѣ да водятъ съ планинската батарея. Особенно успѣшно водеше стрѣлбата нашата батарея, която съ втория, а най много съ третия вистрѣлъ, прѣминаваше на поражение по всичкитѣ цѣли, които ѝ се прѣдставляваха.

Ако ли се смѣта нашата рота въ 200 души и по 100 патрона на човѣкъ, то като се прѣдположи, че всичкитѣ патрони на 5-тѣхъ роти отъ дѣсния флангъ сѫ биле испустнати до единъ, ще имаме общата сумма на испустнатитѣ натрони 100,000, което сравнено съ наржчнитѣ патрони въ състоящитѣ въ този отрядъ 15 роти (заедно съ Трънското опълчение), доходящи 300,000 патрона — ще се види, че въ цѣлия бой сѫ биле испустнати само $^1/_4$ отъ всичкитѣ патрони. Числото на пустнатитѣ патрони на всѣка пушка ще се падне: за Сърбитѣ въ цѣлия отрядъ по $62^1/_2$ патрона на пушка; а за насъ — по 33 патрона за цѣлия отрядъ, или, като се смѣтне численостьта на пустнатитѣ патрони съ численостьта на отрядитѣ, ще се получи, че Сърбитѣ сѫ пустнали отъ нашитѣ 2·7 пѫти повече патрони.

Като се остави настрана нерѣшителностьта на управляющия боя, недѣйствителната трѣскава стрѣлба и низския мораленъ уровенъ у войницитѣ, трѣбва да

Digitized by Google

се признае, че най-главната причина за Срьбския неуспѣхъ се крие въ озоваванието имъ само съ петь дружини подъ Трьнъ, позицията при който, за успѣшна атака на дѣсния фланговъ участъкъ, изисква почти толкова сили. Тамъ, подъ Врабча, гдѣто ний имахме само шесть роти, се искарва на срѣща цѣла дивизия, а подъ Трьнъ, гдѣто имаше около 15 роти, води атака само съ 5 дружини, които чакъ надвечерь се подкрѣпяватъ съ една дружина, пристигнала отъ границата. Ако ли Сьрбитѣ, както и ний, имахме точни свѣдения за противника, то нито тѣхното поражение подъ Трьнъ, нито нашето нещастие подъ Врабча щѣха да се случатъ.

Между това, начелника на Моравската дивизия, по своитѣ съображения за численностьта на Трьнския противникъ, е исхождалъ отъ по легална точка: той навѣрно, не ни е смѣталъ за толкова прости, щото да оставимъ правия и главенъ пѫть на Врабча, който води отъ границата и да се съсрѣдоточимъ съ главнитѣ си сили подъ Трьнъ. Той е прѣдполагалъ, че подъ Трьнъ се намиратъ слаби сили, които иматъ назначение да задьржатъ извѣстно врѣме противника, — нѣщо, което трѣбваше така и да бѫде; но за това пъкъ той не може да бѫде оправданъ въ распорѣжданията си за отдѣлянието на половината дивизия по посока на Каломница, и по този начинъ ослабванието на отряда къмъ гр. Трьнъ, — отрядъ, който имаше особенно назначение въ плана на общото срьбско настѫпване. На Каломница въ този затънтенъ ѫгълъ, на крайния лѣви флангъ, ний имахме само една дружина (капитанъ Ф.), която не прѣдставляваше никаква опастность за срьбското настѫпване къмъ Трьнъ и, намѣсто да се испращатъ тамъ цѣли 5 дружини, стигаше само да се остави заслонъ срѣщу нея само една дружина. Испращанието на цѣли два полка въ тази посока, даже при единъ успѣхъ при Каломница (както се случи), въ никакъвъ случай не можеше да има други резултати, освѣнъ несвоеврѣменно групирание на дивизията, необходимо ней за испълнение на възложената и задача по общото настѫпване на армията, когато явяванието на Морав-

Digitized by Google

ската дивизия, съ 9 дружини подъ Трьнъ непрѣменно щѣше да донесе нуждния резултатъ още на 2 и Ноемврий. Друга една непростителна грѣшка отъ страна на този началникъ е оставянието на цѣла дружина на височинитѣ задъ с. Зелени градъ, като прикритие отъ къмъ Каломница, отъ гдѣто никаква опасность не можеше да се очаква, прѣдъ видъ на нашия нищоженъ отрядъ и групиранието на такива прѣвьсходни срьбски сили въ тази посока. Тази дружина може да вземе участие въ боя едвамъ въ послѣднята атака; 1-та полска батарея, която цѣлъ день се намираше въ резервъ задъ с. Тюряковци, кой знае по какви съображения, не взе никакво участие въ сражението.

Ако ли нашето расположение не струваше нищо, ако ли ний, благодарение на нашата безпечность и и неумѣние, рискувахме да изгубимъ позицията, то, отъ друга страна, ний можемъ да се похвалимъ съ онази стойкость, съ онази рѣшителность да се лѣгне по тѣзи чуки и да се мрѣ съ щикъ въ ржката, — рѣшение, което даваше нуждния куражъ: да не се брои противника и да не се глѣда назадъ. Дѣсния флангъ знаеше, че нѣма отъ гдѣ да му пристигне помощь и се надѣваше само на своитѣ щикове; центра виждаше, че му прѣдстои задача да се хвьрли въ една кървава и неравна расправа и съ нетьрпѣние очакваше този буренъ моментъ. — Прѣдстави си, до каква стьпень стояха морално нашитѣ войници, че тѣ, обсипвани буквално въ продължение на 8 часа отъ градъ куршуми и гранати, не само че издьржаха добрѣ своя огънь, но още всичкото врѣме акламираха отъ окопитѣ всѣка наша сполучлива граната, и съ смѣхъ и дюдюкания хукаха срьбското бѣгание.

Тъй или иначе ний бѣхме вече тѣзи, които бѣха побѣдили! ний бѣхме героитѣ (?!), които си бѣха проливали кръвьта по тия чуки! — съ една дума страшни пехливани, които слѣдъ единъ неочакванъ успѣхъ бьржѣ израстватъ въ собственнитѣ си очи и се набавятъ съ куражъ да се борятъ вече на вѣчни врѣмена, безъ да си спомнятъ, какви усилия и критически моменти сж принесли тѣ во врѣме на борбата.

Digitized by Google

— Ще ги биеме во вѣки вѣковъ! *Да расточатся врази его!* се произнасяше самоувѣренно дѣдо попъ; а ний едва ли не подскачахме отъ радость и се считахме способни току да погнемъ на другия день цѣлата Срьбска армия и така да свършимъ въ единъ день войната. Не помня кой отъ събранитѣ ентусиязисти ѭ истърси, че Българитѣ всѣкога сѫ били побѣдители, че Българската кръвь е юнашка кръвь, че храбростьта ни е прѣдадена отъ нашитѣ дѣди, и други много доводи съ шовенистическа соль, които бѣха глътнати като рахатъ-локумъ, и прѣдизвикаха святиня му да затананика: „Избранное воеводѣ побѣдителная!“ *) На меня ми ставаше твърдѣ приятно отъ това излияние на патриотическитѣ чувства и макаръ и не отъ твърдѣ голѣмитѣ патриоти, азъ трѣбваше да се съгласявамъ, понеже прѣзъ деньтъ можахъ да зябѣлѣжа нѣщо отъ ужасна настойчивость, а най-главното — една вродена страсть за отмъстителность, едно високо и въ сѫщото врѣме едно буйно стремление — да се накървавятъ щиковетѣ. — Кой знае може би дѣдо попъ да е правъ съ резюмето, което даде на тия разговори: „глѣдайте си вие, момчета, работата! Господь знае, какво прави! Крушката не пада далечъ отъ крушата! . . . Да живѣе царь Крумъ и неговото домочадие“! . . .

Нарѣдени така въ едно колело около огъня, ний приповтаряхме впечатленията отъ истеклия день и доволно апетитно завьршвахме вече вечерята. Бъклицитѣ обикаляха твърдѣ често, разговора и шегитѣ слѣдваха непрѣкъснато. . . Глѣдамъ по едно врѣме туку испъкна прѣдъ менъ ординареца, когото бѣхъ пратилъ въ Трьнъ съ извѣстието за отбиванието Сьрбитѣ, и ми вржчи една записка. . . . Четѫ: *„утрѣшния день ще атакуваме Сьрбитѣ на Голѣмий-Руй, да се прѣдупрѣдятъ частитѣ, да се попълнятъ патронитѣ и всичко да се приготви така, че щомъ почне да се разсъмнува, да се удари дружно върху срьбската линия!“* — „Утрѣ атака, господа! . . . Щомъ се съмне трѣбва да ударимъ! — казахъ азъ съ възбуденъ гласъ, и всичко тозъ часъ ме заобиколи.

*) Както си ѭ пѣеше дѣдо-попъ.

Digitized by Google

Рѣчи ѭ ти нея, че тя вече се свърши! . . . значи Сърбитѣ вече ѭ досущъ скъсаха! . . . ха! ха! ще има утрѣ пакъ „кукуменя“ и „натракъ брача“! . . . затрѣща дѣдо-попъ.

Де, дѣдо попе, да та видимъ ний тебя утрѣ! . . . искаме те чакъ на голѣмий Руй да се тактисашъ! . . — подразнюваха го нѣкои отъ насъ. — Азъ ли? . . . ама кой? . . . азъ ли? . . . не на Голѣмии-Руй, ами на небето се качвамъ биля, само и само да видя, какъ ще се развѣватъ Срьбскитѣ палта! . . . Ама глѣдай имъ ти умътъ: еокъ ще прѣвземемъ Бълария и толкова! . . . — заприказва той съ клатение на главата и съ едно махание на исполинскитѣ ръцѣ, така като да имаше кабилъ да награби съ тѣхъ всичкитѣ Сърби и да ги нахвърля като дърва оттатъкъ границата.

Понеже трѣбваше да правя распорѣждание за настѫпванието, слѣзохъ въ Трьнъ на привязочния пунктъ, когото прѣдполагахъ на другия день да примѣстя въ с. Тюряковци. Доктора, като ме видѣ истрьпна цѣлъ:

Батенька вы живы? . . . ме питаше той и ме оглѣждаше да не би да съмъ дошелъ за прѣврьска при него. — Ну что — Серби, кажется ушли уже? — И като му казахъ, че не само „не ушли“, но че ний се събираме да ги атакуваме, той поиска да ме убѣди че съвсѣмъ не е нужно тѣхното атакувание, че това ще бѫде само лишни жертви, че тѣ сами ще си отидатъ и пр. и пр. миролюбиви и добродушни взглядове, които азъ бѣхъ принуденъ да прѣкъсна съ единъ по-строгъ тонъ. Като му прѣдадохъ, че „*уйдутъ они* или нѣтъ“ и той ще трѣбва утрѣ да прѣнесе привьрзочния пунктъ въ с. Тюряковци, отидохъ въ една кръчма да пийна едно кафе. . . Механата бѣше пълна съ Трьнчани и нѣколко откопчѣли се отъ позицията слѣдъ боя опълченци, които не можаха да се нахвалятъ съ нашата побѣда, а най-вече съ дѣйствията на нашата батарея.

А бе азъ ти казвамъ, че цѣлото поле прѣдъ Тюряковци е почернѣло отъ лешъ . . . да ти рѣча сто — ти кажи двѣстѣ, да ти рѣча триста, ти кажи четиристотинъ, петстотинъ, хиляда — така ги причукахме

Digitized by Google

ний тѣхъ днеска! . . . Хеля пакъ нашитѣ топове — грозна работа! . . . тамамъ се покажатъ нѣкждѣ — хопъ! право срѣщу тѣхъ! . . . тамамъ се скриятъ въ нѣкой долъ — хопъ! току се пукне онуй гюлле надъ самитѣ имъ глави! . . . и дрьжте крака да бѣгаме по баиря! . . . Съсипаха ги досущь! . . .

Ами Иване, помнишъ ли двѣтѣ гюллета, гдѣто паднаха въ корията? . . . испукаха тѣ едно слѣдъ друго, та като прьхнаха отъ гората ония Сърби, почернѣ цѣлия баиръ! а пъкъ другитѣ топове това и чакаха . . . думь! думъ! думъ! думъ! изрѣваха тѣ нѣколко пжти и цѣлия баиръ се запраши отъ гюллетата и Срьбскитѣ крака. . . Най-малко стотини души търколиха тѣ! . . .

И много други такива, на които присжтсвующитѣ клюмаха съ глави отъ удивление и караха по нѣколко пжти да се повтарятъ тия подробности отъ екзалтиранитѣ расказвачи . . . Особенно бѣше интересенъ единъ опълченецъ, който въ своето забравяние, бѣше отишелъ до тамъ, щото да докара единъ Сърбинъ на петь раскрача отъ своята пушка, при всичко, че Сърбитѣ срѣщу тѣхъ не бѣха се приближавали по блиско отъ хиляда раскрача.

— Глѣдаме по едно врѣме, дошелъ единъ прѣдъ мене и ме глѣда дяволския като таласъминъ. . . . Назадъ бре! ще та убия! му казвамъ азъ и го зехъ на пушката си, а той стои прѣдъ меня и ме глѣда, дано нѣкакъ се забравя и да ми тѣгли крушума! Видѣхъ, че нѣма да ж бжде . . . свихъ окото, пушката испраща, и той почна да се търкаля въ прахътъ. . . Богъ да го прости! какъвъ здравенакъ и и хубавелякъ мжжъ бѣше! . . .

— Абе, че защо не му взе пушката? . . . казватъ че имали добри пушки? го запитаха нѣкои.

— Абе, щехъ да ж взема, ама командиря не ма пустна . . . та що ли ми и трѣбваше, когато утрѣ ще ги събираме съ кола, като дървета. . .

Вьрнахъ се на позицията, гдѣто докарали бѣха нѣколко плѣнни Сърби, които нашитѣ войници бѣха оградили и ги распитваха по разни подробности.

Digitized by Google

„Абе, защо ни нападнахте? . . . Хичъ бива ли тъй? питаше единъ. На ли сме ужъ братя? . . . На ли сме все християни? . . . се обаждаше други. Я ги виждъ, какви сж се умарлушили! . . . говорете бе!... да не сте гладни? . . . чуваме, че не ви давали хлѣбъ — не бойте се! у насъ има много . . . се мжчеше третий да даде куражъ на плѣнницитѣ, които глѣдаха, като уловени плъхове и се кълняха, че тѣ сж Бугари, че тѣ сж радикали, че сж пуцали на възъ-Богъ и други много оправдания.....

Лоше впечатление ми направи тѣхната клѣтва противъ тия, които сж станали причина за откриване на войната, тѣхното охулване всичко свято за тѣхъ и отсжтствието на всѣкакво самолюбие и мораленъ духъ, които само даватъ сила на човѣка въ подобни минути и го каратъ да ржмжи и да изглѣжда като единъ хванатъ въ капаня хищенъ звѣрь. . . .

Едва сега се убѣдихме, че нашата артиллерийска позиция въ полето не струва и се разбьрзахме да приготвюваме нова на висотитѣ въ лѣво отъ старата. Испратихъ роти да работятъ цѣла нощь, тъй щото на разсъмнувание, тя да бжде готова да измѣсти полевата батарея. . . .

По-горѣ азъ ти направихъ отчетъ на нашитѣ ранени и похарчени отъ насъ патрони; само да не помислишъ, че ний още сжщата вечерь събрахме свѣдения по тѣзи нѣща; — пази Боже! . . . раненитѣ и умрѣлитѣ бѣха ранени и умрѣли, а ний живитѣ хора не искахме да имаме грижи съ такива работи; който е умрѣлъ, — Богъ да го прости! който е раненъ, ще оздравѣе или умрѣ въ болницата; а пъкъ пустнатитѣ патрони и така не можеме ги върна назадъ, — слѣдователно, важното се заключаваше въ това, че имаме още много хора и масса патрони за пускание. — Подобни подробности, каквито азъ ти изложихъ по напрѣдъ, ний ги събрахме по послѣ. . . . По-добрѣ кжсно, отъ колкото никога.

Въ заключение на настоящето, слѣдъ като успѣхъ достатъчно да похваля себе си, считамъ за свои

Digitized by Google

дългъ да ти кажа, че главната часть отъ успѣха прѣзъ този день се дължи на ротнитѣ командири — поручицитѣ: Т., Ч., Д., Н. и Д. (послѣднитѣ двама Бдинци), които, съ своето държание въ ржка ротитѣ и съ своя личенъ примѣръ, обърнаха тѣзи чуки на непрѣстжпни крѣпости. . . . .

Стига толкова.

Digitized by Google

ПИСМО IV.

Человѣкъ прѣдполага, а Богъ располага — казва пословицата. . . Както Сърбитѣ расчитваха съ единъ малъкъ натискъ да ни смѣтатъ отъ Трьнската позиция, а въ сѫщность получиха едно поражение, така и ний, до като се канихме да гонимъ Сърбитѣ по Руй, трѣбваше сами бьрзо да отстѫпваме и да се спасяваме отъ плѣнъ. . . Чудно е това, на ли? — но така бѣше. Сърбитѣ на 3-и вечерьта тържествуваха подъ Врабча, както ний подъ Трьнъ, и съ своята побѣда ни накараха да се оглѣждаме на четири страни и да стѣгаме своитѣ опинци. Макаръ и побѣдата на Шумадийцитѣ, дължима въ истърсването на цѣла дивизия и 30 орѫдия срѣщу 6 роти, и да не съставляваше Богъ-знай какъвъ подвигъ, но, все пакъ, това бѣше едно поражение за нашия отрядъ; на насъ, храбрецитѣ отъ Трьнъ, не оставаше друго нищо, освѣнъ да натваримъ на гърбоветѣ си своя ентусиазмъ и да дадемъ съ врѣме воля на краката, за да се избавимъ отъ капаня, който се бѣше натъкмилъ около насъ. — Единъ хубавъ и неочакванъ душъ на нашата распалена самоувѣренность! . . . Една на прѣки плѣсница на нашата тактика: *я дайте тука дружинитѣ! . . . удрете момчета!... хемъ назадъ нѣма хѫ-ѫ!*

На 3-и вечерьта слѣдъ свьршването на боя, ний заспахме съ пълна увѣренность въ окончателната побѣда, която щѣхме да нанесемъ на другия день. . . . Какво бѣше станало на Врабча и на Ловница, — ний не знаяхме и, разбира се, лошото съвсѣмъ не ни минаваше прѣзъ ума. Помня, че къмъ срѣдъ нощь нѣкой ме разбуди и ми тикна въ рѫката една записка. . . . Разстрихъ си азъ очитѣ, прочетохъ записката два пѫти, прочетохъ ѭ три пѫти, — все не мога, или по добрѣ не ми се иска да вѣрвамъ въ нейното съдьржание. —

Digitized by Google

Хичъ работа ли е подобно нѣщо! хичъ възможно ли е това! — я да ѭ прѣглѣдамъ азъ неѭ още веднъжъ. — Но работата бѣ дѣйствително така, . . . и азъ останахъ на мѣстото си съ ококорени очи и зяпнали уста.... Да сънувашъ златни сънища и изведнъжъ да се събудишъ прѣдъ пропастьта, която зѣе прѣдъ краката ти; да хвьрчишъ въ облацитѣ и изведнажъ да се видишъ съборенъ въ нѣкаква бездна, — сѫ работи повече отъ неприятни. които докарватъ студенъ потъ и нервни мравки, и които твьрдѣ съотвѣтствуватъ на положението: *да се готвишъ да гонишъ нѣкого и току изведнъжъ да бѫдешъ принуденъ да сы вземешъ дьрмитѣ назадъ.*

Врабча паднала вчера, отряда съвьршенно разбитъ, Сьрбитѣ заели Сѣкировския мостъ и излѣзли на нашия пѫть за отстѫпване; — такива горчиви хапове трѣбваше азъ да прѣглъщамъ на гладенъ коремъ, срѣдъ нощь. *Да се отстѫпва незабавно; да се вьрви безъ спиране на Брѣзникъ. до като неприятеля не е успѣлъ още да го заеме; да се прѣдупрѣдятъ войницитѣ въ случай на неуспѣшно отстѫпване, всѣки да се насочва отъ гдѣто може за този градъ; отъ обоза да се вземе най-нуждното,* — такава бѣше записката, която получихъ*). И тази хубава! . . . а бе, чё каква стана тя? . . . Какво е това безобразие? . . . я глѣдай! я глѣдай! . . . до гдѣ е отишла работата, а пъкъ ние чакаме ли, чакаме, утрѣ да атакуваме . . . Много красиви трѣбва да сме били снощи съ нашия ревъ урра! — какво ли сѫ се подсмивали Сьрбитѣ подъ мустакъ на нашето заслѣпяване! . . .

Така щото грозната дѣйствителность изведнажъ испъкна прѣдъ насъ и ни отвори очитѣ отъ онзи захласнатъ сънь, въ който ний бѣхме се прѣдали още съ стигването си подъ Трьнъ. Указа се, че Сьрбитѣ не сѫ били толкова прости да наблъскатъ своитѣ главни сили къмто Трьнския затънтенъ жгълъ, а просто още отъ Суковския мостъ (прѣдъ Пиротъ) сѫ отправили цѣла дивизия къмъ Врабча по Врабчанското

*) Капитанъ И. бѣше назначенъ за началникъ на авангарда, капитанъ К. — за началникъ на ариергарда, и азъ — за началникъ на главнитѣ сили.

Digitized by Google

шоссе, въ флангъ на цѣлия Трънско-Врабченския отрядъ. . . Още когато Шумадийцитѣ сж почнали да се развръщатъ срѣщу Врабча, изведнъжъ се е почувствувала слабостьта на тамкашния отрядъ, състоящъ отъ една Плѣвенска рота, една запасна, стотина опълченци и 6 горски оржия, и за подкрѣпление на него е била испратена Дунавската дружина на капитанъ Д. . . отъ общия резервъ при Сѣкировския мостъ. Тоя малочисленъ отрядъ (6 роти, 6 оржия и стотина опълченци) изведнажъ е билъ притиснатъ отъ цѣли 12 дружини и 30 оржия и е билъ поставенъ въ невъзможность не само да води една отбрана, но още да прѣдприеме едно правилно отстжпление. Обходитѣ отъ дѣсно или отъ лѣво, промъкнованието мѣжду незаетитѣ участъци и единъ прѣвъсходенъ по количество и качество артилерийски огънь сж повели разбиванието на отряда и ония послѣдствия, които идяха вече да се отразятъ така злополучно и върху насъ.

Като признакъ на онова наше постоянно залисвание или просто неумѣние, може да се отбѣлѣжи факта, че въ онова врѣме, когато тактическия и стратегическия пунктъ на Трънския театръ — Врабча, се колебае подъ удара на неприятеля, когато хж, хж, се рискува да се изгуби цѣлия театръ съ паданието на Врабчанскитѣ висоти, въ това врѣме послѣднята дружина отъ общия резервъ (Дунавската на капитана Николова) вмѣсто по оцѣнка на обстоятелствата, да се вдигне отъ Сѣкировския мостъ и да се прати за подкрѣпление на Врабча, тя, Богъ знае по какви съображения въ него критически моментъ е испратена отъ Майора Г. въ урвестия долъ за подкрѣпление на Петаченци, позицията при което село освѣнъ, че не може да има даже нулево значение при паданието на Врабча, та още и въ този моментъ не се е нуждаяла отъ никакво подкрѣпление.

И въ това врѣие когато нашия и Ловнишкия отряди стояха съ гордость и самонадѣянность на своитѣ мѣста и чакаха другия день да гонятъ Сърбитѣ, току изведнажъ се явява прѣдъ тѣхъ нѣщо страшно, нѣщо сждбоносяще, което не допуска никаква пехливанска храбрость, никажва боздуганска рѣшителность, а само

Digitized by Google

изисква бързи и цѣлесъобразни мѣрки, и то не да се гони и побѣждава, а да се спасява, и то колкото може по-скоро, военната честь на Българския войникъ. . . .

Завьртяхъ се азъ на едно мѣсто, прѣсъхна ми гърлото и устата ми почнаха да избиватъ трелъ отъ проклятия, ахкания и заканвания. . . . Не! това не може да бѫде! . . . това трѣбва да е грѣшка! . . . ако ли Врабча е паднала още вчера, ний трѣбваше отдавна да знаемъ това. . . . Та че и кѫдѣ ли ще се праждосаме въ тази тъмнотия! . . . — повтаряхъ азъ, и какъ да е написахъ едно прѣдупрѣждение за отстѫпване до участковитѣ началници и заедно съ капитана З. (той бѣше току дошелъ при мене по въпроса за примѣстването на батареята му на по удобна позиция); спустнахъ се къмъ Трьнъ и отидохъ въ квартирата на началника на отряда. Града, ако и срѣдъ нощь, бѣше силно размърданъ; виждаше се едно приготвяние за бѣгание отъ нѣкои кѫщи и около обоза, който бѣше задрьстилъ всичкитѣ улици, виждаше се едно голѣмо оживение и приготвяние за тръгване. Въ двора на началника на отряда ний сварихме едно бързо шетание отъ войницитѣ, а самъ началника стѣгаше своя походенъ чамаданъ; при него бѣше и поручикъ Р. (Струмецъ), който, слѣдъ разбиванието на Изворскяя отрядъ, бѣше успѣлъ да се пробие и нея вечерь да стигне въ Трьнъ.

Разбрахме ний добрѣ, че Врабча е паднала, че Сърбитѣ сѫ на нашия пѫть на отстѫпване въ Филиповската долина, че Изворския отрядъ е разбитъ и распрьснатъ, че въобще положението на този операционенъ театръ е твърдѣ опасно, и че подъ Сливница, гдѣто ужъ бѣше главната позиция се има нужда даже и отъ отдѣлни войници. . . . и, разбира се, обѣсихме силно носоветѣ. . . . Като доложихме на началника на отряди, че височината къмъ с. Бусенци, и особенно височината на Трьнъ-Китка, по които вьрви шоссето, сѫ твьрдѣ много освѣтени, началника на отряда отговори, че на тѣзи височини нѣма наши войски и, слѣдователно, тѣ трѣбва да бѫдѫтъ Сърби. . . . . Слѣдъ едно прѣглѣждание на картата и обсѫждание на положението, началника на отряда избра за пѫть

Digitized by Google

на отстжпване — непознатия за насъ пжть, който водеше прѣзъ с. Мисловщица, Изворъ, Конско и Брѣзникъ. Пжтя, приготвенъ по-рано отъ моята дружина и шоссето се отхвърлиха, по причина на заеманието отъ Сърбитѣ Сѣкировския мостъ, гдѣто излѣзваха тѣзи два пжтя. Капитанъ З. захвана силно да протестира противъ избиранието на този пжть; той казваше: азъ още отъ сега заявявамъ, че девять-фунтовитѣ орждия не ще могжтъ се извлѣче изъ тѣзи планини! . . . . това не е пжть, а мѣждуселски пжтеки! . . . отиванието по него е равносилно на оставянието батареята!

Произлѣзе единъ малькъ споръ, който се завърши съ оплакванията на началника на отряда, че той нѣколко пжти е искалъ разрѣшение да не се отстжпва, а да атакува Сърбитѣ, и че на това той е получавалъ заповѣди: да се отстжпва незабавно, да се върви съ цѣлия отрядъ, съ отдѣлни команди, съ отдѣлни роти, — т. е. както се може по скоро, на Брѣзникъ. — „Нѣма какво да се прави!“ добави той, тъй или иначе трѣбва да се излѣзе отъ тази дупка, до като не се е съмнало още. . . .

— „Ами какво ще стане съ батареята, ако ли тя засѣдне нѣкждѣ?“ попита оплашено З.

— „Какво ще стане? ще ж хвърлимъ на законно основание, и ще продължаваме пжтя си! . . . Скорото ни стигание въ Брѣзникъ и участьта на отряда, който съ разсъмнувание рискува окончателно да бжде отрѣзанъ, — сж повече важни за мене, отъ колкото участьта на една батарея. . . . Тя ще бжде една жъртва, ако стане нужда, за достиганието на задачата. която ни прѣдстои!“ — „Но азъ не съмъ съгласенъ съ това!“ — почна да възразява З., но бѣше тозъ часъ прѣсѣченъ. — А азъ Ви казвамъ, че, щомъ батареята почне да ни задържа, ний ще ж хвърлимъ! . . . . Господа! идете си по мѣстата! врѣмето минава — трѣбва да се бърза!“ — каза капитанъ Г. . . и поиска да се позасмѣе, но усмивката излѣзе постна, въ нея скръбьта и отчаянието за лошия обратъ на работитѣ твърдѣ ясно личеше. . . .

Излѣзохме ний и трьгнахме къмъ позицията съ увиснали глави и прѣчупени крака. . . . Да се от-

Digitized by Google

стжпва! — но на кждѣ въ тази дяволска тъмнотия? Какъ тъй се трьгва нощно врѣме изъ тѣзи неповнати планини, когато на раскрачъ неможешъ да отличишъ човѣка? . . . Ами какъ сж събиратъ тѣзи части, прьстнати на цѣли километра по тѣзи скали и урви? — ето мислитѣ, които ме бѣха обзели и ме караха да тикамъ своя конь въ колята, които бѣха задрьстили Трьнскитѣ улици. . . . Не зная що за човѣкъ сьмъ азъ, но имамъ едно голѣмо прѣимущество: *да не се кахаря много-много и даже въ най зоръ врѣме, вжтрѣ въ 10 минути да бжда вкуражаванъ отъ надѣжди все повече и повече розови*; — така, като че ли ми дохожда нѣкой умъ и почва да ми шепне: *я си глѣдай ти кефа! . . . санкимъ какво особенно е станало? . . . Туй което ще стане, — ще стане! . . . всѣко зло за добро, ... отъ гдѣ знаешъ какво ни чака? — може би и добро! . . . ти си човѣкъ разбранъ ужъ я? . . . я не се умарлушвай! карай!* — Така бѣше и въ този случай; не изминали още сто раскрача азъ почнахъ да тананикамъ: „кждѣ си вѣрна та любовь народна" и да закачамъ коларитѣ, които съ една комическа бьрзина впрѣгаха своитѣ волове. Азъ даже прѣминахъ въ пълно весело настроение и се раскискахъ, когато едни подплашени волове отъ запалена купничка слама се натириха въ рѣката и и обьрнаха колата въ урвата. . . . Горкия шопъ! . . . хемъ се радваше на случката, която щѣше да го отърве отъ ангария, хемъ правяше заяшка топурдия, за да се покаже отчаянъ отъ станалото. . . Голѣмъ дяволо! . . .

З. бѣше силно омисленъ; той постоянно мьрмореше за своята батарея и даже не слушаше закачкитѣ, които му отправяхъ. Опитахъ се да го растушавамъ; казвамъ му, че едва ли ще стане нужда да се хвьрли батареята; но нищо не помогна. — Кой да знае тогава, че всичкитѣ камьни ще се облъскатъ въ моята глава, и вмѣсто да утѣшавамъ хората, да почна да кълна и да окайвамъ себе си! — ама на: смѣй се и се кискай, а пъкъ на умъ да не ти дойде (като началникъ) да попиташъ: гдѣ сж стѣгатъ тия колари и кой имъ е заповѣдалъ така да бьрзатъ.

Около 1 часа по полунощь азъ се завьрнахъ на позицията и направихъ распорѣждание да се почне

Digitized by Google

слизанието отъ позицията и групирането на частитѣ на сборния пунктъ у Бабинъ-мость (на край града). Тъй като голѣмия фронтъ на позицията, а особенно урвестата и скалиста часть на дѣсния флангъ трѣбваше да забави много сниманието на частитѣ, расположени тамъ, то за да стане това снимание въ рѣдъ и безъ рискъ, азъ рѣшихъ да оставя нѣкой части на позицията въ центра и лѣвия флангъ, които въ сѫщето врѣме да служатъ и за прикритие на общия сборенъ пунктъ. На Трънското онълчение, което прикриваше полето, заповѣдахъ*) да не отстѫпва до второ распорѣждание, а на моята дружина, която съ двѣ роти заемаше централнитѣ окопи — да се събере цѣла на този пунктъ и да прикрива формирувание на колоната у Бабинъ-мостъ. Оставанието на Трънското опълчение за прѣкривание отстѫплението трѣбваше да се допустне по необходимостьта, понеже то по-рано заемаше ложементитѣ въ полето, отъ гдѣто трѣбваше да стане това прѣкривание.

Веднъжъ направилъ вече тѣзи распорѣждания, азъ сѣднахъ до ложемента на 6-а рота и се намѣсихъ въ мухабета, който отиваше между офицеритѣ. . . Не! тази работа нѣма да бѫде така! ний трѣбва да устроимъ нѣщо на тѣзи Сърби! . . . ний трѣбва да имъ отплатимъ баремъ съ нѣкоя подигравка, съ нѣкое уплашване! . . . Какво ли да се направи? . . . И, разбира се, бързо, бързо му намѣрихме срѣдството . . . Курдисахъ се азъ съ ординарцитѣ офицери и съ смѣхъ и кискания написахме нѣколко фалшиви донесения и приказания. . . Едни отъ тѣхъ гласяха, че ний отстѫпваме съ цѣль да завлѣчемъ Сърбитѣ въ Глаговската долина и тамъ да ги разбиемъ; друга, — че петь дружини сѫ пристигнали въ с. Ерулъ за нападение на Сърбитѣ, когато тѣ почнатъ да ни прѣслѣдватъ; и третя, — че Струмския полкъ съ двѣ дружини Бдинци е пристигналъ сношци въ Брѣзникъ и утрѣ ще атакува Врабча . . . и още такива нѣколко опашати, но съ кѫси крака лъжи, съ които искахме да измамимъ Сърбитѣ за цѣльта на нашето отстѫпване. — Тѣзи нѣща ужъ

*) По заповѣдь на началника на отряда.

Digitized by Google

като забравени, ний ги оставихме въ една папка на бруствера . . . Каква наивность и голѣма дѣтинщина! — на ли? — Но какво да се прави? азъ тогава отдавахъ значение на тѣзи работи, и искахъ непрѣменно съ нѣщо да отмьстя и да подразна Сърбитѣ. И кой знае дали тѣзи невинни и зевзешки шеги не указаха влияние на кжсното заемание на другия день Трьнъ отъ Сърбитѣ? . . .

Не зная защо, но мене по едно врѣме ме напъна такъвъ единъ глупавъ смѣхъ, такова едно весело настроение, като че ли кой знае какво бѣхъ спечелилъ. Особенно бѣше смѣшно на меня и на офицеритѣ когато си спомняхме, каква въпросителна ще изобразятъ утрѣ Сърбитѣ, като видятъ, че ний сме очистили прѣдъ тѣхнитѣ носове, а най-вече за тѣхната боязнъ да ни прѣслѣдватъ поради страха, който ще имъ зададжтъ оставенитѣ отъ насъ фалшиви документи. . . . Вижда се, че това напушвание на смѣхъ е било единъ лошъ признакъ за скорошно плакание, защото въ срѣдата на тѣзи подигравки, азъ получихъ двѣ, едно подиръ друго, подканвания отъ началника на отряда за поскоро слизание отъ позицията и почванието на онова отстжпвание, въ което азъ трѣбваше да си кжсамъ главата и да излазямъ отъ себѣ си. . .

Часа приближаваше вече около двата, слѣдъ полунощъ; другитѣ части отъ Тюряковци и отъ центра отдавна бѣха вече слѣзли на сборния пунктъ, само нѣмаше 7-а и 8-а роти Бдинци и въобще не се знаеше, дали и другитѣ двѣ роти Струмци сж се снели вече отъ Малкия Руй. . . Пращахъ два пжти заповѣдь на Малькъ Руй (около два и половина километра растояние), Бдинскитѣ роти да слѣзатъ на сборния пунктъ на дружината, а двѣтѣ Струмски да се спустнатъ направо на общия сборенъ пунктъ, но нито тѣзи които бѣхъ пратилъ съ приказанията, нито ротитѣ се явяваха. Долу, въ полето, въ продължение на цѣлъ часъ, слушаха се скърцанието на колата отъ обоза и тракането на колелетата на батареята; която се бѣше снѣла отъ позицията, — знакъ, че главнитѣ сили бѣха почнали да се събиратъ. . . .

Digitized by Google

Разбира се, че азъ отдавна трѣбваше да бѫда на сборния пунктъ и да приема командуванието на главнитѣ сили, на които бѣхъ назначенъ началникъ, но безизвѣстностьта за четиритѣхъ роти отъ Руй и голѣмия шумъ. който подигаше отстѫпванието, не ми позволяваха да напустна централната позиция и да снѣма 5 а и 6 а роти на общия сборенъ пунктъ, — нѣщо, което щѣше да открие съвършенно отъ фронта колоната, която се формируваше, и можеше да даде възможность на противника да отрѣже четиритѣхъ роти отъ Руй. . . По едно врѣме взе силно да ме несдържа; забавянието замина всѣкаква граница и можеше да се отрази злѣ върху цѣлото отстѫпване. . . Само когато край насъ прѣминаха нѣколко изгубени войници отъ ротитѣ отъ Малъкъ Руй, които ни съобщиха, че частитѣ сѫ се спустнали направо къмъ Трьнъ, то вече тогава азъ се рѣшихъ да спустна 5 а и 6-а роти на общия сборенъ пунктъ, като оставихъ единъ постъ при окопа, за да опѫти къмъ мѣстото на колоната (500 раскрача подъ височината) 7 а и 8-а роти въ случай че тѣ сѫ закъснѣли назадъ. Азъ слѣзохъ отъ височината, за да отида при главнитѣ сили, като бѣхъ увѣренъ, че тѣ сѫ вече въ пъленъ съставъ и чакатъ моето пристигание. . . .

Намѣриха се по-послѣ нѣкои да ме обвиняватъ, ча съмъ заповѣдалъ отстѫпванието на дружината, безъ да дочакамъ пристиганието на нейнитѣ други двѣ роти и да взематъ този фактъ, като оцѣнка на едно беспорядъчно отстѫпване, или по-добрѣ, бѣгание на цѣлия отрядъ при отстѫпванието отъ гр. Трьнъ. — Това не е вѣрно! Отстѫпванието отъ Трьнъ бѣше дѣйствително едно безпорядъчно отстѫпване, но съвършенно не вслѣдствие на страхъ, а благодарение на тъмната нощь и лошитѣ распорѣждания. . . . Никакво явление на позорно бѣгство, никакво спасявние собствената кожа, никакви слабости отъ когото и да е; а напротивъ — едно страшно хладнокьрвие, едно равнодушие и прѣврѣние къмъ Сърбитѣ и единъ общъ ядъ за това, не нужно, по нашему, отстѫпване, — ето какво владѣеше войницитѣ и офицеритѣ, които така високо бѣха се подигнали отъ сражението на

Digitized by Google

3-и. Ако ли нѣкои чужди роти бѣха заминали безъ моя заповѣдь веднага подиръ авангарда, ако ли отстжпванието се извършваше съ напоръ, и твърдѣ мжчно бѣше да се останови нѣкоя часть, ако ли всичко това напираше и бързаше напрѣдъ, — то причината е тъмнотата, въ която нищо не можеше да се различи, въ която началницитѣ бѣха безсилни да дръжжтъ своитѣ части, намъкнати въ единъ пжть, задрьстенъ съ два рѣда коля, и най главно — на приведената веднъжъ въ испълнение заповѣдь да се бърза и да се върви, колкото се може, по-скоро за Брѣзникъ, така право безъ изслѣдване пжтя и безъ всѣкакви проводници. . . . Разстѣганието на частитѣ и безпорядъчното вьрвение нощно врѣме сж възможни и въ мирно врѣме, безъ даже да има особенни прѣпятствия по пжтя, а колко повече въ военно врѣме, когато не знаешъ кждѣ отивашъ и трѣбва да се луташъ изъ цѣлъ лабиринтъ коля . .

Така щото, трѣбва да се установи факта, че подъ Трьнъ, срѣдъ тази страшна безрѣдица, срѣдъ тази неразбранщина и ужасна тьмнотия, когато даже се смѣташе, че Сърбитѣ вьрвятъ паралелно на насъ, за да ни отрѣжятъ пжтя за Брѣзникъ, — войника и офицера не сж се поддавали на чувството на страха и не сж проявявали никакви признаци на нѣкаква паника.

Колкото се касае до обвинението, хвьрлено вьрху меня относително, заповѣдьта за отстжпванието на 5-а и 6-а роти, прѣди пристиганието на 7-а и 8-а роти, то азъ съвьршенно не го заслужвамъ . . . Найнапрѣдъ, азъ не съмъ заповѣдалъ на тѣзи роти да отстжпватъ, а само да слѣзятъ на сборния пунктъ, гдѣто трѣбваше да чакатъ главнитѣ сили. Когато вече бѣше се изминало толкова врѣме, когато нѣкои войници съобщиха, че ротитѣ отъ Руй сж слѣзли направо къмъ Трьнъ и когато азъ вече не можихъ да обясна съ друго тѣхното забавяние, освѣнъ съ снемание имъ вече отъ Руй, то струва ми се, че азъ бѣхъ въ право да не чакамъ повече на дружинния пунктъ, а да слѣза на сборния пунктъ, гдѣто можахъ да провѣря това и, ако ли не бѣха пристигнали още, да почакамъ тамъ тѣхното пристигание. — Са-

Digitized by Google

мото оставяние на пость, при окопа на 6-та рота, за опжтвание, ако ли тѣзи роти сж се заблудили нѣкждѣ — показва че, азъ не сьмъ искалъ да ги оставя на произвола, а напротивъ даже, при съобщението, че тѣ сж очистили позицията, азъ взехъ мѣрки на всѣки случай, да ги опжтятъ на общия сборенъ пунктъ. Самото изгубваиие иа 7-а рота н нейното слизание къмъ Трьнъ, безъ да попадне на дружинния пунктъ, показва моето правилно распорѣждание за прѣкратяване чаканието отъ 5-а и 6-а роти на позицията.

Ако има въ нѣщо да се обвинявамъ въ този случай, то е моето дълго очаквание, прѣдизвикано отъ страха за сждбата на тѣзи двѣ отдалечени роти, когато азъ трѣбваше да бжда отдавна на общия сборенъ пунтъ и, като началникъ на главнитѣ сили, да прѣдотвратя нѣкои нѣща, които причиниха безпорядъчното отстжпвание. . . . Моитѣ съображения, че дружината своеврѣменно ще се събере на централната висота и отъ тамъ ще служи за прикривание на общия сборенъ пунктъ, че главнитѣ сили ще чакатъ слизанието на всичкитѣ части и че отстжпванието нѣма да се почне, до като не се събере цѣлия отрядъ, — излѣзоха не вѣрни, защото нито дружината се събра, нито отряда чака нашето събирание и отстжпванието е било почнато прѣди единъ часъ до моето пристигание на общия сборенъ пунктъ. . . . Ако ли бѣхъ своеврѣменно слѣзалъ на сборния пунктъ, азъ може би нѣмаше да допустна бъркотията и не щѣхъ да бждж принуденъ да гоня частитѣ и да се мжча да спирамъ тѣхното растѣгание на цѣли 10 километра. — Ето това е моята грѣшка.

Както и да е, азъ слѣзохъ въ Трьнското дефиле и бѣхъ трѣснатъ отъ голѣмия безпорядъкъ, който владѣеше въ него; излѣзе, че цѣлия обозъ бѣше юрналъ подиръ колоната и бѣше задръстилъ цѣлия пжть. Особенно около моста имаше такава бъркотия, която съ нищо не можеше да се прѣкрати, защото пжтя, който бѣше ограденъ отъ една страна съ баиръ, а отъ друга съ рѣката, не допускаше да се отбиятъ колята на страни, а пъкъ тѣхното истѣглювание прѣзъ моста не бѣше възможно по причина на спиранието,

Digitized by Google

главата на обоза. . . . Хоканието на войницитѣ, крѣщението на коларитѣ кънтяха изъ цѣлото дефиле.

Кой бѣше се распорѣдилъ за отстжпването на обоза — не ми бѣ извѣстно; но виждаше се, че нему му е било прѣдадено да отстжпи, тъй като той найрано бѣше трьгналъ по пжтя на отстжпването, който още едва ли бѣше извѣстенъ още на частитѣ. Прѣдаванието по канала заповѣдьта на началника на отряда — *да се вземе само най нужното отъ обоза,* неможе да се прѣдполага за причина на неговото отстжпване вкупомъ, тъй като частитѣ бѣха твьрдѣ далечъ отъ Трьнъ и распорѣжданията на съотвѣтствующитѣ началници (дружиннитѣ командири) щѣха да прѣдизвикатъ едно отстжпване по части, а не и на цѣлия обозъ въ обща колона, заедно съ колята на реквизиционната коммисия. Не остава никакво съмнѣние, че заповѣдьта за натикванието на обоза по пжтя, по който току щѣше да прѣдстои отстжпването на отряда, е послѣдвала отъ Трьнъ, гдѣто бивакираше цѣлия обозъ. Това азъ забѣлѣзахъ до нѣкждѣ при врьщанието си отъ квартирата на капитана Г. . . . .

Изведнъжъ ми се хвьрли въ очи опастностьта, въ която се поставяше батареята съ задрьстванието на единственния пжть. Азъ поискахъ да спрж колата, но пжтя отъ една страна опираше въ баиръ, а отъ другата — се свьршваше съ една урва къмъ рѣката и тѣ бѣха така наблъскани една до друга, щото неможеше човѣкъ нито да ги повърне назадъ, нито да ги отбие на страни. Като остановихъ слѣдванието на колята прѣзъ моста, както и да е, — азъ се повьрнахъ назадъ къмъ Трьнъ, за да узная, да ли сж слѣзли ротитѣ отъ Малкий -Руй, и да провѣря отстжпила ли е колата съ паричния сжнджкъ (глѣдай ти каква дрѣбнава загриженность едноврѣменно съ пълното нехайство по крупнитѣ и важнитѣ нѣща!). Слѣдъ едно лутание и распитване, азъ се повьрнахъ къмъ сборния пунктъ, гдѣто вече единственно трѣбваше да узная за участьта на моитѣ 7-а и 8-а роти. . . . Прѣминахъ криво-лѣво моста и настигнахъ обоза, който се бѣше цѣлъ остановилъ и не мърдаше по-нататъкъ; пжтя, сжщо, около 1 километръ, се точеше край баиря и край

Digitized by Google

една малка урвичка. Тъй като нищо неможехъ да направя съ колята, азъ се отбихъ отъ пѫтя и отидохъ долу въ поляната да търся колоната Глѣдамъ чернѣе се тамъ нѣщо — хж! *това сж главнитѣ сили*! По-нататъвъ се мърда нѣщо, — *тѣ трѣбва да сж*! — — още по-нататъкъ, като че ли свѣтятъ сигари, — *навѣрно тѣ сж!* — и така се въртяхъ азъ насамъ-нататъкъ, но не само че нѣма никакви главни сили, но даже нито една рота. . . . А бе каква е тази работа? не може да бѫде това нѣщо! тука трѣбва да сж тѣ! я да попрѣглѣдамъ по-добрѣ! . . . но напусто . . . .

Въ това търсение главнитѣ сили, азъ случайно се натъкнахъ на Трьнското опълчение, което безъ приказание, се бѣше снело отъ позицнята (то трѣбваше да остане на лѣвия флангъ до като всичкитѣ части отъ позицията успѣятъ да отстжпятъ)*) и се бѣше спрѣло близо до самия пѫть, по когото ставаше отстжпването. Поручикъ Ч., командиръ на четата, бѣше отишелъ въ Трьнъ и азъ отъ Трьнчанина С-въ (старъ познатъ) можахъ да узная, каквото искахъ. . . — Кждѣ сж дружинитѣ? — попитахъ азъ. Тѣ заминаха напрѣдъ! Тѣ всички отидоха вече, а пъкъ насъ оставиха тука да чакаме, — отговори той, съ единъ смѣхъ, въ който ясно личеше силно нездържание на едно мѣсто. Като ме видѣ, че азъ се готвяхъ да трьгна напрѣдъ, той взе да ме убѣждава да остана при тѣхъ, тъй като другитѣ заминали много напрѣдъ и мога да се изгуба въ тьмнотата. . . Като заповѣдахъ на поручика Р. (Струмецъ) да остане при Трьнското опълчение, до като се яви поручикъ Ч., азъ повьрнахъ къмъ пѫтя и прѣпустнахъ напрѣдъ. Като влѣзохъ пакъ въ пѫтя азъ нагазихъ въ една нескончаема вьрволица отъ коля, които се бѣхж спрѣли и буквално бѣха задрьстили неговата два-метрова ширина.

Излѣзе, че около Бабинъ-мостъ дѣйствително сж биле сѣбрани нѣколко роти, но щомъ е потеглилъ авангарда, тръгнали сж и тѣ, като сж прѣдполагали, че трьгватъ

*) Правилно ли е това распорѣждание съ опълчението? Може ли да се възлага прикриването на отстжпването на най-ненадѣжната войска? (Р.) — Разбира се, че не е правилно, но нѣмаше какво да се прави, понеже опълчението заемаше този пунктъ, който трѣбваше да прѣкрива отстжпването. (А.)

Digitized by Google

вече главнитѣ сили, така щото, тѣзи роти сѫ влѣзли, безъ да искатъ, въ състава на авангарда, а другитѣ, които подиръ тѣхъ сѫ стигали на сборния пунктъ, сѫ се втѣгали сами подиръ тѣхъ въ пѫтя. Съ една дума, кашата се е почнала още отъ самото начало и моето прѣдположение — да се дочака събиранието на цѣлия отрядъ и тогава да се почне отстѫпванието, като се даде възможность и на обоза (най-нуждното) да отстѫпи по-рано — излѣзе нула. Нѣкои искаха да кажатъ, че началника на отряда самъ е заповѣдалъ почванието на отстѫпванието. прѣди да се снематъ всичкитѣ части отъ Руй; но азъ не мога да кажа това, защото прѣзъ това врѣме бѣхъ още на позицията; зная само едно, че послѣдньото негово подканване за по-скоро очиствание окопитѣ, азъ получихъ отъ Бабинъ-мостъ — нѣщо, което иде да потвърди, че той е билъ на сборния пунктъ, прѣди моето отиване тамъ, и е можалъ да види и да прѣдупрѣди почванието на безпорядочното отстѫпване прѣди събиранието на цѣлия отрядъ.

Спорѣдъ по послѣднитѣ распитвания, трьгванието на главнитѣ сили безъ заповѣдь е произлѣзло отъ нежеланието на капитана З. да чака повече на сборния пунктъ и трѣбванието му отъ пѣхотнитѣ части да придружатъ по пѫтя неговата батарея. Около Бабинъ-мостъ е произлѣзълъ единъ малъкъ споръ, който е билъ завършенъ съ давание двѣ роти за прикритие главата на батареята и трьгванието вече и на останалитѣ роти въ нейната опашка.

Остава само тъмно и необяснимо и до сега, кой е заповѣдалъ на авангарда дѣ да трьгне тъй рано и така да даде начало на цѣлото движение, когато почти цѣлия отрядъ продължаваше още да стои на позициитѣ. Нѣкои искаха да кажатъ, че това е станало по заповѣдь на началника на отряда, но азъ повече вѣрвамъ, че тази грѣшка е направена отъ началника на самия авангардъ, който безъ да му мисли много много току е трьгналъ по пѫтя за Брѣзникъ, още съ сниманието си отъ позицията.

Пѫтя, по който отстѫпвахме, минаваше край Ермовската долина, по едно поле, което се протака чакъ

Digitized by Google

до Тюряковци и Зелени-градъ, и отъ тази страна той не бѣше прикритъ съ никакви прѣпятствия, които биха могли да прикриятъ нашето отстжпвание. Отъ Сърбитѣ, въ Тюраковци, до пжтя, въ който така безпорядъчно отстжпвахме, нѣмаше повече отъ два километра и, съ снеманието на Трьнското опълчение отъ лѣвия флангъ, не оставаше нито една часть, която би послужила за отпоръ на единъ срьбски опитъ — да нападнатъ на пжтя. Арриергарда на капитанъ К. отъ Ловница едва ли бѣше още тръгналъ, за нѣкои части отъ Руй, не се знаеше, да ли сж отсжпили, главнитѣ сили още не събрани бѣха тръгнали слѣдъ авангарда, и бѣха распрьснати, а пакъ шума, който се подигаше въ долината навѣрно бѣше успѣлъ да открие на Сърбитѣ нашето отстжпвание. Едно само нищожно срьбско опитвание, да настжпятъ къмъ моста, или даже само нѣколко гърмежа отъ Ермовската долина, бѣха повече отъ достатъчни за да доведжтъ безрѣдицата до максимума и да произведжтъ една катастрофа, която щѣше да има за резултатъ най-малко отрѣзванието на Ловничанския отрядъ.

Като искахъ да остановя, както и да е, главнитѣ сили и да ги приведа въ рѣдъ, като дочакамъ излизанието отъ Трьнското дефиле на арриергарда (капитанъ К.), азъ прѣпустнахъ напрѣдъ за да нагоня частитѣ . . . Слѣдъ малко почнахъ да настигамъ цѣли вьрволици войници, които вьрвяха отъ двѣтѣ страни на колята. Изминахъ двѣстѣ раскрача, питамъ: коя е ротата? — четвьрта! — отговарятъ. Прѣминахъ още двѣстѣ, питамъ, — пакъ сжщия отговоръ, и така цѣли 5 километра съ распитвание, спирание и заплашвание тази безконечна вьрволица отъ коля и войници. — Единъ пжть като рѣкло: ще вьрви! — та иди го ти него спирай! . . . Азъ крѣскамъ, викамъ, даже и попотупвамъ, но кой обрьща внимание въ тьмнината? Тѣзи, които сж около мене и които ме виждатъ, поддаватъ се както и да е на моитѣ искания, но главата все си вьрви, а опашката бута ли бута напрѣдъ въ тази ужасна тьмнотия.

По едно врѣме азъ настигнахъ батареята, която се бѣ снела отъ позицията по полубатарейно и отъ

Digitized by Google

която едната часть бѣше успѣла да влѣзе по-рано въ пжтя, мѣжду колята, а другата току се истѣгаше въ самия пжть. Тука смущението бѣше още по-голѣмо тъй като обоза бѣше прѣрѣзанъ на двѣ, отъ който прѣднята часть прѣчеше на движението на батареята, а задната — напираше на пжтя и искаше както и да е промушвание напрѣдъ. По едно врѣме навалицата стана толкова голѣма, щото бѣхъ принуденъ да се спржа и да влѣзя вече въ лична расправия съ коларитѣ. До като искахъ спирането главата на колоната, азъ трѣбваше вече да се добивамъ за по-скорото избавяние опашката на главнитѣ сили отъ този нещастенъ обозъ, който ржка съ ржка съ тъмнината, увеличваха до невъзможность безрѣдицата. . . .

Слѣдъ рѣшението си да хвърля обоза, т. е. да го изоставя назадъ, азъ успѣхъ съ твърдѣ голѣма мжка да го остановя и да го натикамъ по разни пжтища, като по този начинъ излѣзохъ на глава съ коларитѣ, които до като имъ крѣщишъ, викашъ, — спиратъ, а щомъ мръднешъ на раскрачъ отъ тѣхъ, изведнъжъ пакъ подкарватъ колята. Пази Боже отъ неразбранщина и нераспорѣдителность!

Азъ никому не желая да испита това, което азъ прѣкарахъ и испитахъ тази нощь. Ще ми остане дълго врѣме въ памятьта това нощно отстжпвание, въ което бѣхъ началникъ на главнитѣ сили, отъ които часть бѣше пржстната на цѣли 7 километра мѣжду колята, а другата стоеше още на позицията и се губеше въ тъмнината, когато авангарда бѣше се вече раздѣлилъ съвършенно, за арриергарда не бѣше извѣстно нищо, и цѣлото движение се извършваше безъ всѣкакви прѣдпазителни мѣрки.

Тукъ, мѣжду колата, намѣрихъ и дружинната линейка, която по своята широчина и 4- тѣ коня, които я тѣглиха, бѣшэ се задръстила мѣжду другитѣ коля и рискуваше окончателно да остане на мѣстото си. Като почнахъ да се карамъ на коларя, защо е закъснѣлъ толкова съ отстжпванието си, и като му заповѣдахъ да се спрѣ, и да не мърда повече нататъкъ, до като не си очисти пжтя, чухъ отъ закритата линейка единъ жалѣнъ и отчаянъ гласъ, който извед-

Digitized by Google

въжъ познахъ. — „Батюшка С. Ф.! куда мы идемъ? Скажете что тутъ дѣлается? Ето Седанъ, что ли! Распоредитесь, чтобъ указали путь! прошу Васъ! Я не хочу бытъ прибитимъ какъ...", — захвана да нарѣжда доктора, безъ да смѣе да се покаже отъ линейката.

Като му обяснихъ, че почти е невъзможно мръдването на линейката, че тя едва ли ще може да се искатери по баиритѣ, азъ го прѣдупрѣдихъ, че може би тя ще трѣбва да се хвърли, и слѣдователно, — ще трѣбва да слизатъ и да тръгнатъ пѣшкомъ; той пакъ почна съ своитѣ жалби. . . .

„Кой чортъ меня дернулъ въ эти края! Чего мнѣ недоставало? Ахъ бѣдная жена! бѣдныя дѣти! . . . . Та значитъ мы въ плѣну? . . . Тогда я не сойду и буду ждатъ здѣсь! Идти пѣшкомъ, — болѣе опасно . . . Ахъ! по-скорѣй конецъ этой проклятой ночи"!.. говореше той съ единъ плачливъ тонъ, въ който ясно се виждаше отчаянието и съвършенното разбъркване на концитѣ.

Като го увѣрихъ, че почти никаква опасность още нѣма, че задъ тѣхъ вървятъ още нѣколко роти, слѣдователно, той не е въ такова лошо положение, каквото си го прѣдставлява, азъ бутнахъ своя конь и оставихъ доктора съвършенно неувѣренъ въ моитѣ утѣшения. Отецъ М. азъ видѣхъ, сѣдналъ въ своята каручка и все така спокойно, да си пробива пжть мѣжду лабиринта коля; той само испухтя силно и ме запита: *„защо бѣгаме, когато само единъ малъкъ напънъ е достатъченъ да обърне въ бѣгство тѣзи Сърби"?*

Бѣше почнало да се зазорява, когато азъ втори пжть настигнахъ батареята вече събрана; тя прѣминаваше прѣзъ една рѣкичка и отъ внимателното спускание на орждията правяше една задържка на колоната. Прѣдстави си, съмняваше се вече, а азъ бѣхъ направилъ само 6—7 километра, значи това растояние азъ сьмъ го прѣминалъ верхомъ за три часа, — до такава стьпень се вървеше свободно изъ пжтя, и тжй много азъ трѣбваше да се бжхтя за въдворяването на единъ какъвъ да е порядъкъ. Азъ се спрѣхъ да дочакамъ минуването на батареята и расчитвахъ, щомъ тя се изнесе на платото, което току захващаше прѣдъ

Digitized by Google

насъ, да ѭ остановя и да събера всичкитѣ роти, които слѣдваха задъ нея. При стрѣмлението си да настигна главата на главнитѣ сили, въ продължение на цѣли три часа, азъ вече на разсъмнувание трѣбваше да се задоволя само съ събирането на опашката, която слѣдваше подиръ батареята. Прѣднитѣ роти бѣха се увлѣкли подиръ безостановъчното движение на авангарда, и като не сѫ имали никакви прѣпятствия и задръжки, бѣха заминали съвършенно напрѣдъ. Тѣхъ вече азъ не ги считахъ за състоящи при главнитѣ сили.

Около рѣкичката, гдѣто се бѣхъ спрѣлъ, отъ Ездимировския пѫть захванаха да пристигатъ войници, и даже цѣли команди отъ Дунавския полкъ, който вчера се намираше въ общъ резервъ при Сѣкировския мостъ. Отъ тѣхъ азъ почнахъ най напрѣдъ да получавамъ тревожнитѣ извѣстия за долината на Филиповци, и узнахъ, че поручикъ Р. снощи е ималъ прѣстрѣлка съ Сърбитѣ при този мостъ. Отъ войницитѣ отъ 2 а рота Плѣвненци, които отстѫпваха отъ Ездемирци въ съставъ около полурота, узнахъ, че Сърбитѣ заели снощи с. Филиповци и слѣдъ щиковъ бой взели двѣ наши роти въ плѣнъ. Тѣзи извѣстия ме накараха да бързамъ още повече съ събирането на распръснатитѣ главни сили, които до това врѣме се движаха безъ всѣкакви охранителни мѣрки . . . . .

Батареята бѣше вече минала рѣката, и азъ трьгнахъ подиръ нея . . . . .

Хей! кой си ти? — чувамъ единъ гласъ въ дрезгавината; ами ти кой си? — отговарямъ азъ и узнахъ поручика Ш., старши офицеръ отъ батареята. Ний трьгнахме двамата прѣдъ първото орѫдие, и той почна да ми се оплаква, че едвамъ можалъ да прѣкара своитѣ орѫдия прѣзъ рѣкичката, която течала задъ позицията (даже по едно врѣме едно орѫдие се обърнало и дълго врѣме потрѣбвало до като го извлѣкѫтъ), че неговата полубатарея малко останало да бѫде забравена на позицията, тъй като капитанъ З. отстѫпилъ съ другата полубатарея, безъ да му прати повторно приказаани за очистването на позицията отъ 2-та полубатарея, и други такива . . . Току поехме баира, прѣдъ насъ

Digitized by Google

се испрѣчиха два пѫтя; едина отиваше право на горѣ, а другия завръщаше на дѣсно; прѣдстоеше на батареята да избере единъ отъ двата пѫтя[1]). Като не знаяхме съвършенно мѣстностьта, ний двамата потеглихме по дѣсня пѫть, а батареята се спрѣ до самото расклонение. Капитанъ З. отсѫтствуваше. Слѣдъ петь минутна обиколка, като видѣхме, че дѣсния пѫть се свършва въ една долчина, при едни кошари, ний се върнахме при батареята, и, увѣренъ вече, че пѫтя е този, който извиваше право на горѣ, още повече, че по него се виждахѫ стѫпкитѣ на заминалитѣ по-рано роти, азъ заповѣдахъ на батареята да трьгне по него. Излѣзе по-послѣ, че сѫщинския пѫть не е билъ забѣлѣзанъ въ тьмнотата; той се е отдѣлилъ влѣво още на 200 раскрача[2]) прѣди да се достигне до рѣкичката. Казватъ нѣкои, че батареята е била нарочно насочена въ този лошъ пѫть отъ нѣкой селянинъ; истина ли е това, — азъ не съмъ можалъ да провѣря до сега.

Бѣше почнало малко да ми улеква и безрѣдицата бѣше на половинъ прѣкратена; обоза бѣше се спрѣлъ и не бъркаше вече на отстѫпването, батареята се намираше отпрѣдъ съ единъ свободенъ пѫть и най-главното: избавихме се отъ оная дяволска тьмнотия, която бѣше главната причина на това безпорядъчно стрѣмление отъ коля и войници напрѣдъ . . . . . За втори пѫть, азъ по съмъ съгласенъ да отстѫпваме денемъ подъ накрьстния огънь на противника, отъ колкото да попадна въ такава нощна каша, която не се поддава на никакви мѣрки за въдворяване рѣда; азъ съмъ съгласенъ на куршумъ въ челото, отъ колкото втори пѫть да прѣживѣвамъ тѣзи нравственни мѫки отъ безсилие, ядъ и отчаяние. Не говоря даже за уморителностьта на движението, за онази галюцинация отъ фантастически образи, които уморения погледъ ти рисува въ тьмното пространство; не говоря за онѣзи блѣскави палати, които ми се мѣркаха прѣдъ очитѣ; за онѣзи шубръци, които ми се прѣдставляваха за

[1]) Т. е. или дѣсния пѫть, който водеше въ единъ лабиринтъ отъ планини, или правия пѫть, който на 300—400 раскрача въ единъ сгибъ се обрьщаше въ цѣлъ долъ.

[2]) По послѣ азъ провѣрихъ това и се указа че сѫщинския пѫть се е отбивалъ въ лѣво още на 600 раскрача прѣди да се прѣмине рѣката.

Digitized by Google

главнитѣ сили, и за онѣзи насѣдали войници, които се показваха като храсталакъ, който надаваше викъ, щомъ коня бутне въ него, за онѣзи малки рѣкички и долове, които въ тъмнината приемаха образа на буйни потоци и страшни бездни . . . Цѣло умопомрачение, умственъ миражъ и галюцинация въ картини и образи . . . . И къмъ тази нравственна мжка на изморенитѣ очи, добави и безредицата, въ нейната грозна сжщность, и тогава именно ще се увѣришъ, можеше ли нѣщо да се направи за прѣкратяването на движението, прѣди настжпването на сутриньта . . .

Съ разсъмнуването и на меня съмна малко нѣщо; азъ виждахъ вече мѣстото, гдѣто ще можахъ да събера остатъка на главнитѣ сили и да ги поведа вече въ рѣдъ; оставаха само 500 раскрача да се изминатъ, за да се достигне до едно плато, гдѣто азъ прѣдполагахъ да направя почивката. . . . Бѣхъ се спрѣлъ до единъ завой и распитвахъ войницитѣ, които все повече и повече пристигаха отъ къмъ с. Ездемирци; — батареята минаваше край меня; конетѣ, потънали въ пѣна и въ облаци пара, едвамъ тегляха изъ баиря девятъ-фунтовитѣ орждия. Отъ распитване азъ още повече се увѣрихъ за заеманието отъ Сърбитѣ Филиповската долина и за опасностьта, която ни прѣдстоеше отъ тѣхното движение къмъ Брѣзникъ. На въпроса ми: какви сж тѣзи хора, които сж на високия врьхъ надъ с. Ездемирци? — тѣ ми отговориха, че тамъ нѣма вече нито единъ нашъ войникъ, а нѣкои слѣдъ едно добро вглѣждание ми обясниха, че дългата върволица, която се качва по върха, е нищо друго, освѣнъ неприятелска планинска батарея. Подобна случайность можеше да бжде, още повече като се смѣта, че Сърбитѣ владѣятъ Сѣкоровския мостъ, отъ гдѣто прохода при в. Черчеза води право къмъ Ездемирския върхъ, отстоящъ на два километра влѣво отъ насъ. Ето защо азъ прѣпустнахъ напрѣдъ, за да взема нѣкой биноклъ отъ офицеритѣ и да прѣглѣдамъ добрѣ отъ платото...

Страшно ме разсърди спиранието на батареята при единъ завой. Азъ полѣтяхъ къмъ нея за да разбера, каква е тамъ работата; но що да видишъ? Току отъ

Digitized by Google

самия завой, до който тя бѣше се спрѣла, пѫтя се обрьщаше въ сѫщински долъ, дъното на който, освѣнъ че бѣше снето отъ пороитѣ, но въ своето продължение се губеше съвьршенно отъ рѣдъ дѫлбоки промойни-трапища. Испрѣчваше се едно прѣпятствие около 20 — 30 раскрача-сѫщински долъ и около 200 раскрача едно издигнато пространство, изедено отъ промойни и набраздено съ десятки кози пѫтеки. . . . .

Капаня, въ който се бѣхме натикали, бѣше повече отъ невъзможенъ за прѣодолявание, тъй като, освѣнъ прѣпятствията отпрѣдъ, той прѣдставляваше единъ изрѣзанъ и стрьменъ съ извивки пѫть, вьрху единъ оврагъ, който не позволяваше нито повьрщание на страни, нито спускянне заднишкомъ орѫдията назадъ. . . . Хѫ! ей сега я скъсахме! — ми прѣхвьркна прѣзъ ума, и скочихъ отъ коня за да прѣглѣдамъ подобрѣ пѫтя. Артиллериститѣ награбиха лопатитѣ (колкото ги имаше при батареята) и почнаха да хвьрлятъ прьсть въ калната дупка (течеше една вадичка), която прѣдставляваше авангарда на този естественъ противникъ отъ долища, промойни и кози пѫтеки. За да не забавямъ събиранието на пѣхотнитѣ части, които вьрвяха задъ батареята, азъ заповѣдахъ на ротитѣ да минатъ отъ страни по храсталацитѣ и да се спрѫтъ на платото (400 раскрача), гдѣто азъ бѣхъ успѣлъ вече да спрѫ една или двѣ роти. Въ това врѣме пристигнаха при меня двамата кавалеристи, които бѣхъ пратилъ напрѣдъ да доложатъ на началника на отряда за нашето бавно движение и да спрѫтъ онѣзи роти, които погрѣшно бѣха трьгнали заедно съ авангарда; тѣ ми доложиха, че не можле да намѣрятъ началника на отряда, и че въ с. Кривнось тѣ узнали, какво авангарда още прѣди два часа заминалъ за Брѣзникъ.

Тъй като съ засѣданието на батареята, положението на главнитѣ сили се влошаваше, пратихъ единъ фейерверкеръ отново напрѣдъ за да провѣри това и, въ случай че намѣри началника на отряда, да му доложи за засѣданието на батареята. За да дамъ пѣхотната помощь на батареята, азъ излѣзохъ горѣ на платото, гдѣто почиваха вече събранитѣ роти . . .

Digitized by Google

Едвамъ сега можахъ да се увѣря въ състава на главнитѣ сили: излѣзе, че 2-а и 3-а роти Бдинци и 10.а рота Струмци бѣха отстжпили съ авангарда, че 7-а и8-а роти Бдинци, 9-а и 12-а роти Струмци бѣха много закъснѣли назадъ (виждаха се, като отстжпваха въ полето) и на платото се намѣриха само 5 роти, мѣжду които и една рота Дунавци (Поручикъ Р.), дошла отъ къмъ Сѣкировския мостъ.

Като заповѣдахъ на ротата на поручикъ К. да слѣзе при батареята на помощь, азъ се заехъ съ распореждания по охранението на главнитѣ сили. Отъ взвода кавалеристи (жандарми), които намѣрихъ на платото, испратихъ веднага разузнавачи къмъ селата: Ездемирци, Мисловци, Кривоносъ и Ерулъ (послѣдното село се падаше на дѣсно отъ пжтя, и слухъ се носеше, че снощи то било заето отъ Сърбитѣ). За добивяние лопати отъ обоза, распорѣдихъ се да слѣзатъ въ полето двама жандарми, и като намѣрятъ колята, да прѣдаджтъ лопатитѣ на ротитѣ, които се точаха отзадъ съ приказание бѣгомъ да пристигнатъ на мѣстото, гдѣто бѣше засѣднала батареята. Ротитѣ бѣха насѣдали вече и се чувствуваше едно успокоявание отъ всичкитѣ . . . Азъ заедно съ нѣкои отъ г. г. офицеритѣ наблюдавахме за Ездемирския върхъ, който се прѣдполагаше да е заетъ отъ една планинска батарея; но макаръ че виждахме много хора тамъ, не можахме да опрѣдѣлимъ точно, какви сж тѣ . . . Току изведнъжъ по платото се разнесе гласа „кавалерия“ и виждамъ нѣкои войници награбиха своитѣ пушки; това бѣше фалшива тревога, тъй като слѣдъ едно мое прѣглѣждание, нищо не се забѣлѣзваше къмъ с. Мисловци. Тревогата бѣше подигната отъ нѣколко войника, които караха прѣдъ себѣ си двама селени и гълчаха нѣщо високо. Отъ тѣхъ узнахъ, че воловаритѣ избѣгали отъ Лялинската гора (врьхъ въ тила ни, надъ с. Филиповци), защото Сърбитѣ се покачили на нея, а сжщо, че въ Филиповци влѣзли Сърбитѣ още снощи...

При главнитѣ сили постоянно пристигаха войници, които бѣха се изгубили въ тъмнината и увеличаваха все повече и повече тревожнитѣ слухове; слуха за движението на една цѣла сърбска колона по Фили-

Digitized by Google

повската долина, паралелно съ насъ, почна да взема все по-положителенъ характеръ и ме накара да бързамъ съ събирането на закъснѣлитѣ роти . . . Азъ още бѣхъ увѣренъ въ извличанието на батареята и считахъ спирането, което тя ни правеше за едно необходимо врѣме, за да се съберѫтъ всичкитѣ роти на платото, само глѣдахъ дано това увеличавание стане по-скоро, до като противника не ни е отрѣзалъ още отъ Брѣзникъ. Отъ желание да ускоря поправянието пѫтя, азъ се върнахъ отново при батареята, гдѣто сварихъ пѣхотинцитѣ и артиллериститѣ, че се мѫчаха на рѫцѣ да изнесѫтъ първия прѣдникъ; едвамъ тѣ бѣха успѣли за толкова врѣме да го отмъкнатъ на 3 раскрача . . . Тѣгляха тѣ съ рѫцѣ — не върви той изъ трапищата; подемаха го на рѫцѣ — сами не можаха да вървятъ изъ дола и дупкитѣ, до като по едно врѣме го събориха на земята и прѣмазаха крака на единъ войникъ . . . Разбрахъ азъ, че освѣнъ лопатитѣ, друго не ще помогне и пратихъ още веднъжъ да търсятъ лопати по колята, като заповѣдахъ да чакатъ тѣхното пристигание. Азъ се върнахъ при главнитѣ сили — вече рѣшенъ за едно по-дълго чакание. На платото слѣзохъ отъ коня и съвършенно изнемощялъ, смазанъ отъ безисходностьта, въ която се намирахъ, търколихъ се на трѣвата и почнахъ да обмисловамъ положението, въ което се намираме. Ще чакаме ний, — си казахъ, — па каквото даде Господь! [1]) . . .

Отъ платото се виждаше добрѣ Глаговската долина, която цѣла бѣше заприщена отъ коля и по която се точаха и приближаваха закъснѣлитѣ назадъ роти, нѣщо, което ме силно облѣгчаваше отъ вдѫлбената въ главата ми мисъль, че противника въсползуванъ отъ тѣхното оставяние. навѣрно ще успѣе да ги отрѣже Въ лѣвс отъ насъ се точаха скалиститѣ върхове на селата Ездемирци и Парамунъ, и съ своя непрѣкъснатъ гребенъ прикриваха ни отъ къмъ Филиповската долина, а въ дѣсно — току отъ самия пѫть, се почваше една безконечна лѣсиста и балканиста мѣстность, крайно неудобна за движение и за слѣде-

[1]) Пропустнахъ да упомѣна, че заповѣдахъ още на една рота да слѣзе при батареята на помощь.

Digitized by Google

нието на противника . . . До колкото можахъ тогава да опрѣдѣля обстановката, азъ смѣтахъ, че нападанието върху главнитѣ сили отъ Глаговската долина, ако и най-възможно, съвършенно не е опасно, тъй като това дефиле можеше смѣло да се брани само съ една дружина, а пъкъ мѣжду главнитѣ сили и противника въ това врѣме имаше цѣла дружина (закъснѣлитѣ роти), и въ скоро врѣме трѣбваше да се покажи отъ Трьнското дефиле и арриергарда на капитана К. (ако успѣе да отстжпи). За нападение отъ с. Филиповци или Ерулъ, азъ даже не помислювахъ, тъй като отъ първото ни прикриваше скалистъ и непристжпенъ хребетъ, по който нѣмаше никакъвъ пжть (прохода на р. Прѣвня е достжпенъ за малки партии), а отъ второто, до мѣстото на главнитѣ сили, вървеше една такава прѣсѣчена и планинска мѣстность, прѣзъ която е невъзможно никакво движение, освѣнъ по пжтищата, които извождаха на нѣколко километра по-долу и по-горѣ отъ мѣстото на нашата почивка Оставаха само проходитѣ на Лялинци и Кривонось, и пжтя отъ с. Ерулъ за Кривоносъ, гдѣто опасностьта трѣбваше да настжпи съ достиганието на главнитѣ сили при тѣзи пунктове, — при прѣдположението, че Сърбитѣ бѣха дѣйствително заели Филиповската долина и с. Ерулъ.

Казахъ ти, че слуховетѣ все повече и повече се увеличаваха; всѣки, който успѣеше да се присъедини къмъ насъ било войникъ, било селянинъ, донасяше по цѣлъ купъ новини, колкото разнообразни, толкова и противорѣчиви, по мѣжду които непрѣменно общето съобщение, — движението на една срьбска колона по Филиповската долина къмъ Брѣзникъ . . . Азъ виждахъ какво дѣйствие произвождаше на войницитѣ това, потвьрдявано отъ всички, съобщение, онѣзи безспокойни поглѣди, които хвьрляха очитѣ къмъ Парамунския врьхъ и онова нѣмо запитване на лицата, отправено къмъ менъ; „какво ще се прави? . . .“ Азъ прѣдусѣщахъ, че вече една малка прѣстрѣлка нѣкждѣ отъ фланга щѣше да ни постави въ ужасно положение и рискувахъ да изгубя и распрьстна и тѣзи части, които едвамъ бѣхъ успѣлъ да събера. Положението взе да става новече отъ невъзможно; азъ почнахъ се-

Digitized by Google

риозно да се боя за участьта на главнитѣ сили и да виждамъ голѣмата отговорность, която падаше върху мене съ дългото забавяние на отстжпванието. Разбира се, не можеше други да бжде виноватъ, освѣнъ азъ, който при ясно даденитѣ заповѣди и указания за едно бързо и незабавно движение (даже и за хвърлянието на батареята), продължавахъ да задьржамъ главнитѣ сили и да давамъ възможность на Сьрбитѣ да извьршатъ обхода си и да ни отрѣжатъ отъ Брѣзникъ.

Отстжпванието бѣше почнато отъ $1^1/_2$ часътъ по полунощь; инструкциитѣ и повторнитѣ подканвания гласяха — бьрзо и безъ спиръ отстжвание на Брѣзникъ, а пъкъ главнитѣ сили въ $9^1/_2$ часътъ сутриньта, т. е. за 7 часа бѣха успѣли да изминатъ само 10 километра; авангарда трѣбваше да бжде вече отдавна въ Брѣзникъ; арриергарда на капитанъ К. (Ловнишкия отрядъ), се намираше въ безизвѣстность и главнитѣ сили бѣха оставени на произвола на сждбата безъ всѣкакво прикритие и въ това врѣме за положително се знаеше, че Сьрбитѣ настжпватъ по Филиповската долина и вьрвятъ паралелно съ насъ по правия пжть за Брѣзникъ . . . . . Азъ осѣщахъ, че трѣбва да се рѣша на нѣщо; азъ виждахъ, че работата не може да се продължава така; че върху мене лѣжи една морална отговорность за довеждането своеврѣменно въ Брѣзникъ главнитѣ сили и избавянието имъ отъ плѣнъ или распрьсвание, но на нищо не можахъ да се рѣша . . . . . Дадената заповѣдь отъ началника на отряда за хвьрлянието на батареята, щомъ почне тя да задьржа отряда, напомняна отъ едного, който съвьршенно не трѣбваше да допуска подобно нѣщо, — не можа да ме накара на подобенъ рискъ, който щѣше да повлѣче подиръ себѣ си тѣжка не по силитѣ ми отговорность, при всичко че азъ бѣхъ отговорника за бьрзото и своеврѣменно оттеглювание на главнитѣ сили . . . . Азъ съ ужасъ се отвръщахъ отъ подобна рокова мисъль и даже се отплювахъ отъ дяволското искушение, което ми шепнеше: *помахни се отъ тука и си намѣри нѣкаква работа въ тила*, т. е. главнитѣ сили сж распрьстнати, ти можешъ да отидешъ напрѣдъ или назадъ, за да събирашъ частитѣ, и така ще оставишъ

Digitized by Google

другъ да вземе тѣжката отговорность върху себѣ си... Мога да се похваля макаръ, че има много работи, по които трѣбва да се коря и осѫждамъ, че подобна недостойна мисъль бѣше само единъ дяволски проблѣскъ, който азъ стѫпкахъ и смазахъ въ самия зародишъ... Азъ останахъ на мѣстото си съ едно твърдо рѣшение: да става каквото ще; ако ли Сърбитѣ заематъ Брѣзникъ, да хвърлимъ батареята и ѭ ударимъ по балкана къмъ Радомиръ или Кюстендилъ.....

Не слѣдъ дълго врѣме се върнаха и испратенитѣ за лопати и ми доложихѫ, че колята така сѫ се разбъркали и прьстнали по околнитѣ пѫтища, щото не е възможно да се намѣрятъ лопатитѣ..... И кой знаеше, да ли сѫществуваха такива въ обоза! Кой знаеше, да ли депото бѣше натоварено на колята! Хаосъ и нищо повече!.... Какво трѣбва да се прави?.... Съ стотина лопати форменъ инструментъ възможно ли е прѣодоляванието на такова голѣмо прѣпятствие?.... За да се направи пѫтя съ голи рѫцѣ и съ форменния шансовъ инструментъ, колко часа трѣбваше на расположение?.... И даже. ако ли слѣдъ дълго бавяние ний успѣяхме да извлѣчемъ батареята, щѣше ли това да възнагради нашето закъсняване и не испълнение на задачата?.... Да ли ний не щѣхме да бѫдемъ принудени да ѭ хвърлимъ нѣкѫдѣ по-нататъкъ? — Ето въпроситѣ, съ които азъ трѣбваше да водя една трѣскава борба..... Но ето, че азъ получихъ положително потвърждение за движението на Сърбитѣ по Филиповската долина.....

Тука вече търпѣнието ми се свърши: нерѣшителностьта, която ме бѣше завладала изведнъжъ, исчезна; азъ яхнахъ коня и се озовахъ при батареята. Да става каквото ще!.... Нека азь бѫда виновенъ, но трѣбва да се направи нѣщо! повече отъ това не може да се продължава тази безизвѣстность! казахъ си азъ и извикахъ капитана З., и, като му съобщихъ, че азъ съмъ рѣшенъ да приведа въ испълнение заповѣдьта на началника на отряда, той поиска отъ мене прѣдаванието на заповѣдьта съ високъ гласъ — нѣщо, което азъ испълнихъ. — „Капитанъ З. заповѣдвамъ да оставите батареята!.... Азъ повече не мога да чакамъ и нѣ-

Digitized by Google

мамъ право да рискувамъ съ сждбата на главнитѣ сили"! — хвана у мене смѣлостьта да довърша тѣзи думи, и съ убито сърдце, съ отпадналъ духъ азъ врьтнахъ коня назадъ отъ мѣстото, за да не виждамъ ужасната картина, която шѣше да послѣдва тази моя заповѣдь.

Възможно ли е, кога и да е, да се изгладятъ отъ памятьта подобни фатални минути? Какъвъ животворенъ балзамъ би могалъ да излѣчи раната въ душата, нанесена отъ момента на една вжтрѣшна борба и послѣдвалото рѣшение да взема човѣкъ врьхъ себѣ си отговорностьта, и да свърже нарочно своето име за всѣкога съ единъ ужасенъ фактъ! . . . . Колко безсънни нощи ми е докаралъ и ще ми докарва този ужасенъ случай? Колко пжти иглитѣ на честолюбието и срама ме се ободвали по сърдцето, когато случайно се заговори за хвърлянието на тази батарея! . . . . А мѣжду това, гдѣ е моята вина? Азъ направихъ толкова, колкото тогава можахъ и знаяхъ, азъ бѣхъ една прѣдатъчна инстанция която нѣма право да измѣнява получената задача и, слѣдователно, не сьмъ толкова виновенъ. Тогава защо се чувствувамъ все така гузенъ? — разбира се за това, защото самия фактъ е твърдѣ отвратителенъ и той хвърля сѣнка върху всичкитѣ прикосновенни къмъ него лица, — безъ разборъ, — кой до колко е виноватъ... О! печаленъ и твърдѣ горчивъ урокъ! . . . .

На поручика К., когото бѣхъ испратилъ съ ротата да помога на батареята, заповѣдахъ да се прибере при главнитѣ сили, които продължаваха да отджхватъ и самъ излѣзохъ на платото. — Намѣриха се послѣ хора, които, за да оправдаятъ своето бързание, искаха да прѣставятъ работата нѣкакъ другояче; тѣ обрисуваха момента на оставянието батареята при едни исключителни обстоятелства, — така като че ли противника ни бѣше нападналъ вече. За доказателство, на това, тѣ привеждаха факта, че сьмь заповѣдалъ на поручика К бѣгомъ да отведе ротата при главнитѣ сили, и че азъ слѣдъ прѣдаванието на заповѣдьта сьмъ се повърналъ силно съ коня и сьмъ прѣпустналъ изъ баиря. . . . Не помня добрѣ, да ли това се е случило

Digitized by Google

така, но твърдѣ е възможно, че въ този критически за мене моментъ азъ да съмъ проявилъ нѣкои признаци на смущение, безъ обаче да признавамъ, че това е било слѣдствие отъ нѣкаква налѣжаща опасность. Прѣдъ насъ, на 400 раскрача, почиваше цѣла колона, задъ насъ на километъръ се точаха още цѣли четири роти въ тила, а пакъ главнитѣ сили продължаваха да почиватъ още четвърть часъ слѣдъ прѣхвърчването на артиллерийскитѣ коне край тѣхъ.

По-послѣ искаха да кажатъ, че когато батареята е засѣднала, началника на отряда е получилъ донесението отъ З. . . и е прѣдалъ повторна заповѣдь за оставянето на батареята. Само че не може да се констатира, кога е пращано такова донесение, да ли при послѣдното засѣдание на батареята, или при онѣзи чести спирания, които тя е правила по пжтя въ тьмнотата, прѣди разсъмнувание. Като смѣтамъ, че З . . . отсжтствуваше при послѣдното засѣдание на батареята, че той бѣше ходилъ нѣкждѣ напрѣдъ, че той самъ при моето колебание за нейното хвърлювание, ми набадкаше и се ядосваше за една заповѣдь отъ началника на отряда, — азъ силно се съмнявамъ, да ли подобна повторна заповѣдь не е била испросена по-рано още при лутанието на батареята въ тьмнотата, — тогава, когато азъ не бѣхъ при нея. Това е твърдѣ правдоподобно, като се смѣтне още, че при послѣдното засѣдание на батареята началника на отряда е билъ вече най-малко на два часа далечъ отъ мѣстото на засѣданието и, слѣдователно, не е можалъ да прави никакви распорѣждания. Въобще говори се много, че подобна заповѣдь е била получена, но кога е била тя издадена, не може да се опрѣдѣли точно . . . . Азъ въ този случай дѣйствувахъ по съображения, спорѣдъ обстоятелствата и по даденитѣ ми инстукции още отъ квартирата на началника на отряда.

Върнахъ се азъ при главнитѣ сили, които още почиваха, и почнахъ да распращамъ охранителни патрули и разузнавачи за прикриванието на движението, понеже спорѣдъ както ти обяснихъ по-горѣ, никакво охранение нѣмаше нито отпрѣдъ, ни отзадъ, ни на фланговитѣ. Авангарда бѣше отдавна въ Брѣзникъ арриергарда, не бѣше станалъ още на правия пжть на

Digitized by Google

отстжпването, а главнитѣ сили, като до това врѣме распръснати, не можаха и да мислятъ за едно самостоятелно охранение.

Глѣдамъ по едно врѣме ротитѣ наскочиха и награбиха своитѣ пушки, а покрай насъ като въ атака се пронесоха ѣздачитѣ съ артиллерийскитѣ коне, които войницитѣ бѣха взели за неприятелски ескадронъ. Извикахъ на З ..... два три пжти да спре коньетѣ, но кой слуша! — така и отидоха, та се не видѣха къмъ Брѣзникъ, като ни лишиха отъ толкова конни войници, които твърдѣ много можаха да помогнатъ за охранениетона главнитѣ сили при неизвѣстностьта, въ която тѣ бѣха поставени.

Като дочакахъ отдалечаването на патрулитѣ, и като пратихъ заповѣдь на тритѣ роти, които се виждаха да иджтъ къмъ насъ около 1000 раскрача, да увеличатъ хода и по пжтя да нагонятъ главнитѣ сили, азъ заповѣдахъ трьгването къмъ с. Кривоносъ. Трьгнахъ и азъ но съ една буря въ душата си, съ едно грозно отчаяние, доходяше до налагание ржка върху себѣ си, съ едно смжтно прѣдставление за това, което бѣше станало и което имаше още да става. Азъ проклинахъ случая, който ме тикна началникъ на тѣзи распрьстнати главни сили, изоставени отъ всички; азъ скърцахъ съ зжби на онзи храбъръ западенъ началникъ, който подъ Дупница, прѣпускаше гордо своя конь и хвьрляше високи морали въ очитѣ на цѣлия полкъ, и на когото всичкия куражъ хвана само да прѣмине прѣзъ Трьнъ и да се прибере още на 3-и по обѣдъ къмъ Брѣзникъ; негодувахъ силно на началника на отряда, че той бѣше заминалъ съ прѣднитѣ роти къмъ Брѣзникъ и не искаше да знае, какво става съ главнитѣ сили; и хуляхъ и оплювахъ себѣ си, че излѣзохъ толкова простъ да се намѣря при батареята и да бжда принуденъ да издамъ една подобна заповѣдь.

Бѣхъ изостаналъ много назадъ, когато ме настигна моята 7 а рота (една отъ ротитѣ на Руй), и заедно съ поручика Н. продължиха пжтя си по-нататъкъ до с. Кривоносъ, гдѣто бѣхъ назначилъ почивка на главнитѣ сили. Тука вече се присъединиха къмъ насъ и 8-а рота Бдинци и 12-а рота Струмци, които бѣха най-

Digitized by Google

много закъснѣли и за участьта на които азъ толкова много се безпокояхъ.

Слѣдъ една малка почивка, главнитѣ сили трьгнаха вече събрани и почнаха да спускатъ къмъ с. Изворъ. Извднъжъ едно бързо донесение, че срьбската колона е срѣщу насъ на шоссето, ме накара да се излѣза на върха и да прѣглѣдамъ напрѣдъ. Тукъ вече се свършва скалистия и непристжпенъ гребенъ, който ни отдѣляше отъ Филиповската долина и се завьршваше отъ рѣдъ полѣгати чуки. Глѣдамъ, около 4 километра, паралелно на насъ по шоссето, се точи една колона и отиваше за Брѣзникъ. — Ето ги тѣ сж! — си казахъ азъ увѣрено; — това е тѣхния авангардъ! и отидохъ да спрж главнитѣ сили, които вече се спускаха отъ гребена. Войницитѣ и офицеритѣ бѣха вперили очи въ тази дълга лента и всичкитѣ вѣрваха, че това сж Сърби. Ний трѣбваше да направимъ около 8 километра и като прѣсечемъ шоссето да стигнемъ въ Брѣзникъ. Прѣдъ града по височинитѣ се виждаха разставени конни пикети отъ нашитѣ, които силно мърдаха насамъ-нататъкъ, така като че ли бѣха се размърдали отъ появяването на неприятелската колона. — Ще се биемъ! казахъ си азъ и почнахъ да поглѣждамъ височинитѣ за заемание позиция, като пратихъ силна патрулна верига по посока на противника. Глѣдамъ срѣщната колона и тя се останови; — *хж! ей сега ще почнатъ да се развращатъ,* — помислихме ний. Азъ силно съжалявахъ, че нѣмаме артиллерия да угостимъ тъзи безпеченъ и нахалъ противникъ. По едно врѣме тѣ пакъ тръгнаха по шоссето, — значи искатъ окончателно да ни отрѣжатъ. — Я, момчета, по-голѣмъ раскрачъ! — скомандувахъ азъ и насочихъ колоната бързо къмъ с. Конско прѣзъ нивитѣ, отъ гдѣто, слѣдъ единъ несполучливъ бой, можахме лесно да отстжпимъ къмъ Радомиръ.

Ти бѣгалъ ли си на сънъ? — ей такова нѣщо е да бързашъ и да се мжчишъ да се откопчешъ отъ противника, който прѣдъ твоитѣ очи вьрви паралелно по краткия пжть. Главнитѣ сили, ако и да се движаха събрано, войницитѣ и г. г. офицерятѣ, ако и да бѣха

Digitized by Google

всички по мѣстата си и да пазяха рѣда, но виждаше се добрѣ безпокойствието, което за първи пѫть бѣше така силно завладѣло всички. По едно врѣме достигна единъ жандармъ отъ пикетитѣ и ни съобщи, че това сѫ наши, които отстѫпватъ отъ Филиповци. — Какъ така наши! — го запитахъ слисано, — ами Сърбитѣ гдѣ сѫ? — И изведнъжъ се разбра всичката работа. Азъ бѣхъ трѣснатъ като съ гърмъ, азъ прѣдпочитахъ тази колона да бѣше сръбска, отъ колкото да виждамъ горчивото заблуждение; азъ бѣхъ по-благодаренъ отъ единъ бой на туй мѣсто, при най-голѣмата невигодность за насъ, отъ колкото единъ свободенъ пѫть, който ясно говореше за безцѣлното хвърляние на батареята. (Послѣ излѣзе, че Сърбитѣ не само не сѫ стъпвали въ Филиповската долина, но даже тѣ не сѫ заемали и Сѣкировския мостъ). Наведохъ азъ главата и смазанъ отъ станалото, извикахъ патрулната верига назадъ и, съ обѣсена глава, повлѣкохъ се като прѣбитъ къмъ града.

Когато да влизамъ въ Брѣзникъ, наститна ме полковия командиръ покойния капитанъ Мариновъ който се врѫщаше съ разбититѣ части отъ Врабча. Той бѣше твърдѣ посърналъ и умисленъ; на поздравлението ми отговори само съ едно кимвание съ глава, така като че ли бѣше унесенъ нѣкѫдѣ и не виждаше, какво се върши отпрѣдѣ му. Като му доложихъ за станалото, той почна съ единъ надтрестнатъ гласъ: — „защо не ме пратиха подъ Трьнъ, гдѣто бѣха моитѣ двѣ дружини, ами ме назначиха прѣдъ самия бой за началникъ на чужди части на Врабченската позиция?.. Какво можахъ да направя азъ съ шесть роти срѣщу цѣла дивизия? .... Просто ни смѣтоха! .... Азъ виждамъ, че нищо не съмъ виноватъ за тази катастрофа, но все пакъ не могѫ да се помиря съ това поражение!“ — се оплакваше той, горкия, при всичко, че той си бѣше испълнилъ дълга, като честенъ войникъ. Оплакваше се този, който слѣдъ погромъ и безпорядъчно отстѫпвание, бѣше се загнѣздилъ въ една долина, безъ всѣкаква позиция, и почти цѣли 24 часа бѣше задържалъ противника съ рискъ за себѣ си, за да даде

Digitized by Google

възможность на нашата колона да отстжпи безпрѣпятственно къмъ Брѣзникъ*)

Излѣзе, че Мариновъ слѣдъ отстжпването отъ Врабча, недопустналъ Сърбитѣ да слѣзжтъ въ Филиповската долина, а прѣзъ нощьта, когато ний се смѣтахме за отрѣзани и отстжпвахме по долината на р. Глаговица, той е дьржалъ аванпости къмъ Сѣкировския мость и на сутриньта е ималъ бой съ Сърбитѣ при този пунктъ Какво заблуждение! . . . . каква безпечность за свьрзката и съобщенията на тѣзи двѣ колони, раздѣлени отъ едно пространство не повече отъ 10 километра! . . . . Ако ли на началника отряда бѣше извѣстно нахождението на Врабчанската колона на 3-и вечерьта и 4-и сутриньта, то пжтя на отстжпването непрѣменно трѣбваше да бжде или шоссето, или този на капитана Т . . . . ., но въ никой случай Глаговската долина . . . Ако ли даже се прѣдположи, че пжтя по р. Глаговица бждеше прѣдпочетенъ отъ другитѣ два пжтя, то свѣдението за удьржанието на капитана Маринова въ Филиповската долина, щѣше да ни избави отъ онова бьрзание прѣдъ страха на отрѣзването — и, разбира се, слѣдъ едно по-ранно (прѣзъ нощьта) събирание на Трьнската колона, щѣхме да отстжпимъ на разсъмнуване съ нуждния рѣдъ и нѣмаше да хвьрлимъ батареята въ тѣзи долове, въ които се бѣхме натикали въ тьмнината.

Неоснователното убѣждение, че Сърбитѣ владѣятъ Филиповската долина, непровѣряването на обстановката, нераспорѣдителностьта за по-ранното отстжпване на обоза (още на 3-и надвечерь, когато въ Трьнъ е станало извѣстно падането на Врабча), прѣдприемането на марша по срѣдъ нощь, отсжтствието на всѣкаква организация на марша, прѣбьрзаното трьгване на авангарда и нѣкои части отъ главнитѣ сили и замиваването на ескадрона съ най пьрвитѣ части — ето главнитѣ и единственнитѣ причини, които прѣдизвикаха бѣзрѣдицата въ отстжпателния маршъ. Голѣмата безрѣдица въ тьмнината, натикването обоза въ срѣдата на колоната, неизслѣдването на пжти-

*) За което никой не счете за необходимо да вземе каквито и да сж мѣрки, за да се разясни истинското положение. (Р.)

Digitized by Google

щата, нѣманието свръзка мѣжду прѣднитѣ и заднитѣ части, изоставянието отъ авангарда на произвола главнитѣ сили безъ флангово и прѣдне прикритие, заповѣдьта за незабавно и по какъвто и да е начинъ отстжпвание къмъ Брѣзникъ, а най вече приеманието колоната на капитана Маринова, която едноврѣменно се движеше съ насъ паралелно за Брѣзникъ, за срьбска колона, — насочена за нашето отрѣзвание, — ето кои сж причинитѣ, които прѣдизвикаха доброволното оставянне на батареята. Ако ли при съвъкупностьта на всичкитѣ тѣзи причини, се исключеше само: *погрѣшното вземание нашитѣ за срьбска колона*, и ако се знаеше, *че даже една наша рота се намира въ Филиповската долина*, — батареята вжтрѣ въ четири часа щѣше да бжде извадена непрѣменно, — и даже ако ли на войницитѣ отъ главнитѣ сили се паднеше да правятъ пжтя съ голи ржцѣ!

Кой е виноватъ за всичко това! Кой е онзи който допусна тѣзи нерѣдовности и малко остана да обърне отстжпванието въ бѣгство? — Разбира се, че никой другъ, освѣнъ неумѣнието, невѣдението и отсжтствието на каква-годѣ практика. Само едни новаци и малко знающитѣ военното дѣло могжтъ да допустнатъ такива елементарни грѣшки, само тѣ могжтъ така лесно да се поддаватъ на идеята на едно бѣсно настжпвание и слѣдъ малко да се обеематъ отъ едно бърво отстжпвание на кждѣто видятъ очитѣ.

Обоза на частитѣ отъ Трьнската и Ловничанската позиции бѣше до послѣднята минута въ Трьнското дефиле, но никому не дойде на ума да се распорѣди, щото баремъ II-я разрядъ да се обере, още съ почванието на боя, къмъ Филиповици. Азъ като началникъ на Трьнската позиции не искахъ даже да зная това, което се вьршеше въ Трьнъ, гдѣто бѣше началника на отряда, когато азъ бѣхъ задълженъ, по мое усмотрение, да дамъ нуждитѣ распореждания за отстжпванието на обоза отъ подчиненитѣ ми части, при всичко, че азъ бѣхъ твьрдѣ увѣренъ за побѣдата. Началника на Ловниченската позиция бѣше толкова отдалеченъ отъ гр. Трьнъ, щото надали е смѣталъ за нуждно да заповѣда отстжпванието на своя обозъ, — при всичко, че едвамъ му е дошло подобно нѣщо

Digitized by Google

на ума. Началника на отряда, който подъ никакъвъ случай не трѣбваше да допуска обоза по-близо отъ Сѣкировския мостъ, вече на 3-и надвечерь, когато се е извѣстилъ за паданието на Брабча, трѣбвше непрѣменно да направи моментално нуждното распорѣждание за очиствание дефилето отъ натжпкания обозъ въ Трьнъ. Мѣжду това, нищо не е било направено и вече, когато срѣдъ нощь частитѣ трьгватъ да отстжпватъ, наточва се съ тѣхъ заедно и цѣлия обозъ, съвмѣстно стотини коля отъ реквизиционната коммисия.

Началника на отряда слѣдъ свьршването на боя къмъ Врабча, намѣсто да усили своето наблюдение въ тази посока и да открие капитана Маринова, намѣсто да даде нужнитѣ распорѣждания за отстжпване още привечерь, той води само прѣговори да не отстжпва, а да се атакуватъ Сьрбитѣ, и чакь вече едва къмъ срѣдъ нощь прави распорѣждания за едно най-бьрзо отстжпване.

Началника на отряда едва срѣдъ нощь вижда нуждата отъ отстжпванието и въ своето рѣшение да изиграе изгубеното напраздно врѣме съ стоянието ни подъ Трьнъ напраздно цѣли 7—8 часа, си задава за цѣль едно бьрзо и скритно отстжпване срѣдъ нощь безъ да вземе въ внимание трудноститѣ, съ които то ще бжде съпряжено и оная бьркотия, която можеше да произлѣзе при събиранието нощемъ частитѣ, расхвьрляни по тия балкани и урви. Той счита за нужно да подканва частитѣ за по-скорото почване на отстжпванието и не намира за нужно да спрѣ трьгванието на авангарда прѣди да се снеме Трьнския отрядъ отъ позициитѣ.

Азъ отъ своя страна, при всичкото бьрзание отъ Началника на отряда, считамъ за нужно съ получванието на пьрвата заповѣдь да прѣдупрѣдя само частитѣ за отстжпване, да отидж въ Трьнъ за получване по ясни инструкции и само слѣдъ врьцанието си на позицията да заповѣдамъ почванието сбора на Бабинь-мостъ. Макаръ че и това да бѣше необходимо, за да се даде на хората врѣме да се опомнятъ и да се прибератъ при своитѣ роти (отъ патрули, секрети и др.) то все пакъ като имахъ прѣдъ видъ отдалечаванието

Digitized by Google

на частитѣ отъ Малкий Руй, трѣбваше да заповѣдамъ още съ първа заповѣдь тѣ да очистятъ позицията и да слѣзжтъ незабавно на Бабинъ-мостъ, — нѣщо което щѣше да ме избави по-послѣ отъ безполезното чакание на срѣднята висота.

Азъ, началника на Трънска позиция, слѣдъ даването распорѣждания за отстжпвания, намѣсто да слѣза тозъ часъ на общия сборенъ пунктъ и да се грижа за събирането на главнитѣ сили, на които бѣхъ назначенъ за началникъ, продължавахъ да стоя на позицията и да чакамъ събирането на моята дружина, и отстжпването на дѣсний флангъ — нѣща, които ми отнеха възможностьта да задържа на сборния пунктъ ротитѣ, които се бѣха снелиотъ позицията.

Началника на отряда трѣбваше по-рано да се распорѣди за изслѣдването на пжтищата, а вече и негова свята длъжность бѣше да направи това на 3-и вечерьта, когато стана явно нашето отстжпване . . . Азъ (макаръ че бѣхъ още номиналенъ началникъ на главнитѣ сили), а особенно командира на батареята, трѣбваше непрѣменно да се погрижимъ за освѣтление на пжтищата, — нѣщо, което можеше да стане вече съ заворяването. Прѣдстави си, — каква бососота: прѣглѣждаме съ поручика Ш. единия пжть, намирамъ, че той не води съвсѣмъ по нуждната посока, врьщамъ се на другия пжть и по стжпкитѣ рѣшавамъ, че непрѣменно е той — и, безъ да пратимъ войници да прослѣдятъ неговото продължение, ний трьгнахме по него. Тука сж минали прѣднитѣ части — значи, той е пжтя. Нали имаме прѣдъ себѣ си авангардъ ужъ?.. Прѣднитѣ роти отъ импровизирования авангардъ минаватъ прѣзъ мѣстото, гдѣто засѣдна батареята; виждатъ разваления пжть, одумватъ се, че батареята не може мина прѣзъ това мѣсто; съзнаватъ, че трѣбва да се съобщи за това на капитана З. и при все това си заминаватъ прѣспокойно напрѣдъ.

Началника на отряда настигва прѣднитѣ роти, той вижда безпорядъчното отстжпване, той знае до нѣкждѣ за положението на главнитѣ сили и пжтя, по който ще трѣбва да вьрви батареята и не смѣта за нуждно да спрѣ тѣзидвѣ прѣ дни роти и да подтѣгне

Digitized by Google

цѣлия отрядъ. Командира на ескадрона вмѣсто да остане съ половината хора при главнитѣ сили, заминава съ полуескадронъ въ авангарда и така останалата часть се пръска и нищо не може да послужи на главнитѣ сили *). Освѣнъ това той самъ минава прѣзъ разваленото мѣсто и не смѣта за нуждно да съобщи въ колоната за поправяние на пѫтя.

Началника на отряда върви съ авангарда и съ разсъмнованието забѣлѣзва закъсняванието на главнитѣ сили, но не счита за нужно да спрѣ авангарда и да узнае за тѣхната сѫдба; освѣнъ това той въ пѫтѭ си прѣсича Филиповската долина и не направя нищо, за да узнае за положението на работитѣ въ нея, които при какъвто и да е обратъ изискваха непрѣмѣнно заеманието позиция прѣдъ Филиповската долина отъ авангарда и даванието така възможность на главнитѣ сили да излѣзѫтъ безприпятственно отъ Глаговската долина.

Капитанъ З. вмѣсто да поеме командуванието на батареята и да не се отдѣля отъ нея, като вземе всичкитѣ мѣрки за освѣтление на пѫтищата, той се изгубва и, безъ да обади за това, остава поручика Ш. да върви съ батареята и да се лута въ тъмнината по пѫтищата. Ако ли поручикъ Ш. бѣше извѣстенъ за заминаванието на З. напрѣдъ или назадъ, той, може би, щѣше да вземе мѣрки за изслѣдване по-рано пѫтищата, а нѣмаше да чака да търси пѫть, когато съ разсъмнуванието забѣлѣза неговото отсѫтствие и когато се дойде вече до мѣстото, гдѣто трѣбваше да се избира единъ отъ двата пѫтя (къмъ Глаговица и къмъ роковото мѣсто) . . . Кѫдѣ е ходилъ З., — не зная, но твърдѣ интересно е, ако той е билъ напрѣдъ, и ако е видѣлъ лошия пѫть, по който трѣбваше да мине батареята . . .

И при всичкитѣ тия грамадни грѣшки, проявени въ марша отъ наша страна, щѣхме ли ний да бѫдемъ виновати въ оставянието на батареята, ако ли дѣйствително Срьбскитѣ сили се направляваха въ Брѣзникъ и заплашваха нашето отстѫпване? Ще ли можахме

*) Кой го е испратилъ цѣлъ въ авангарда? Началника на отряда или самоволно той е отишелъ. (Р.).

Digitized by Google

ний да оправдаеме, съ забавянието си за изваждание батареята, разбиванието или отхвърлюванието на главнитѣ сили къмъ Кюстендилъ, ако ли противника дѣйствително прѣдприемаше такъва обходъ? . . . Разбира се не! защото въ тоя критически моментъ, когато на Сливница трѣбваха хора, една батарея нищо не значеше, още повече когато тя бѣше обрѣчена по-рано на хвърлювание. Ето защо нашето частно нещастие се заключава въ нѣманието куражъ у Сърбитѣ да прѣдприематъ подобенъ богатъ маршъ и да ни затворятъ въ Глаговската долина.

Ето защо най-главната наша вина се заключава въ непровѣряванието обстановката въ Филиповската долина и невлизанието въ связь съ колоната на Капитана Маринова, при всичко че тя е стояла тамъ цѣла нощь . . . Моитѣ инструкции гласяха: Сѣкировския мостъ заетъ, Сърбитѣ въ Филиповската долина, да се бърза да се испреварятъ Сърбитѣ на Брѣзникъ — и азъ когато получихъ съобщение, че цѣла Срьбска колона задъ Парамунскитѣ балкани се направлява на Брѣзникъ, не можахъ друго да направя, освѣнъ да се помжча за нейното испрѣварвание; та че и врѣме нѣмахъ да провѣрявамъ обстановката, понеже който знае онѣзи скалисти и непристжпни балкани, които ни отдѣляха отъ Филиповската долина, ще се съгласи, че за подобна провѣрка е необходимо най-малко два часа врѣме.

Съвършенно друга щѣше да бжде работата, ако ли нашия авангардъ, при излизанието си отъ Глаговската долина и спущанието си въ Брѣзнишката, вмѣсто да замине за Брѣзникъ, да бѣше се расположилъ като прикритие срѣщу Филиповската долина и така да обезпечи нашето дебуширание къмъ градътъ; — тогава нито дума можеше да става за бървание прѣдъ страха на отрѣзвание . . .

Ето защо всичката вина въ непровѣрявание на обстановката лѣжи всецѣло на Началника на Отряда, който бѣше длъженъ да знае сжщинското положение на работитѣ и съобразно съ това да съобразява нашитѣ дѣйствия. А то както излѣзе, не само че ний трѣбваше да скжпиме всѣкоя минута, а още, ако имахме

Digitized by Google

артилерия съ себѣ си насмалко щѣхме да влѣземъ въ бой около Брѣзникъ съ срѣщната колона, която ний знаяхме, като двѣ и двѣ четири, за Срьбска.

Въ Брѣзникъ влѣзохме около 2 часа послѣ пладнѣ. Мариновъ се отби на телеграфната станция и азъ влѣзохъ въ едно дюкенче за да похапна, тъй като нищо не бѣхъ турилъ въ уста отъ вчерашния день . . . Въ дюкена намѣрихъ капитана З и поручика Ш., на които като расправихъ, че колоната въ Филиповската долина не е била Срьбска, а наша, съгласихме се да заявимъ на капитана Маринова, че ний съ една дружина ще отидемъ да вземемъ батареята и непрѣменно ще я доведемъ въ Брѣзникъ . . . Ний и тримата се заловихме за тази идея и бѣхме готови на всичко, само и само да исправимъ грѣшката, която стана вслѣдствие на нашето заблуждение . . . Капитанъ Мариновъ се съгласи, и азъ направихъ вече распорѣждание да се стѣга дружината, и безъ ранци, само съ оржжие и съ по една лопата на войника, да бжде готова да трьгне по пьрва заповѣдь.

Не зная щѣхме ли да успѣемъ да извлѣчемъ батареята, но зная, че ний трьгвахме съ едно рѣшение да не се врьщаме безъ нея и въ краенъ случай да ѭ продадемъ твьрдѣ скжпо на Сьрбитѣ . . . До като успѣятъ войницитѣ да вечерятъ, току изведнъжъ послѣдва отмѣнявание на заповѣдьта за вземанието на батареята, и се заповѣдва едно незабавно трьгвание къмъ Сливница, за да се успѣе на врѣме за боя, който щѣше да се разиграе тамъ на 5-и сутриньта . . . Ще не ще, трѣбваше да се стѣгаме за новия пжть и да се распростимъ съ единственната надѣжда за исправлѣнието на тая рокова на вѣчни врѣмена грѣшка.

A propos — щѣхъ да забравя да спомѣна, че цѣлия обозъ на Трьнския и Ловнишкия отряди успѣ да отстжпи и да пристигне на мрьквание подъ Брѣзникъ. По пжтя си той е билъ нападнатъ отъ неприятелски ескадронъ, и безъ всѣкакво прикритие, само отъ конвойнитѣ войници, слѣдъ една пристрѣлка, е билъ спасенъ отъ захващание . . . Излѣзе, че това, което ний искахме нарочно да хвьрлимъ, се измъкна благополучно отъ Трьнъ, а хвьрлихме това, което най-много искахме

Digitized by Google

да отървемъ. Работата е тамъ, че когато въ тъмнината азъ сполучихъ да установя и да оставя обоза назадъ, за да не бърка на батареята по пѫтя, коларитѣ ударили по други околни пѫтища и криво лѣво сѫ се измъкнали къмъ Брѣзникъ. Това не показва ли, че едно по-ранно изслѣдване на пѫтищата, щѣше непрѣменно да ни избави отъ жьртвата, която дадохме? Не показва ли то, че при едно точно знание на положението и обстановката на отряда, при една свръзка мѣжду двѣтѣ колони, имаше врѣме чакъ до вечерьта да се работи пѫтя и да се извади батареята? — Ама на! Срьбската колона отива на Брѣзникъ; ще ни отрѣжѫтъ окончателно; трѣбва да се бърза да се испрѣварятъ Сърбитѣ — ето такива неразбрани работи докараха катастрофата.

Така станаха тия работи, макаръ тѣ и да можаха да станатъ нѣкакъ иначе Задния умъ добрѣ подшепва сега нуждитѣ и цѣлесъобразнитѣ мѣрки, но когато се обърне колата, добритѣ пѫтища сѫ вече безполезни. Ето нà сега питай когото щешъ, и всѣкой ще ти каже, *какъ трѣбваше да стане и какво да се направи*, и даже ний при всичко че и тогава знаяхме много отъ тия необходими нѣща, но все пакъ кой знае защо заминахме съ затворени очи край тѣхъ, — така като че ли *знанието и прилаганието на дѣло* — сѫ двѣ нѣща съвършенно различни мѣжду себѣ си.

Днесь всѣкой ще ти каже:

1-о) че Врабча трѣбваше да се заеми съ цѣлия отрядъ, а подъ Трьнъ да се испрати само една дружина за постепенно задьржание на противника, и като по този начинъ на главната позиция се срѣдоточатъ цѣли 5 дружини.

2-о) Че отстѫпваниото на Трьнскитѣ части е трѣбвало да се почне още съ паданието на Врабча (на 3-и по 3 часътъ послѣ обѣдъ), като по този начинъ се групира цѣлия отрядъ и се образува една прѣграда по пѫтя на настѫпванието на Шумадийцитѣ къмъ Брѣзникъ.

3-о) Че отстѫпванието на Трьнскитѣ части е можало смѣло да стане по шоссето чрѣзъ Сѣкировския

Digitized by Google

мостъ или по пѫтя на капитана Т., даже ако и за това прѣдстоеше едно пробивание или сблъсквание.

4-о) Че отстѫпванието на Трънскитѣ части е трѣбвало да стане съ едно пълно събирание цѣлия отрядъ на единъ пунктъ съ самото зазорявание, като до това врѣме се успѣе да се приготвятъ пѫтищата и да се испрати напрѣдъ обоза.

5-о) Че при нахождението на отряда на капитана Маринова въ Филиповската долина безполѣзно е било това бързание на Трънскитѣ части, и тѣ сѫ имали на расположение цѣли 7—8 часа за извличание на батареята;

И много други такива, прѣдъ които ний не можемъ да отговоримъ съ нищо, освѣнъ да се оправдаваме съ нашата неопитность и неподготвенность, а сами на себѣ си да си задаваме чуднитѣ въпроси: абе, какъ стана тая работа?.... какъ така ний не се досѣтихме съ врѣме?..... какъ баримъ такива нѣща, които бѣхме учили и знаяхме добрѣ, като изслѣдването и поправянието на пѫтищата, дръжанието на обоза на почетно разстояние и пр., не се сѣтихме да испълнимъ, а ги оставихме да ни докаратъ на главата подобна катастрофа?.... Но факта е фактъ, станалото не се врьща; и задния умъ помага само за съображение при бѫдѫщи дѣйствия. Историята е неумолима, тя вписва катастрофата въ своитѣ анали и на насъ причастницитѣ къмъ тоя фаталенъ случай остава само утѣхата въ покоя и вѣчното мълчание на гробната плоча, която туря покривъ на всички нещастия и грѣхове.

Да! ето какви голѣми работи ний искарахме въ Трънъ! — Ето какъ ний се отличихме при всичката наша пехливанска готовность да мрѣмъ!... Видѣхме ний, ама малко късно, че съ *„давайте тукъ дружинитѣ“*, *„удряйте бе, момчета!“* *„ний ще ги научимъ тѣхъ!“* — не всѣкога се върши работа. Разбрахме ний, но твърдѣ късно, че само съ пехливанлъкъ не можало то, а трѣбвало и подготовка и при това сериозна подготовка!... Тъй само току юря и карай да върви, гдѣто му излѣзе края, — не било добро нѣщо. Само дѣдо попъ не можа да разбере и навѣрно и до сега е въ недоумѣние,

Digitized by Google

защо ний трѣбваше да отстжпваме, когато само едно втурвание напрѣдъ, можеше да обърне Сърбитѣ въ бѣгство . . . Крали-Марко отдавна е умрѣлъ и днесъ дѣйствията, основани само на боздугана, произвеждатъ смѣхъ. — Разбира се, урата си е урра, но и изучванието на позициитѣ и пжтищата, свързката мѣжду отрядитѣ, разузнаванието, ординарческата служба и правилнитѣ и своеврѣменни распорѣждания и тѣ сж нѣщо, много нѣщо.

Digitized by Google

ПИСМО V.

И така ти видѣ отъ послѣдното ми писмо една доволно своеобразна картина отъ нашитѣ дѣйствия подъ Трьнъ и Врабча: ти видѣ онзи калейдоскопъ, въ който размѣсено фигуриратъ: високото чувство къмъ дългътъ, вродената храбрость и крайното прѣзрѣние) къмъ силния противникъ въ критическитѣ минути, заедно съ нехайството, безпечностьта, незнанието, неакуратностьта и въобще онази неразбранщина, която кара човѣка да си къса главата и самъ да си тѣгли въжето. Ти видѣ: какъ цѣлъ мѣсецъ подъ Трьнъ ний си стояхме спокойно и не изучихме даже околната мѣстность; какъ въ надвечерието на войната, па даже и прѣдъ самия бой, ний нѣмахме никакви распорѣждания и заповѣди; какъ главнитѣ сили на отряда бѣха непростително съсрѣдоточени въ едно усамотено кюше, а главния пжть — Врабча, бѣше оставенъ само съ 6 роти; какъ ний на 2-и останахме цѣлъ день гости на бивака и даже не прѣглѣдахме окопитѣ, които бѣха прѣдъ насъ; какъ ний заехме една растѣгната позиция, като прѣди откриванието намѣренията на противника се расхвьрлихме по ротно, безъ всѣкакъвъ резервъ; какъ на 3-и вечерьта, ний се перяхме и продавахме куражъ, когато вече противника се намираше задъ нашия гръбъ. — и много много такива работи, въ които ний се показахме *едни луди и рѣшителни глави.* които зваятъ само да мржтъ.

Нашитѣ: „като имъ дрьпнемъ тѣмъ нѣколко залпа“, „като се юрнемъ върху тѣхъ на щикъ“, „като погнемъ онѣзи Сърби“ и други много прѣхластнати бълнувания и екзалтирания на зазнатия пехливанинъ ни помагаха твьрдѣ много, до като противника ж караше сжщо пехливански и идеше да ни атакува по фронта; но веднаждъ той употрѣби въ борбата приемъ, съвьршенно неочакванъ отъ насъ, веднаждъ

Digitized by Google

той се озова безъ да знаемъ, на нашия пжть за отстжпвание — то вече тѣзи перяния и хлопания на ржцѣ не помагаха, а трѣбваше да се захвърля всичко и да се мисли за това, което съвършенно не ни идеше на ума. Така като че ли нѣкой ни бѣше замаялъ и магьосалъ очитѣ, за да ни видимъ по́-рано, това, което трѣбваше именно да се очаква.

Да, ний сглупихме твърдѣ много подъ Трьнъ, но че и Сърбитѣ не излѣзоха по-добри отъ насъ, — не ще и дума . . . Какво направиха тѣ, че слѣдъ погрома при Врабча не заеха Филиповската долина и така окончателно да ни отрѣжатъ отъ Брѣзникъ? Кждѣ се губи Моравската дивизия на 4-и, та че цѣль день не се показа даже за нашето прислѣдвание? И какъвъ е този пусти планъ,—да испустнешъ отъ ржцѣтѣ си единъ почти обходенъ вече 5-хиляденъ отрядъ и да го оставишъ спокойно, той да ти стане на пжтя на настжпванието? — Не зная! Извѣстно е само, че Шумадийцитѣ, слѣдъ разбиванието на Врабча, сж се остановили около това село, а испратения срѣщу Сѣкирица XII-я полкъ не е посмѣялъ да се спустне отъ Врабченското плато и заеманието на Филиповската долина е прѣдоставилъ на авангарда на Моравската дивизия, който едва на 4-и къмъ 5 часа вечерьта е заелъ с. Филиповици.

Така както стана неочаквано разбиванието на Врабчанския отрядъ, ако ли Шумадийската дивизия, на мѣсто да почива на 3-и отъ 2 часа послѣ обѣдъ до вечерьта, продължеше прислѣдванието на разбития противникъ, то заеманието на Филиповската долина щѣше да се достигне още на 3-и вечерьта, и нашето отхвърлювание (Трьнския отрядъ) къмъ Радомиръ или Кюстендилъ щѣше да бжде свършена работа, като по този начинъ Сливница се лишаваше отъ 5-хилядния отрядъ, който, благодарение на тази грѣшка, успѣ своевременно да се групира тамъ и вземе участие въ рѣшителния бой на 5 и Ноемврий. Босота и отъ двѣтѣ страни! . . . .

И така, ний криво-лѣво се измъкнахме отъ Трьнъ и на 4-и Ноемврий стигнахме (послѣ обѣдъ) безъ всѣкакво прислѣдвание подъ Брѣзникъ. Разбира се бата-

Digitized by Google

реята остана на мѣстото, раненитѣ и болнитѣ не можаха да се извадятъ, и нѣколко десятки войници, изгубени въ тъмнотата, попаднаха въ срьбски ржцѣ. Излѣзе, че Врабчанския отрядъ е заплатилъ твърдѣ скжпо: двѣ горски орждия хвърлени, стотини души убити, ранени и въ плѣнъ; една цѣла рота забравена при Банкя (поручикъ А.) и отрѣзана отъ Сърбитѣ; друга рота (подпоручикъ Р.) на половинъ истрѣбена и разбита; — съ една дума загуба почти равна на половинния съставъ на отряда. Ако да не е билъ капитанъ Мариновъ, истрѣбването на този малочисленъ отрядъ отъ такива грамадни сили щѣло да бжде пълно. Само неговото безстрашие, неговата готовность за самопожьртвуване и личния му примѣръ сж могли да поокопитятъ смѣтенитѣ отъ позицията части, да формируватъ отъ тѣхъ една стойка (ако и разбъркана) масса, която вече отъ чука на чука е почнала да отстжпва и да отстоява всѣки раскрачъ, и която, слѣдъ такова тѣжко разбивание, е била пакъ въ състояние сама да прѣминава въ настжпване и да не допустне слизанието на Сърбитѣ въ Филиповската долина. Хвала имъ! тѣ испълниха достойно своя дългъ, и срѣщу единъ противникъ петь пжти по-силенъ, слѣдъ като прѣнесоха страшния неговъ ударъ, дьржаха се до тогава, до като ний успѣемъ да отстжпимъ отъ Трьнъ.

Въ късо врѣме, на долния край на Брѣзникъ, се протѣгна единъ доволно голѣмъ бивакъ, къмъ който все пристигаха останалитѣ и забравенитѣ назадъ части . . . . . Макаръ че въ това отстжпване и събирание на отряда да отсжтствуваше всѣкакъвъ рѣдъ, прѣдвиденъ за подобни движения, но трѣбва да се признае, че и посрѣдъ тази обща безрѣдица и размѣсване на по-едритѣ единици, ротитѣ спазиха напълно рѣда и пристигнаха подбрано и въ единъ строй, който повече прѣдставляваше едно врьщание отъ учение. Никакви опашки отъ останали, заболѣли и распрьстнати войници; никаква чьртица отъ деморализация или упадналъ духъ, които докарватъ разбиванието на партии и прьсканието на разни страни, — азъ не можахъ да забѣлѣжа. — Стройни и намръщени роти и дружини (сборни), — ето съ какво се подбираше постьпенно

Digitized by Google

отряда подъ Брѣзникъ. Това е едно явление достойно за внимание; то показва, че нашия войникъ не се плаши и не се поддава на страха, който естественно внушава отстжпването; че той е наклоненъ къмъ рѣда и стройностьта, че той може да бжде воденъ тамъ, гдѣто е угодно на началството, — *стига само послѣдното да умѣе да се ползува и да прилага тѣзи негови качества.*

Около 4 часа послѣ-обѣдъ пристигнаха и послѣднитѣ останали части (доброволческата дружина и Трьнското опълчение) и отряда бѣше въ пъленъ сборъ. Къмъ него се присъедини и Струмската запасна дружина (капитанъ Т.), която сжщия день бѣше пристигнала отъ Радомиръ.

Не зная, имаше ли нѣкакво наблюдение къмъ противника, или охранението на този отрядъ бѣше изоставено само на жандармскитѣ постове, които се виждаха по могилкитѣ, но азъ намирамъ, че ний бѣхме твърдѣ индиферентни по това, което ставаше къмъ Трьнъ и Врабча; че ний пакъ така си иж карахме распустнато и нехайно, и не мисляхме даже, че е възможно приеманнето на единъ бой на това мѣсто още сжщия день. А пъкъ Врабча е на каквито 18 километра! Трьнъ е на двадесять! и слѣдователно единъ прѣдприемчивъ противникъ щѣше да има достатъчно врѣме (още отъ сутриньта) да се истърси надвечерь прѣдъ Брѣзникъ и да ни застави да приемемъ боя! — Тогава? . . . . Разбира се, ще се растърчимъ ний тогава на дѣсно и на лѣво, ще хукнемъ да заемаме позиция, ще юрнемъ дружинитѣ и ротитѣ по чукитѣ и ще иж искараме както и да е! . . . . Че сме храбри, то не ще и дума! — но да ли не трѣбваше да се издаде, каква-годѣ заповѣдь прѣзъ тѣзи 6 часа стояние, въ случай на появяването противника? . . . .

Войницитѣ отпочиваха на бивака, офицеритѣ бѣха по дюкенчетата на хранение и почивка . . . . . Забѣлѣжваше се мѣжду насъ (офицеритѣ) едно силно удрямвание; едно малко прикрито незадоволство; едно загрижено умислювание, доходяше до апатия, която не допуща никакво запитване и въпроси, — така, като че ли всички бѣхме сърдити единъ на други. Грѣшкитѣ, въ които попаднахме подъ Трьнъ, босотата и

Digitized by Google

пълното неумѣние, което проявявахме прѣзъ истеклитѣ три дена и неразбранщината, проявена на всѣкждѣ и въ всичко, създаваха едно тѣжко душевно състояние, което караше всѣкиго да се сгуши въ едно кюше и, прѣбитъ, смаванъ, отъ неспание и умора, да почива съ едно звѣрско изражение въ лицето и да закусва отдѣлно на своя смѣтка. Тука вече нѣмаха мѣсто онѣзи хвалби, онѣзи екзалтирани разговори, въ които всѣкой бързад а блѣсне съ своитѣ подвиги, и да каже: *азъ това и това направихъ*; *така и така сторихъ*; *ако ли не бѣхъ азъ работата бѣше спукана.*

Помня че случайно попаднахъ на ханчето, гдѣто бѣха се спрѣли Мариновъ и М. Още отъ вънъ зачухъ силна глъчка и слѣдъ малко прѣдстави ми се една дълга софра съ нѣколко окалжка вино. Тамъ бѣха и нѣколко дружинни командири . . . Споряха, шумяха, смѣяха се твърдѣ расположено; Мариновъ, ако и вече успокоенъ, държеше се пакъ на страна отъ тази многошумна компания. Веселба — колкото искашъ! — така, като че ли бѣхме Богъ-знай какво спечелили! Излѣзе, че причината на тази весела метаморфоза е била нашето незабавно заминавание за Сливница, гдѣто на утриньта се очаквалъ голѣмъ бой. Значи, нова арена за борба, ново поле за проявяване нашата лудешка смѣлость въ съдружие съ нехайството! Новъ жъртвенникъ, който ще ни даде възможность да си поотволимъ въ една бѣсна атака или съ слагание на буйнитѣ си глави да се избавимъ отъ кошмаря, който ни душеше!

— Какво си се умарлушилъ бе? . . . . Я сѣдай тука! . . . . . Пийни му ти нему! . . . . Карай! . . . Подиръ малко заминаваме за Сливница, . . . — ме посмушка Н. — Ний ще ги научимъ тѣхъ утрѣ! . . . На ли тѣ излѣзоха толкова прости да ни пустнатъ да дойдемъ до тука, — сега нека ни гонятъ, ако можатъ! . . . . А пъкъ утрѣ съ насъ Сливница ще има още 6000 души на позицията . . . . Дѣ . . . . . хайде на здравие! . . . . И като бѣхъ принуденъ да настигамъ съ чашкитѣ компанията, азъ неусѣтно почнахъ да се поддавамъ на веселото настроение и да сподѣлямъ розовитѣ надѣжди, които се възлагаха на новия походъ.

Digitized by Google

А бе то добро . . . . . ще отидемъ ний на Сливница и ще се перемъ на слава — ами, ако до довечера испъкнатъ тадѣва Сърбитѣ, то ще трѣбва тука да се държимъ! — иначе София отива! — добави П. — Сърби ли? Нека само се покажатъ! . . . Гдѣ е този Господь! . . . Ний вече тука имаме 6 дружини . . . и не трѣбва друго нищо, освѣнъ една атака съ развѣти знамена, та да видишъ, какъвъ бѣгъ ще му търтятъ тѣ нему! — заключи храбрия Н.

Да щѣха да му търтятъ тѣ нему единъ бѣгъ — ама кой-знай какво можеше да стане? . . . . Ний и подъ Трьнъ бѣхме така самоувѣрени и при всичко, че побѣждавахме, трѣбваше да се спасяваме оврѣме отъ плѣнътъ! — си мислихъ азъ, като глѣдахъ нашето безпечно излѣжвание въ Брѣзникъ. Отъ хвалбитѣ и прикаскитѣ — до работата, има голѣма разлика, още повече когато трѣбва да се дѣйствува съвършенно по неочакванъ начинъ; това прилича на едно сварливо дѣте, което встжпва въ споръ съ своя противникъ само и само да му се позжби и да се покаже за твърдѣ лоше, а когато вмѣсто това получи една терсене плѣсница, забърква изведнаждъ концитѣ и почва смаяно да се пита: я! я! то удря, бе! . . . защо удряшъ бе? . . . и разбира се, уплашено се пустне на бѣгъ, гдѣто му видатъ очитѣ.

Слѣдъ нашето отстжпвание, както стана то отъ Трьнъ, на насъ бѣше необходимо, не пакъ едно пехливанско курдисвание, не пакъ само едно надѣвание на щика и чаканието да се даватъ распорѣждания, когато противника се появи прѣдъ Брѣзникъ, а непрѣменно едни своеврѣменни распорѣждания за единъ възможенъ бой, едно урѣждание на отстжпалитѣ части и едно подигание отъ онова апатично и индеферентно къмъ работитѣ състояние на началствующитѣ лица, което всѣкоги се явява послѣдствие отъ подобни глупаво-извършени и опасни отстжпвания. — Но ний не искахме да знаемъ за тѣзи работи, не искахме да се ползуваме отъ получения горчивъ урокъ, и продължавахме безгрижно да стоимъ подъ Брѣзникъ, когато цѣла дивизия заплашваше отъ къмъ Врабча нашия флангъ.

Digitized by Google

1-ва дружина Бдинци и 3-та дружина Струмци съставляваха първия ешалонъ и трѣбваше да заминаватъ подиръ малко за Сливница подъ началството на капитанъ Г. (съ прѣстиганието си въ Брѣзникъ той бѣше освободенъ отъ длъжностьта — началникъ на отряда), а ний, по-голѣмата часть, трѣбваше да трьгнемъ чакъ вечерта.

Трѣбва ли да казвамъ, че при трьгванието си ний позакъсняхме, като всѣкога, отъ опредѣленото врѣме? Трѣбва ли да спомнювамъ, че и тукъ не се мина безъ онѣзи полу-началнически и полу-приятелски подканвания, като: а бе врѣме е вече да заминавате!... Каквото правите още?... Хайде трьгвайте! — Ей сега! ей сега!.... дружинитѣ още не сѫ построени, ..подиръ малко ще трьгнемъ, ще успѣемъ. И отъ ново пакъ прикаски, чакание конетѣ и единъ отъ крака мухабетъ, въ който и този, който подканва и този, който не бърза, забравятъ, че вече отъ опредѣленото врѣме е минало половинъ часъ.

Войницитѣ бѣха успѣли да се нахранятъ и да попълнятъ въ ранцитѣ си сухарния и и патронния запасъ, благодарение на обоза, който пристигна къмъ 4 часа вечерьта. Излѣзе, че всичкитѣ коля сѫ на лице. Споредъ расказа на коларитѣ излиза, че сѫщинския пѫть е билъ съвьршенно другъ, а ний сме ударили право на горѣ прѣзъ баиря по пѫтя, който още прѣди три години, слѣдъ единъ силенъ порой, е билъ изоставенъ отъ колята. Прѣдстави си, по пѫтя, по който е миналъ обова, сѫ минали дружиннитѣ линейки съ по четири коня, — значи богатъ пѫть, а пъкъ ний като слѣпци се затикнахме въ онзи долъ, за да зарадваме Сърбитѣ съ такава богата плячка!....

Успѣхъ, въ своето шуряние насамъ, нататъкъ по Брѣзнишкитѣ улици, да се видя накратко съ нашия докторъ; той изглѣждаше твърдѣ смаянъ и изгубенъ, даже той пушеше сигара отъ онова „дяволско зеле", както той нарича умразния за него тютюнъ.

— Да скажите, ради-Бога, что тутъ дѣлается?... Ничего ровно не поймешь! Говорили, что остаемся здѣсь[1]),

[1]) Дѣйствително говореше се за нашето оставание въ Брѣзникъ; даже на доктора С. бѣше заповѣдано да открие въ града едно болнично отдѣление.

Digitized by Google

потомъ, что мы идемъ на Софію, а теперь приказано собираться на Сливницу! . . . . Куда они насъ опять поведутъ? — Като му казахъ, че дѣйствително отиваме на Сливница, и че „молъ не роптайте, а то попадетесь когда нибудь“, азъ повьрнахъ коня безъ всѣкакво желание за закачки и смѣхъ и отидохъ на бивака, гдѣто дружинитѣ вече се стѣгаха за пѫть.

Най-послѣ, ний трьгнахме. Мариновъ водеше цѣлата колона, състояща отъ 1 дружина Бдинци, 1 дружина Плѣвенци и 2 дружини Дунавци. Тъмнината ни свари на края на града. Началника на колоната бѣше останалъ въ Брѣзникъ на телеграфа. Проводницитѣ отсѫтствуваха, — или такива бѣха забравени да се вематъ или пъкъ тѣ бѣхѫ се изгубили нарочно. — «Кѫдѣ ний отиваме пакъ така? Кѫдѣ ще се губимъ пакъ въ тази тьмнотия?» — «Разбира се, отиваме на Сливница, — на ли има пѫть, какъ и да е ще го намѣримъ»! „А бе не ни ли стигна намъ снощното лутание? Нима тази нощь пакъ така ще се бъхтаме по пѫтищата?“ — помисли си всѣкой отъ насъ и, напаренъ отъ снощната бъркотия, живо осѣти нужда отъ проводници.

— Я подпоручикъ Б. уловете нѣкого за ухото отъ крайнитѣ кѫщи и го доведете да показва пѫтя! — казахъ азъ и спрѣхъ колоната, въ главата на която вьрвеше моята дружина.

Казано и испълнено. Ний трьгнахме вече съ двама вьрзани проводници. Мариновъ ни настигва. Една тьмна ноемврийска нощь настѫпи изведнъжъ и почна да се не вижда даже на единъ раскрачъ. Не слѣдъ малко мъглата и дребния дъждъ дойдоха още повече да увеличатъ приятноститѣ на това странствувание... По едно врѣме, като че ли вьрвяхме по едно поле, послѣ, като че ли почнахме да се спускаме изъ единъ долъ безъ свьршекъ. Все слизахме, слизахме и нѣмаше край на тѣзи извивки и спускове.

Прѣдъ насъ, на отсрѣщния брѣгъ, който все неможахме да стигнемъ, се прѣдставляваха каквито сѣнки отъ високи планини и баири, въ дѣсно и въ лѣво — каквито неясни силуети отъ села и лѣсове и моментални блѣсъци отъ огнйове и свѣтливи точки; а прѣдъ

Digitized by Google

краката ни — една тъмна и дѫлбока долина, която, като че ли растеше постьпенно въ своята широчина и дѫлбочина . . . . Глѣдашъ току испъкнало нѣкое село прѣдъ очитѣ ти, даже виждашъ огнйове въ него; ето слушашъ нѣщо и като лаяние, . . . но растривашъ очитѣ, вглѣждашъ се по-добрѣ въ тъмнината — и, разбира се, нищо подобно . . . Азъ послѣ търсихъ на картата подобна планинска мѣстность, както тая ни се прѣдстави тогава, но неможахъ да намѣря никакво подобие на това . . . Глѣдамъ по едно врѣме музикантитѣ, които вървяха прѣдъ менъ, почнаха да вървятъ заднишкомъ назадъ, — каква е тази работа? — забѣлѣзвамъ, че и коня ми почна да върви назадъ, . . . хай да се не види макаръ! . . . Стрѣскамъ се и неусѣтно поврьщамъ на дѣсно, — глѣдамъ нѣма никой! . . . обрьщамъ се на обратната страна, . . . нѣма никой! — оставили сѫ ме! — помислихъ си азъ и почнахъ да вършя съ коня, до като не изрева единъ барабанщикъ, когото насмалко щѣхъ да стѫпча прѣдъ себѣ си. Излѣзе, че азъ съмъ на своето мѣсто и вървя прѣдъ дружината, само, че слѣдъ събуждането си азъ съмъ глѣдалъ по странитѣ на пѫтя . . . По-нататъкъ: виждамъ, че идѫтъ кола съ хора, питамъ ги близко ли е Сливница, отговарятъ ми, че Сливница е тука; глѣдамъ азъ: дѣйствително, ний се намираме въ едно село; — тъй а? значи, дошли сме вече? . . . Е, тогава да слизамъ вѣче. Цоло! я вземи да раскарашъ коня, хемъ да не го напоишъ, че много е уморенъ! — казахъ азъ и изведнажъ се съборихъ въ единъ хендекъ, който ми отвори очитѣ . . . И много други подобни запитвания, сънувания съ отворени очи, каквито дълги улици съ многоетажни кѫщи, ханчета съ хубави суджуци и вино се нитяха въ главата ми и ме караха често да се стрѣскамъ и да се укокорвамъ въ тъмнината.

Слѣзохме въ едно село; нѣма жива душа; даже и кучетата заспали; трѣбваше да бѫде или Горгулята или Гължбовци. Минахме го и почнахме да искачуваме една твърдѣ висока планина. Проводницитѣ сбъркаха пѫтя; пратихме да го търсятъ, а ний се наслагахме по нивята, за да трьгнемъ слѣдъ малко безъ тѣзи, на които умората и безсънието затваряха очитѣ още съ

Digitized by Google

сѣданието; — стой! пакъ нѣма пѫть!... и, разбира се, още стотина войници оставаха натъркаляни по нивята. И така, цѣла нощь прѣкарахме ний този походъ съ лутание, оглѣждание, пипание съ рѫцѣ земята и осѣйвание нивитѣ съ войници. — „Ти търсилъ ли си съ рѫцѣ пѫть, та да видишъ, какъ той се намѣрва? Ти ималъ ли си туй щастие да се изгубишъ нощно врѣме въ една непозната мѣстность и да се въртишъ, като замаянъ на едно мѣсто? — Ти билъ ли си нѣкога въ положение, хемъ да вървишъ, хемъ въ сѫщото врѣме да спишъ, хемъ да глѣдашъ и въ сѫщото врѣме да сънувашъ, хемъ да се чувствувашъ буденъ и въ сѫщего врѣме да бълнувашъ и да брътвишъ разни неврѣли и некипѣли?... Ако не си билъ, — тогава попитай моитѣ барабанщици, колко пѫтя тѣ удряха съ носоветѣ си склоноветѣ до пѫтя, колко пѫти тѣ търсяха изгубенитѣ барабани, които въ сѫщность висяха на тѣхъ — и ще видишъ, че въ такова състояние, даже и при шоссе, човѣкъ често ще се озовава въ канавитѣ, а колко повече е не мислимо да търсишъ пѫть съ рѫцѣ.

По едно врѣме, проводницитѣ избѣгаха и настана едно още по лошо положение. Главитѣ вече съвършенно повѣхнали на вратоветѣ, отказваха всѣкаква съобразителность; краката разбити и съсипани стѫпаха като въ чурупки и се мърдаха повече по енерция; а очитѣ — тѣзи очи, като че ли нѣкой бѣше имъ обѣсилъ на клѣпкитѣ по единъ куршумъ, — лѣпняха за сънъ и бодяха, като набучени на клѣчки... Разбира се, че хората, които постоянно пращахме напрѣдъ да търсятъ пѫтя, не се врьщаха и се изгубваха: че авангарда и страничнитѣ патрули бѣха се изгубили още въ началото на движението и ний вървяхме безъ всѣкакво охранение, така на посоки, прѣзъ нивята... Трѣбваше вече да се спрѣмъ; ний бѣхме достигнали до едно мѣсто, осѣяно съ близко показвающи се огнйове — слѣдователно имаше сериозна опасность да не попаднемъ въ срьбска страна. Колоната се останови както вървеше и насѣда на мѣстото, а нѣкои отъ офицеритѣ се посъбраха около едно баирче, току до войницитѣ, за да обсѫдятъ положението. Многото огнйове, които

Digitized by Google

бѣха ни заобиколили отъ всѣка страна ни показваха, че ний сме въ единъ районъ, заетъ отъ нѣкакви части наши или срьбски, но за които положително нищо не можахме да узнаемъ, понеже испращанитѣ къмъ тѣхъ войници пропадаха и не се врьщаха. Да се остане при подобни условия и да се чака разсъмването бѣше колкото разумно, толкова и опасно, защото, отъ една страна ако ли бѣха това наши части, то тѣ навѣрно щѣха да бѫджтъ отъ тѣзи, които се намираха на Сливница, а отъ друга ако ли това бѣха срьбски, то ний рискувахме съ едно нападение при-зори, което щѣше да бѫде гибелно при подобно распрьсване колоната. Рѣши се, тъй или инакъ, да се чака разсъмването.

Слѣзохме отъ конетѣ и насѣдахме. . . . По едно врѣме подпоручикъ П., който се отдѣли отъ насъ, за да си отиде при ротата (прѣднята на колоната) върна се и доложи, че колоната се изгубила и, че той не можалъ да ѭ намѣри никѫдѣ (тя бѣше остановена на 10 раскрача отъ насъ). Какъ така! . . ей сега бѣха тука! . . . я растьршувайте по-добрѣ! . . . тука трѣбва да бѫде тя! — развълнува се Мариновъ и ний наскачахме да търсимъ своитѣ хора въ тъмнината, като че ли търсимъ нѣкоя изгубена вѣщь . . . . Нѣма та нѣма. . . . Абе я прѣглѣдайте въ онѣзи драки! . . и тозъ часъ се забѣлѣжи, че дракитѣ сѫ живи, тѣ издаватъ гласъ, щомъ се стѫпи на нѣкое заспало тѣло. Трѣбваше да се приберемъ по-близко до колоната.

Мариновъ бѣше просто отчаянъ; той трѣперяше за положението на колоната и се кѫсаше отъ ядъ, че неговото желание, щото съ правилни распорѣждания и съ единъ рѣшителенъ бой да заглади своето (прѣувеличено) нещастие подъ Врабча, отива да се осуети отъ тая самодивска нощь, която освѣнъ нашето распрьсване можеше още да донесе и едно неочаквано нападание на колоната отъ Сьрбитѣ . . . . Ний виждахме неговото трепание, за да намѣри нѣкакъвъ исходъ отъ това невъзможно положение, слушахме неговитѣ оплаквания и изражения на страданията на тая възвишена душа, за която честьта стоеше по-горѣ отъ всичко, но не можахме съ нищо да по-

Digitized by Google

могнемъ, понеже сами бѣхме обзети отъ едно омагьосвание и нашето търсяние на пжтя не се увѣнчаваше съ нищо освѣнъ съ едно лутание и губение изъ тъмнотата.

И стояхме ний на това магьосано мѣсто повече отъ 2 часа, безъ да можемъ да се ориентираме, или да получиме какви годѣ свѣдения отъ испратенитѣ напрѣдъ войници. Чакъ вече при-зори, когато прѣдмѣтитѣ почнаха да се виждатъ, ний трьгнахме, ако и неизвѣстно на кждѣ, но все пакъ по единъ пжть, който трѣбваше да ни изведе нѣкждѣ. На една воденица узнахме, че ний се намирахме около с. Алдомировци и по даденитѣ упжтвания, ний се насочихме вече къмъ Сливница.

Слава Богу! избавихме се отъ този лабиринтъ! помисли си всѣки отъ насъ, когато колоната се втѣгна въ доволно широкия пжть, който водеше за Сливница, но какво бѣше нашето смайване и удрѣмване, когато съ расъмванието видѣхме, че ний водимъ подиръ насъ само двѣ роти! . . . И тазъ хубава! . . . че кждѣ ли сж останали другитѣ? . . .Ами сега? . . . И разбра се, че при честитѣ спирания войницитѣ, като сж сѣдали така сж и заспивали, че всѣко трьгване на колоната е подигало само по-близко стоящитѣ роти; че цѣли роти, както сж се спирали, сж продължавали своята почивка, увѣрени, че колоната все още стои на едно мѣсто, че една неповдигната рота отъ срѣдата на колоната е задьржала на почивка всичкитѣ послѣдующи роти, до като тя не се досѣти, не тръгне и не стане причина за изгубванието и на идящата задъ нея. — Да, хубавци бѣхме ний съ своето влизание въ Сливница, като отъ 20 роти водяхме само двѣ и то не съ пълни рѣдове! . . .

Въ Сливница стигнахме въ 8 часа сутринята, и понеже се разнесе слухъ, че Негово Височество ще прѣглѣда пристигналитѣ части, испрати се цѣлъ ескадронъ да подбира останалитѣ и да ги упжтва бьрзо за Сливница. Маринова не го сдьржаше никакъ, като си помислише, че ще трѣбва да излѣзи прѣдъ очитѣ на Княза вмѣсто съ цѣлия отрядъ, само съ нѣколко непълни роти. И въ този случай както и при пада-

Digitized by Google

нието на Врабча цѣлата вина за распрьсканието на колоната той отдаваше само на себѣ си. . . . Като се смѣтне, че отъ Брѣзникъ вчерашния день ний тръгнахме въ 5 $^1/_2$ вечерьта и че съ главата на колоната достигнахме въ Сливница на 5 $^1/_2$ сутриньта на другия день, — ще излѣзе, че едно растояние отъ 20—22 километра ний сме го направили (безъ рѣдовни и безъ прѣдвидѣни почивки) за цѣли 15 часа.

Ето какво ще рѣче нощно движение.

Ако ли азъ испатихъ отъ моралната отговорность, която лѣжеше върху мене при нощното ни отстжпване отъ Трьнь, то толкова повече истѣглихъ и въ тази самодивска нощь, видена и испитана отъ менъ за прьвъ пжть въ живота ми. Цѣло странствувание по ада на Данте, въ което отъ една страна умората, безсънието и тѣжестьта на полученитѣ впечатления, а отъ друга – уморяванието на напрѣгнатото зрѣние, галюцинацията, безизвѣстностьта на положението и прѣдставляющата се нощна далечина на пжтя довеждатъ човѣка до положение на еднинъ захластнатъ субектъ, изгубилъ всѣкакво желание и воля да разсжждава, обмислява и колко-годѣ да държи себѣ си бодро. Азъ даже мисля, че и най-грозната опасность настжпила при едно подобно хипнотическо състояние, нѣма да се покаже така страшна, и ще прилича на едно сбивание въ единъ колибарски сборъ, въ който всѣки лови за гушата и тупа тогава, който му се случи отъ прѣдѣ. Кой знай! хората казватъ обратното, но азъ сждя по себѣ си, за когото бѣше по-важна една порция сънъ и отърванието отъ този заднишкомъ идящъ конь, отъ колкото каквото и да е нападение.

Ако ли нѣкой ни зададе въпроса, защо е било това щуряние нощно врѣме по полетата и кое е прѣдизвикало това незабавно трьгвание на колоната надвечеръ по една неизвѣстна мѣстность, въ която е възможно сблъсканието съ противника — то едва ли бѣхме могли да отговоримъ на тия въпроси. Насъ ни искаха подъ Сливница, ний трѣбваше да отидемъ тамъ и трьгнахме тогава, когато криво-лѣво можахме да се наклатимъ. Че наша длъжность бѣше да опрѣдѣлимъ начина на това прѣдвижение, да изберемъ удобното

Digitized by Google

врѣме за единъ спокоенъ и неуморителенъ походъ и пристигание на срока, и да се помжчимъ по възможность да отстранимъ припятствията и неудобствата за движението нощно врѣме. — това нѣщо не ни дохождаше тогава на умътъ. Казано да вървимъ — има още много врѣме дордѣ се мръкне . . . а пъкъ наближи ли да се мръква — хайдѣ ти бей, закъсняхме вече! . . . Какъ така никой не се досѣти да направи простата смѣтка че *ако ли се дадеше на войницитѣ да си отспжтъ и като се трьгнеше на другия день прѣди съмнованието, или пъкъ ако ли колоната прѣзъ нощьта бивикираше при* Гюргулята *и сутриньта тръгнеше по-рано* то ний щѣхме да бждемъ по-рано въ Сливница, нѣмаше да се губимъи бжхтимъ цѣла нощь и нѣмаше да стигнемъ тамъ въ положение на окапали круши, — е нѣщо твърдѣ чудно и разбира се не може да се обясни освѣнъ съ нашето общо нехайство и малко заинтересувание въ сжщностьта на работитѣ.

Едвамъ часа около 10 сутриньта успѣхме да се съберемъ всички. Не слѣдъ дълго врѣме, даже и порано отъ нѣкои изгубени части, пристигна и обоза и, както излѣзе, той съвсѣмъ не е странствувалъ както насъ. Този е вече втория пжть, съ който той ни посрамява съ своето успѣшно слѣдвание? — Ето какво ще рѣче да знаешъ пжтя!—Въ Брѣзникъ ний се бавихме около четири часа, сѣдяхме, приказахме, хапнахме и си пийнахме, даже и нѣкои отъ насъ успѣха и да поспжтъ, но така и не счетохме за нуждно да си намѣримъ добри и надѣждни проводници, да испратимъ напрѣдъ хора, които да обозначаватъ пжтя и да насочватъ по него, да вземемъ съ себѣ си фенери и др. нѣща, които биха спомогнали за нощното движение. — На ли ще отиваме? щомъ дойде врѣме, ще трьгнемъ и ще набутаме какъ и да е Сливница! . . . а пъкъ сега до опрѣдѣления часъ, ний трѣбва само да почиваме и да не се главоболимъ съ никакви дрѣболии . . . Голѣма работа сж каквито 20 километра! Ето съ какво може да се охарактеризира нашето невмѣняемо състояние, прѣдшествующе всѣко наше движение, всѣко наше дѣйствие. — Играй сборъ . . . по

Digitized by Google

караулитѣ! . . . Хайдете момчета! . . . Авангарда напрѣдъ! . . . и разбира се, всичко това трьгне напрѣдъ и вьрви ли, вьрви, та отива да се не види . . .

Въ Сливница се спрѣхме до рѣката (около шосето). Мариновъ ни прѣдупрѣди да бѫдемъ на мѣстатата си, понеже скоро ще заминаваме за позицията. Врѣмето продължаваше да бѫде все още развалено; почна да прѣхвьрлѣ снѣгь. Войницитѣ имаха единъ чудовищенъ изглѣдъ, — почти цѣли утьркалени въ каль и прьсть. Единъ страшенъ гладъ ни бѣше нападналъ, а пъкъ кухнитѣ на другитѣ полкове отъ позицията, като на пукъ, димяха прѣдъ носа ни и ни дразняха съ вкуснтаа пара, която се издигаше отъ несвареното още ястие. Поискахъ една сурова мрьвка — нѣма! загребаха отъ казаня за нѣкое сварено парче — сурово още! и дрьжъ сухаря, при дъвчението на който не остава врѣме, да се съображава или да се мисли за нѣщо. Казваха, че се очаквалъ голѣмъ бой, че Сьрбитѣ съсрѣдоточили голѣми сили и пр., — но кой слушаше тия работи, когато въ стомаха дращи котка и те кара да се озьрташъ по странитѣ за нѣкоя мрьвчица, сиренце или какво далъ Господь. Дѣйствително миналия день ний закусихме мѫжката въ Брѣзникъ, но отъ тогава бѣха се изминали повече отъ 17 часа, въ които, при нощното бдѣние и бѫхтание, и най коравото ядение би се смлѣло, а пъкъ да поотдѣлимъ тогава нѣщо на страна за черни дни, ний, по своята ордийска безпечность, така и не се досѣтихме. . . , Днесь като имаѣшъ колкото можешъ, а утрѣ ще видимъ? . . . и гладувай на скѫсвание . . . Не зная отъ гдѣ се взе по едно врѣме, мѣжду насъ, цѣла манерка съ ракия. Пийнахме му ний нему и се посгрѣхме и поокукорихме.

Въ Сливница имаше страшна навалица; около селото бивакираха масса разпрѣгнати коля; офицери и войници сновяха по всички посоки. На всѣко кюше се виждаха по нѣколко стѣгнати ѣздачни коне съ насѣдалитѣ по земята конни вѣстови. Тукъ единъ кавалеристъ прѣпускаше съ пъленъ трьсъ, тамъ други се врьщаше ходомъ; по-нататъкъ други водеше подъ юзди нѣколко коня, или пъкъ отъ човѣкъ на човѣкъ тьрсеше своя началникъ. По усиленното движение се

Digitized by Google

виждаше, че скоро прѣдстои твърдѣ сериозно сражение. Ний сѣдѣхме, зяпахме и разсжждавахме по прѣдстоящето дѣло, въ което отъ минута на минута трѣбваше да вземемъ живо участие

Насъ още никой не ни потърсваше: почна да ни умръзва бездѣйствието . . . Но ето, че азъ получихъ заповѣдь да настжпя съ дружината и да заема *„ей тамъ, онази височина“* (която при устната заповѣдь ми се сочеше съ ржка); и то колкото се може по-скоро . . . . Да настжпя и да заема височината? . . . добрѣ! направямъ го! ей сега! . . . само по-добрѣ щѣше да бжде, ако войницитѣ по-напрѣдъ похапняха! . . . но и то нищо!

Трьгнахме. Азъ излѣзохъ на шоссето до моста и взехъ да разглѣждамъ прѣдмѣтния врьхъ. Виждамъ, че върху него се виждатъ нѣкакви фигури, а още по-нататъкъ, на гребена, се показватъ цѣли роти. Какви ли ще бжджтъ тѣзи хора? Нима височината е вече заета отъ наши части? — казахъ си азъ и се повърнахъ да искамъ указания, но вмѣсто такива, азъ получихъ цѣлъ потокъ отъ насьрдчения, т. е. *дрьжте добрѣ*. Захванахъ да распитвамъ нѣколко души хора, които, събрани около моста, сжщо любопитно глѣдаха въ тази посока. — Кой ги знае какви сж! . . . наши тамъ нѣма! . . нашитѣ всички сж напрѣдъ. . . . А бе да не бжджтъ Сьрби? . . . Хемь тѣ, като че ли глѣдатъ къмъ насъ? — заговориха на бьрзо и смутено нѣколко гласа. — Сьрби сж, ами какви сж! . . . не виждата ли, че и топоветѣ сж обжрнати къмъ селото! . . . Я вий, капитане, карайте по-скоро и ги погвайте, до като е още врѣме! — завърши твърдѣ убѣдително единъ священникъ съ револверъ на крьста (навѣрно военен священникъ).

Х..ж..ж..мъ! . . . заповѣдаха ми да настжпя и да заема скоро върха; . . . на върха се виждатъ части не извѣстно какви . . . Сьрбитѣ правяли обходъ на дѣсния флангъ. Какво излиза отъ всичко това? — Сьрби ли? я дрьжте вий, момчета, да имъ покажемъ ний тѣмъ? . . . . . И така, съ пълна увѣренность за боя, азъ развьрнахъ строй по ротно, испратихъ верига и почнахъ настжпванието срѣщу заетата отъ неприятеля чука . . . Бре хж тукъ ще загърмятъ, хж тамъ ще за-

Digitized by Google

гърмятъ, . . . нѣма, та нѣма! . . . да не би пъкъ да сѫ наши? но кой знае, — може и да е нѣкоя хитрость? . . . И така вървяхме ний и очаквахме огъня, до като не се искачихме на първата чука и отъ единъ патрулъ узнахме, че това сѫ наши части. — Наши ли? я глѣдай ти! . . . ама че работа а! . . .

Дружината на капитанъ М. и батареята на капитанъ Г. сѫ биле испратени рано сутриньта на тази височина (Градище) — и ето тѣхъ азъ ги вземахъ за неприятель, който е успѣлъ така да напрѣдне на фланга.

Спрѣхъ се азъ на чукитѣ, крьстихъ се, чудихъ се и си казвахъ: глѣдай какви нещастия могѫтъ да произлѣзатъ по нѣкога, когато, пази Боже, като мене началници, юрватъ тъй на нѣкѫдѣ, безъ да узнаятъ кой ги праща, гдѣ ги пращатъ и защо ги пращатъ? . . . Това е така; но въ дадений случай, щѣхъ ли да бѫдѫ азъ единственний виновникъ, ако произлѣзеше нѣкое недоразумение съ това развръщание дружината срѣщу наши части? ако ли една зачута трѣскотня въ тила и далечния флангъ прѣдизвикаше едно смущение въ прѣднитѣ части на позицията? Разбира се, че колкото да, толкова и не! . . . защото ний дойдохме на Сливница и не се поинтересувахме да изучимъ положението, а само сѣдяхме и чакахме да лѣтнемъ пакъ пехливански на нѣкѫдѣ; защото никой не счете за нуждно да ни запознай ни най-малко съ обстановката; защото началството се распорѣждаше галопомъ и подъ влиянието на моменталнитѣ нужди и впечатления, дърпаше всѣка часть, която му се паднеше подъ рѫката. — *Трѣбва да се прати една дружина на онзи врьхъ. Поручикъ Н. скоро идете кажете на капитанъ Н., да отиде тамъ, да заеме тамъ или да настѫпи къмъ тамъ. Чувате ли, още сега!* Поручика се явява распъхтянъ; дружинния командиръ скоква изведнъжъ и хайде вече отишло да се заема, настѫпва и атакува на посоки. Слѣдъ малко се явява другъ зоръ — *скоро идете едикѫдѣ си и вижте за нѣкоя дружина; кажете ѝ още сега да замине за дѣсния флангъ!* . . . отива пакъ поручика, избутва нѣкоя дружина, и отъ ново пакъ тичание на посоки къмъ този дѣсенъ флангъ, за който се нѣма никакво прѣдставление . . . И така, лѣтятъ дружинитѣ,

Digitized by Google

ту насамъ, ту нататъкъ, безъ да знаятъ опрѣдѣлено кждѣ отиватъ и защо отиватъ. — Да живѣе боздугана и вродената луда рѣшителность! тѣ ни избавиха отъ много неразбории.

Чакъ когато се качихме на самата височина, едвамъ тогава прѣвтаса приказанието, което опрѣдѣляше цѣльта на нашето тамъ испращание. Ний се назначавахме, заедно съ дружината на капитанъ М. да пазимъ дѣсния флангъ отъ обходъ, а най-вече да съставляваме единъ видъ арриергардъ, въ случай на отстжпване на цѣлия Сливнишки отрядъ. Записката гласеше, че ний отговаряме съ главитѣ си за височината, и че когато стане нужда товъ арриергардъ, трѣбва да лѣгне до послѣдния човѣкъ и така да даде възможность на другитѣ части да отстжпятъ спокойно отъ позицията.

Висотата Градище (която се заемаше отъ насъ) се намира въ дѣсно отъ Сливница задъ рѣката, на едно растояние около единъ километръ. Тя е едно скалисто бърдо съ нѣколко вълнообразни чуки, въ срѣдата на които се издига единъ по-високъ врьхъ, който дава и названието на цѣлото бърдо. Освѣнъ добрия обстрѣлъ, около 4 километра, който то обладава къмъ фронта, има още прѣимуществото, че неговитѣ флангове съвършенно сж отдѣлени отъ веригитѣ висоти, които по странитѣ граничатъ Сливнишката долина, т. е. една идеална арриергадна позиция, не поддающа се на никакви обходи и обхващания, и която непрѣменно трѣбва да се бие съ чело. Въ лѣво, на два километра се точи едно развѣтление отъ къмъ Люлинъ планина и свьршва своята низка верига у самото село, съ единъ урвястъ и покритъ съ шубръци долъ, който не позволява друго движение, освѣнъ на пѣхота.

Въ дѣсно, на 4 километра, се протѣга дългата и скалиста верига на Голѣмия-Балканъ, която вьрви правилно на западъ и близо до Голѣмо-Малово, испъква съ вьрха си „Леща“, спуска едно малко развѣтление отъ този врьхъ къмъ югъ и вече съ общата си масса повръща къмъ сѣверо западъ. Ето това малко развѣтление на югъ, състояще отъ нѣколко баира, ето тази игра на природата отъ вълни и бразди, бѣше западната прѣграда на Сливнишката долина, онази арена,

Digitized by Google

на която трѣбваше да се разиграе Сливнишкия бой, — послѣдния нашъ бой! . . . . .

Врѣмето, което най-напрѣдъ бѣше мжгляво и съ лапавица отъ снѣгъ, почна едвамъ да се развѣдрява. Ний можахме вече да обзираме до нѣкждѣ позициитѣ, по които нищо особенно още не се забѣлѣзваше. Чуваха се по нѣкога отдѣлни пушечни гърмежи и твърдѣ рѣдко нѣкои топовни вистрѣли. Общия резервъ се виждаше насѣдалъ въ една джлбока долина, която се спуска отъ централната позиция и прави едно надѣждно прикритие около самото шосе. Въ дѣсно и въ тилътъ, въ долината, която се точи на сѣверъ отъ Градище по направлението на с. Опий-цвѣтъ, се виждаше въ полето единъ нашъ ескадронъ, който всичкото врѣме разѣжаваше прѣдъ това село. Да ли той пазеше (?!) фланга или разузнаваше (?!) за противника не зная, но чини ми се че той би билъ много полѣзенъ съ своето нахождение, въ Маловската долина, или по направление задъ с. Бизданъ, отъ гдѣто се очакваше обхода. Неговото стояние на 7 километра въ тилътъ задъ пѣхотнитѣ части ни се показваше твърдѣ смѣшно, още повече, когато всички въ Сливница очакваха единъ обходъ отъ дѣсния флангъ, и когато даже и единичния кавалеристъ е тжй необходимъ за раскривание посоката на противника.

Слѣдъ едно приглѣдвание прѣднитѣ подстжпи на Градище, ний заехме позиция въ лѣво отъ Плѣвненци. Оставаше вече само да се боримъ съ студътъ на отворенитѣ отъ всѣкждѣ чуки, и съ онзи вълчи гладъ, който, затаенъ малко въ залисътъ при отиванието ни на тия чуки, се яви още съ пó-голѣма сила и изискваше непрѣменно туряниeто въ стомаха каквото да е. Капитанъ М. почна да ми расправя за миналия другарски животъ (отъ Севлиевската дружина — въ която бѣхме служили заедно) и да се възхищава отъ нашата срѣща, но азъ едва давахъ ухо на тия работи отъ оня вътрѣшенъ врагъ, който ме човаркаше отъ вътрѣ като съ костура. — А бе, нѣмате ли нѣщо за хапване? . . . ей тъй, само колкото да се залъже човѣкъ! — се обърнахъ азъ съ една усмивка на заисквание и просия къмъ Плѣвненцитѣ — Ехъ! че гдѣ

Digitized by Google

бѣхте прѣди малко? ей сега току се нахранихме — и то какъ още! — отговориха тѣ, като расправяха за вкусния обѣдъ съ едно дѣйствително съжалѣние и слаба чертица отъ самохвалство — т. е. ето ний какъ ядемъ — а не стоимъ гладни като васъ! . . .

Глѣдамъ Плѣвненица П . . . тоя прочутъ гастрономъ, току измжкна отъ вѣчно пълнитѣ джобове на своето палто една бутилка конякъ, една салама и полвинъ бѣлъ хлѣбъ. — А бе, то не остана, ама хайде ще ви дамъ по малко! . . Нà, хапнете си! само не всичкото, защото знаете я, азъ не обичамъ да ходя съ праздни ржцѣ! — каза той съ едно подмигване и тикна всичко въ ржцѣтѣ ни, като искаше да каже. „не ме слушайте вий меня! яжте колкото искате!“

Разбира се, че въ единъ мигъ прѣдложеното бѣше уничтожено и палтото на гощавача бѣше освободено отъ лишната тяжесть. Това даде поводъ на закачки, на което той отговори съ откриванието на другия джобъ, въ когото се виждаше още цѣлъ запасъ отъ непочната провизия. — Ама хайверецъ нѣмашъ я? — го подразни единъ отъ насъ; — колко ще е хубаво, ако ли тадѣва се тжктисаше Бобева дюгенъ съ своята рибна провизия?... хеля пъкъ онзи-мити хайверъ, на когото цвѣтъ тъприлича на първосроченъ шинель!

— Не бой се!... не бой се!.,. и хайверецъ, ще намѣря!... и то ще бжде! . . . само малко потрай! — отговаряше съ едно прѣглъщание на рукналитѣ слюнки, този добъръ примѣренъ другарь.

Но ето горѣ по Леща се захвана една силна трѣскотня; Тритѣ-уши (невъзможни скали), които синѣяха едвамъ съ челата си прѣзъ гребена на нашата позиция, зареваха изведнъжъ и се покриха съ гжсти пжкнящи кжлбета; нѣколко ординардци засноваха отъ центра къмъ дѣсния флангъ, и около двѣ дружини отъ резерва заминаха бързо къмъ дѣсно и поеха гребена, който е прѣдъ Тритѣ-уши. Единъ ужасенъ пукотъ обзе въ кжсо врѣме височинитѣ между централния върхъ и Леща; една честа топовна канонада зарева и се размѣси съ планинското ехо въ единъ общъ вой къмъ Маловската долина, . . . и вече боя се разигра по цѣлото дѣсно крило. Разбра се, че срьбския обходъ бѣше

Digitized by Google

откритъ и че нашитѣ се мжчиха да отблъснатъ нападението.

Ний виждахме добрѣ, какъ по долината скритно се групираха наши части срѣщу заплашения пунктъ; ний по приближающитѣ се гърмежи осѣщахме, че Сърбитѣ все още напрѣдватъ въ тази посока. Батареята, която бѣше при насъ се изнесе трьсъ и отиде да вземе участие въ боя; тя се сне около шоссето и откри силенъ огънь по посока на Три Уши.

Нѣщо около часъ и половина гърмежитѣ все продължаваха безъ прѣкъсвание; по дима се виждаше, че частитѣ все още стояха на първоначалната заета линия и ний продължавахме да се тревожимъ за неизвѣстния исходъ на боя. Не се знаеше какво можеше да стане. Но ето, че трѣсъцитѣ по Леща взеха да ставатъ по-глухи; ето и батареята, която стрѣляше отъ шосето, промѣни своята позиция и отиде на дѣсно; ето и цѣлата задимена линия, която се виждаше прѣдъ насъ, се скри въ оттаташния долъ и гърмежа, който до това врѣме се слушаше въ отдѣлни и чести трѣсаци, захвана да се обрьща въ единъ протѣгнатъ и отдалеченъ гласенъ хаосъ; а по склона цѣли линии отъ ротитѣ на резерва все повече и повече пъпляха по баиритѣ. Една ужасна трель отъ вистрѣли, една бѣгла канонада отъ топове, една вихрушка отъ нѣщо сждбоносяще, отъ нѣщо величественно и грозно, единъ страшенъ тънтежъ отъ стихии се разнесе изведнъжъ задъ гребена, . . . и слѣдъ малко едно ехо на отдалечена и разлѣгната ура и съзвучията на „Шуми-Марица", прѣдизвѣстиха побѣдата и срьбското отблъсвание. Една нова усилена трѣскотня по първия врьхъ на Тритъ-Уши, едно обличание съ димъ отъ топовни вистрѣли втория врьхъ показваше, че Сърбитѣ бѣха атакувани и че нашитѣ сж заели единия врьхъ.

Побѣдата, първата побѣда, бѣше повече отъ явна. Уррата, прѣповторена нѣколко пжти, свидѣтелствуваше за онзи въхръ, който смѣте сърбскитѣ линии. Отъ пункта, отъ който наблюдавахме, тази атака ми се показа подобна на единъ ураганъ, който съ своитѣ набрани масси облаци, тътне, трѣщи, свѣтка на горизонта, и като че ли все стои на едно мѣсто, до като най-

Digitized by Google

послѣ не литне съ ужасна бързина, не помѣте всичко прѣдъ себѣ си и не замине пакъ съ чудна скорость въ пространството. Макаръ и да слушахме отъ далечъ тътнежа на тази буря, макаръ и да слѣдяхме само за отдалечающитѣ се все повече и повече мълнии, ний бѣхме цѣли настръхнали отъ това, което ставаше прѣдъ насъ и прѣживявахме всичкитѣ тѣжки, напрѣгнати и възвишенни чувства, каквито испитваха нашитѣ другари въ огъня. Тънката прѣдъ насъ отбранителна линия и Столицата задъ нашия гръбъ ни караха да трѣперимъ и да се боимъ да не би противника да сбие този послѣденъ отпоръ и така окончателно да нанесе послѣдния ударъ; тѣ ни караха да чувствуваме едно инстинктивно влѣчение да се отиде на помощь на другаритѣ и да търсимъ жадно съ очитѣ си по долината каквато и да е помощь, испратена нататъкъ, — съ една дума, увлѣчени отъ критическия и тържественъ моментъ, унесени цѣли въ идеята за непрѣменното задържание на противника, ний жаждахме единъ непрѣмененъ успѣхъ на нашитѣ, едно непрѣменно сблъсквание на противника и мисленно насърдчавахме борцитѣ отъ огъня и всѣкоя часть, която биваше насочвана за усилваннето на заплашения пунктъ. По-добрѣ е да бждешъ въ огъня въ критическия моментъ, отъ колкото да стоишъ на страна и да прѣживявашъ онѣзи тѣжки чувства на съмнѣние, безизвѣстни очаквания и страхъ за исхода на боя.

Но когато уррата се разлѣгна къмъ Тритѣ-уши, когато сладкитѣ талази на „Шуми-Марица" едвамъ се докоснаха до ушитѣ ни — тогава, какво стана съ насъ, не мога ти описа! Помня само, че космитѣ ми настръхнаха, нѣщо като мравки пропълзяха по гърба ми и че офицеритѣ наскочиха изведнъжъ отъ камька, на който сѣдѣхме и на издигнати прьсти цѣли се втрѣнчиха къмъ мѣстото, гдѣто гърмеше побѣдата. Лица свѣтнати и радостни, очи пламнали и ококорени, гжрди подигнати и често дишащи, — ето какво азъ можахъ да схвана въ окржжающитѣ ме, — така, като че ли всички ний участвувахме въ щиковата свалка.

По едно врѣме зачу се въ тилътъ отъ къмъ Софийското шоссе музикантски маршъ, и прѣдъ нашитѣ

Digitized by Google

очи се показа главата на една колона, която прѣстигаше на подкрѣпление на позицията. Понеже постоянно се пръскаше слухъ, че отъ часъ на часъ се очакватъ войскитѣ отъ Тракия, ний тозъ часъ рѣшихме че вечъ Срьбската работа е спукана и чакахме съ нетърпѣние излизанието на колоната отъ завоя за да се полюбуваме на нейната дълга и внушителна лента. — Разбира се че останахме малко разочаровани, когато прѣдъ нашитѣ очи бързо прѣминаха само 3 дружини и Софийското шоссе отъ ново зае своя пустинни видъ.

До като боя на дѣсния флангъ бѣше почналъ да се отдалечава съ своя гърмежъ, а къмъ лѣвия се слушаха само топовнитѣ гърмежи отъ къмъ Братушково и Алдомировци, раздаде се една ужасна канонада къмъ центра, а слѣдъ малко една честа пушечна стрѣлба покри всичкото пространство отъ лѣвата страна на шоссето. Така, като че ли градоносния облакъ, който вѣтъра вече бѣше отнесълъ далечъ, отъ ново се бѣше повърналъ въ друга посока и биеше още съ по голѣма сила. Излѣзе, че Сърбитѣ, въсползувани отъ нашето увлѣчение и придърпванието резервитѣ къмъ Малковската долина, бѣха насочили единъ ударъ къмъ централната височина, който съвмѣстно съ атаката на Братушково и Алдомировци отъ Дринската дивизия имаше назначение да форсира Сливнишката позиция. Единъ ревъ отъ ехо, едно градоносно фучение, единъ хаосъ отъ думкание и тънтежъ обзеха пакъ едно пространство повече отъ 10 километра, като даже чакъ на планинския хоризонтъ се виждаха срѣдъ навъсения день свѣткавицитѣ, които бълваха жерлата на срьбскитѣ топове къмъ Ракита и Бреложница. Една часть отъ нашия общъ резервъ, който се намираше задъ централната височина, пое набързо склона и въ скоро врѣме се изгуби по посока къмъ Алдомировци. Виждаше се, че срьбската атака бѣше твърдѣ стрѣмителна, защото, даже двѣ дружини отъ току що пристигналия отъ походъ 1-и Софийски на Н. Височество полкъ, бѣха скоро притѣглени къмъ центра — като общъ резервъ на позицията. Боя на дѣсния флангъ, макаръ все още да продължаваше, но бѣше положително заглушенъ отъ рева въ центра, па и нашето внимание бѣше

Digitized by Google

вече исключително съсрѣдоточено къмъ ново-заплашения пунктъ; само артиллерийския огънь отъ втората и третята чуки на Тритѣ-Уши продължаваше да се разнася ясно въ своето стрѣмление, да поддържа съ своята флангова стрѣлба атаката на центра . . .

Късно вечерьта се свърши боя безъ всѣкакви резултати, но съ една пълна безизвѣстность по положението на работитѣ по цѣлия фронтъ на позицията. Къмъ дѣсния флангъ се чувствуваше едно напрѣдвание, но не се знаеше обстановката, при която завари тъмнотата напрѣдналитѣ и по този начинъ изолирани наши части; а къмъ центра и лѣвия флангъ, гдѣто гърмежа ехтеше до самото мръквание, не бѣше извѣстенъ исхода на рѣшителния бой . . . Ний замръкнахме на Градище въ една пълна безизвѣстность. Чакъ часа въ 8 вечерьта, слѣдъ едно измръзвание до коститѣ по тѣзи открити върхове, на които прѣкарахме почти въ оржжие цѣли седемь часа, и то вече, когато глада, който ни бѣше обзелъ, ме накара да питамъ за понататъшната наша роль, се получи заповѣдь да слѣземъ въ Сливница и да се присъединимъ къмъ бивака, който се формируваше отъ нѣкои новопристигнали части въ София.

Слѣзохме въ Сливница и, благодарение на распорѣдителностьта на капитана Маринова, войницитѣ успѣха да се навечерятъ добрѣ. Имахме на расположение цѣли два часа да се побавимъ около кухнитѣ и така да се поснабдимъ съ нѣкоя провизия. Азъ трьгнахъ изъ селото и се намърдахъ изъ навалицата, която сновеше по главната улица. Случайно срѣщнахъ флигель-адютанта В., който току се бѣше завърналъ отъ централния врьхъ, и узнахъ отъ него за распръсването и изгубването въ тъмнината нашитѣ части отъ дѣсния флангъ, а сжщо за подбиването на едно наше орждие при с. Алдомировци и за смьртьта на капитана Данаджиева и подпоручика Папанчева. В. бѣше твърдѣ мраченъ, — виждаше се, че не го радваше никакъ успѣха на дѣсния флангъ и че, слѣдователно, опасностьта, както мисляхме ний, не бѣше още прѣмахната.

Дълго се скитахъ азъ насамъ-нататъкъ дано намѣра нѣкоя кръчма, за да пийна нѣкоя чаша вино, но на-

Digitized by Google

пусто: всичкитѣ дюкени бѣха испразнени и заети отъ щабове, прѣвьрзочни пунктове и квартири на разни офицери и доктори . . . Глѣдамъ по едно врѣме, едно здание доволно освѣтлено и тръгвамъ къмъ него прѣзъ една поляна. Излѣзе, че това е черквата, обиколена наоколо съ гробищата. Мразъ ме поби, когато въ нощната тишина азъ се озовахъ прѣдъ входа и видѣхъ вжтрѣ нѣколко сложени на земята прѣдмѣти, завити въ шинели и едвамъ освѣтлени отъ десетина залѣпени по земята вощеници. Азъ бѣхъ прѣдъ смьртьта, вѣчния покой, вѣчното мълчание, — и, трѣснатъ отъ пустотата около мене, отъ онова затишие, което докарва мразъ по кожата, даже отъ всѣко подухвание на вѣтреца, — азъ свалихъ шапката и бьрзо-бьрзо се дрьпнахъ къмъ улицитѣ, гдѣто борбата и живота кипяха и заявяваха своето право . . . .

Като се врьщахъ при дружината, съзрѣхъ единъ офицеръ, че влѣзе въ една кръчма и азъ безъ да му мисля много много, увѣренъ че ще намѣра нѣщо за пиение, се намърдахъ подиръ него. Указа се, че и тая кръчма е испразнена вече и назначена за квартира. 3-ма офицера сѣднали на едно одърче бѣха заети твьрдѣ усьрдно съ оничтожението на единъ гювечъ, и изглѣждаха като нѣкои Кжръ-сердари, когато се натъкмятъ въ селскитѣ кжщи около софрата съ оная намусенность, която изведнаждъ дава пжтиж на този, който би посмѣялъ да се примжкне и да вземе участие въ гощавката. — Безъ да искамъ, азъ сьмъ попадналъ на сарпъ мѣсто, и моето удивление отъ грубо зададения ми въпросъ: „какво търсите тукъ?“ прѣмина тозъ часъ щомъ едина отъ тѣхъ се раскрѣщя на войника си, че той не за-ключилъ вратата, спорѣдъ както му е било заповѣдано вече. — Тука е Сливнишкото Комендантство! вий трѣбва да сте сбъркали! — се обади единъ нисъкъ, но страшно сериозенъ човѣкъ, и азъ трѣбваше да се ретирувамъ сконфузено назадъ. Макаръ и азъ самъ да не познахъ тия трима голѣмци офицери, макаръ и да прѣдполагахъ че подобно неделикатно тнасяние е слѣдствие на тѣхното неузнавание посѣоителя, мени все пакъ ми бѣше неприятно и азъ бѣхъ товече наклоненъ да считамъ, че тази тѣхна постжпка п

Digitized by Google

се длъжи повече на спазванието количеството на мръвкитѣ въ гювеча.

По́-послѣ можахъ да узная, че това сѫ били капитанитѣ Б. и Г., които отъ дълго не виждание се явяваха съвършенно непозтати за мене, особенно при слабото освѣтление въ кръчмата. — Но тъй или иначе азъ бѣхъ правъ да се обидя, още повече, че азъ прѣзъ деньтъ така сѫщо безъ да зная бѣхъ се намърдалъ подиръ Маринова въ Хаджи Манова ханъ и попаднахъ въ главната квартира, гдѣто на моето смущение ми отговориха доволно радушно и ми пожелаха добъръ пѫть съ една чашка конякъ. — Комендантско управление, хѫ! . . . такова комендантство съ гювечя, всѣкой може да го направи! . — захванахъ азъ по жебешки, като вървяхъ по улицата, въ желанието си съ спомнюванието на безпорядъка, който владѣеше въ селото, да умаля значението и престижа на това негостоприемно управление . . . А бе, човѣкъ, какво ще ти стане, ако ли влѣзлия по погрѣшка офицеръ се срѣщне по́радушно, се распита, заговори и се испрати нѣкакъ по-прилично? . . . или той като кесаджия ще се спустне върху гювеча и ще изгълта мръвкитѣ, приготвени за васъ? . . . Не! това не е добра черта! това е бабишко треперяние и дѣтински страхъ — сакѫнъ нѣкой да не дойде въ гости, когато е приготвена кокошка или баница! — си мислихъ азъ.

Часа около $10^1/_2$ дружината се спрѣ на бивака прѣдъ Сливница. Като казвамъ бивакъ, да не разберешъ, че това сѫ онѣзи кутийки, които ти си виждалъ изобразени на плановетѣ и картитѣ, или пъкъ, че това е една нощна стоянка съ строго опрѣдѣлени мѣста, съ караулитѣ му, съ бивачната верига, съ дежурнитѣ части, съ длъжностнитѣ лица и пр. и пр.? — Не! съвсѣмъ не! Както пристигнахме на бивака, така се и сложихме на едно кюше, и разбира се заспахме така, както бѣха заспали и дошлитѣ прѣди насъ части, безъ да знае нѣкой, кой дохожда и кой отива отъ бивака. Даже нѣкои отъ старшитѣ офицери бѣха намѣрили за по-удобно да прѣкаратъ нощьта въ селото. — Съ една дума, чисто практическо отношение къмъ работата! Слава-Богу, — мръкна се! . . . до утрѣ до-

Digitized by Google

бъръ е Господь! . . . Я се натъркаляйте вий, момчета, ей тука! а пъкъ азъ ще помърдна на нѣкждѣ . . . Не сьмъ толкова потрѣбалъ я? . . . Ще успѣя да се явя, когато ме потърсятъ! . . . — „Ами, господинъ капитанъ, ще трѣбва ли да се поставятъ караули, верига и пр.? — питатъ нѣкои подчинени; — вижте, — ако трѣбва, турете, а пъкъ най-добрѣ узнайте кой е старшия и каквото каже той, това и направете!“ — отговаря дружинния и повръща своя конь къмъ пункта, гдѣто може да се намѣри по-добъръ мухабетъ, повечко ядение и едно по-спокойно спание. Отива си той, а пжкъ старший накакъвъ нѣма; подчинения се оставя отъ този меракъ да го търси; и всѣкой се свива на своето мѣсто и ѭ удря на сънъ.

Намърдахме се въ една купчинка слама, донесена нѣкждѣ отъ войницитѣ, и въ скоро врѣме почти всички захъркахме съ онзи блаженъ сънъ, съ който въобщо спѣха както нашитѣ, така и Сърбитѣ прѣзъ цѣлата война, безъ да се има нѣкаква грижа за нѣкакво нападение или даже потрѣвожвание. Така, като че ли нощитѣ и за двѣтѣ страни бѣха едноврѣменно примирие, въ което всѣки, увѣренъ въ безопасностьта, се прѣдава спокойно на почивката. — Я спете, да спимъ! за утрѣ ще видимъ, . . . че нѣмало охранение прѣдъ насъ — това не е нищо! . . . Сърбитѣ сж добри хора!.. тѣ не обичатъ да си развалятъ май съня и заспиватъ тъкмо съ кокошкитѣ . . . нима тѣ сж луди да ни нападатъ нощно врѣме!

И така, ний заспахме расхвърлени на едно мѣсто, отъ 200—300 раскрача, въ пространството, нарѣчено бивакъ, освѣтено съ стотина огньове, въ което се виждаха сжщо пъкъ расхвърлени и налѣгали около огньоветѣ други части, — навѣрно дружинитѣ отъ 1-ия полкъ. Кой бѣше началника на бивака, имаше ли нѣкакви распорѣждания за утрѣ и какви бѣха тѣ, какво трѣбваше да правимъ въ случай на трѣвога, какво бѣше положението на работитѣ на позицията и пр. нѣща, нито нѣкой се сѣти да разузнае и навѣрно никой не е счелъ за нужно да се распорѣди по тѣзи работи. На ли дружинитѣ сж тука, на ли тѣ иматъ пушки и щикове, — лесна е тя вече работата! Ето

Digitized by Google

на: азъ въ своето залисвание, не се поинтересувахъ даже да узная кои бѣха тия части, които на 50 раскрача отъ насъ лѣжаха натьркаляни на земята!

Тъй или иначе, но въ този день Сърбитѣ, освѣнъ че не можаха да ѭ свършатъ никаква, но получиха още и първото отрезнявание отъ прѣзрѣнието къмъ неприятеля си. Въ тѣхнитѣ очи тѣзи, които се считаха за вчерашни и страшливи войници, изведнъжъ се прѣобърнаха въ грозни бойци; тѣзи части, безъ стари и опитни началници, които трѣбваше всѣкога да обрьщатъ гърбъ, — изведнъжъ се обърнаха на смѣло атакующи легиони; тѣзи млади и неопитни началници, които въ своето неумѣние трѣбваше да търсятъ исхода въ едно постоянно отстѫпвание, — изведнъжъ се явиха рѣшителни и тактични командири, които грабятъ инициативата отъ противиика и отъ нападающия го каратъ да вземе мѣрка за отстѫпвание.

Но чувствуваше ли се тогава този нашъ придобитъ успѣхъ? . . . Едва ли! – защото въобще на 5-и вечерьта, при всичката кажуща се наша сполука, въ Сливница се чувствуваше едно напрѣгнато и тревожно състояние. Распрьсканието на нашия дѣсенъ флангъ, заварено отъ тьмнотата и увличанието му силно напрѣдъ, съпоставено съ очакванието утрѣшния день да пристигнатъ на полето на сражението още двѣ срьбски дивизии, караха да се мисли твьрдѣ сериозно за това, което имаше да произлѣзе на разсъмнувание. Дѣйствително, надвечерь пристигнаха двѣ дружини отъ 1-и Софийски полкъ, Пловдивската дружина на капитанъ Б. и доброволческата на капитана К., — но все пакъ силитѣ не бѣха достатъчно срѣщу развръщанието на цѣлата срьбска армия. Опасностьта грозеше отъ лѣвия флангъ, а срѣщу нея можаха да се испратятъ само тѣзи четири пристигнали надвечерь отъ София дружини. И при подобна грозна обстановка (както се показваше тогава), всѣки спеше спокойно, гдѣто го е сварила нощьта, отсѫтствуваха всѣкакви распорѣждания за утрѣшния бой и даже липсваха нуждитѣ мѣрки за прѣдпазливость.

Digitized by Google

VI писмо.

Нощьта на 5-и срѣщу 6-и бѣше първата зимна нощь, която ний прѣкарахме въ полето подъ открито небе. Влажната и полузамръзнала почва, студения вѣтъръ — тънкия западенъ порязъ, вкокалешитѣ шинели, и налѣпналитѣ съ калъ и свити ботуши обрьщаха съня и почивката на едно безполезно търкаляние по калната земя, — придружено съ трѣперанието и траканието на зжбитѣ. Студа надви на първия сладъкъ сънъ; бивака въ скоро врѣме пакъ се разшава, и когато азъ станахъ, за да се огрѣя, видѣхъ, че войниницитѣ бѣха будни и насѣдали около огнйеветѣ, съ които бѣше обсѣянъ цѣлия бивакъ . . . Сѣднахъ при единъ огънъ. Войницитѣ печаха зрѣлъ кукурузъ и разговаряха безъ всѣкакво стѣснение прѣдъ мене, за подробноститѣ на вчерашния бой; при това, тѣ твърдѣ оригинално подиграваха Сърбитѣ, че били лошо облѣчени и нѣкои отъ тѣхъ имали само долни гащи и пр. . . . Мене ме очуди отъ гдѣ бѣха получени тѣзи подробности за вчерашната атака, когато частитѣ отъ бивака не бѣха участвували въ вчерашния бой. Подобно нѣщо е било забѣлѣзано и подъ Трьнъ, гдѣто по думитѣ на ротнитѣ командири, войницитѣ сж шушняли за паданието на Врабча два три часа по-рано отъ официалното съобщение до началствующитѣ лица. — Така, като че ли мѣжду долнитѣ чинове сжществува една особенна лѣтяща поща, която съ своитѣ новини испрѣварва официалнитѣ донесения и съобщения . . . . . Нѣщо по-бързо и отъ женската поща!

Около полунощь получихъ записка отъ помощника на началника щаба на армията, ротмистръ Х., съ която ми се заповѣдваше да вдигна дружината, да излѣза по шоссето и, като достигна до бараката, да очаквамъ единъ кавалеристъ, който ще ми укаже

Digitized by Google

пункта. който трѣбва да заема. Въ нея ми се съобщаваше още, че дружината влиза въ състава на дѣсното крило подъ началството на ротмистръ Б. Заповѣдано и испълнено . . . . .

Прѣминахме въ тъмнината около два три километра; прѣминахме още единъ, — нѣма никаква барака. Спрѣхъ дружината и испратихъ напрѣдъ войници да прѣглѣдатъ, но напусто . . . Като опитенъ отъ другитѣ нощи, азъ рѣшихъ да не мръдвамъ по нататъкъ, до като не почне да се разсъмнува . . . Едвамъ чакъ слѣдъ три часа, когато прѣдмѣтитѣ почнаха да се обрисуватъ въ дрѣзгавината, потеглихме по-нататъкъ, и слѣдъ едно растояние около 300 раскрача, достигнахме до една барака, отдалечена 50--60 раскрача отъ шоссето и, потулена отъ струпанитѣ камьни на една кариера. Прѣдъ бараката стояха три вързани коня и двама войници, раздухваха единъ самоваръ.

— А бе момчета, тази ли е тя бараката? — зададохъ азъ неволно такова ясно запитване(?!)

— А че тази е тя . . . бараката! — отговориха тѣ на въпроса, който не можеше да има другъ отгоборъ.

— А бе бараката си е барака! ами тази ли е тя, гдѣто трѣбва да спрѣ дружината? . . . 2-ра Бдинска дружина . . . или има още и други бараки?

— А че кой знае! . . . може да има и други . . . поручика е вжтрѣ . . . той знае . . . — отговориха тѣ залисани и се заловиха пакъ за самоваря . . .

Влѣзохъ въ бараката. Единъ едъръ кавалерийски офицеръ спѣше върху походенъ креватъ, покритъ съ двѣ нови хубави одѣяла. До главата му, на единъ складенъ столъ, бѣха поставени исчистенитѣ и приготвени за облачание дрѣхи, а малко по-настрана се виждаха двѣ нови куфарчета и една туалетна чанта. Самоваря чакаше неговото пробуждание, а единъ бѣлъ хлѣбъ и нѣщо обвито въ книга, показваха на добрата закуска, която трѣбваше да придружава чая. — Голѣмъ комфортъ!

— Я ги глѣдай! я ги глѣдай! . . . Кой да имъ се надѣва! — почнахъ да си говоря азъ съ една легко скрита завистъ; — съ кревватитѣ му! съ куфаритѣ му!

Digitized by Google

съ туалетитѣ му! съ самоваритѣ му! -- така, като че ли на расходка сѫ трьгнали! — А пъкъ ний, голи като пищови и вѣчно гладни, като сиромаси прѣзъ върла зима!

Поискашлихъ се два, три пѫти, свирнахъ нѣколко пѫти съ уста, помръднахъ кревата, . . . но хърканието все се продължава. Дръпнахъ одѣялото, но пакъ напраздно: стрѣснатия кавалеристъ ме изглѣда нѣкакъ сърдито, измърмори нѣщо, обьрна се на другата страна и отъ ново пакъ захърка. Трѣбваше да се излазя отъ бараката, въ която влѣзохъ съ пълна увѣренность, освѣнъ че ще узная за пункта, който търсяхъ, но още че ще ударя и нѣкоя чаша чай. Така, като че ли щомъ влѣзяхъ въ бараката, гостоприемния поручикъ щѣше да се осмѣе до уши и тозъ часъ щѣше да ми прѣдложи да сподѣля неговата скромна закуска. Но, когато не ме случи нито едното, нито другото, то разбира се азъ бѣхъ правъ да негодувамъ на тия кавалеристи, които, освѣнъ че не искатъ нищо да знаятъ за назначението на моята дружина, а още си и позволяватъ да спѫтъ на бойното поле на кревати и да пиятъ топълъ чай! . . . . .

Излѣзохъ отвънъ бараката и сѣднахъ при дружината да чакамъ обѣщания конникъ, който трѣбваше да ни отведе по нашето назначение . . . Пелената нощна отдавна бѣше се вдигнала, но пустата мъгла, насѣднала на гѫсти пластове по долинитѣ, распухена и разрастнала по върховетѣ и раскѫсана и пълзяща по околнитѣ близки прѣдмѣти, не позволяваше и днесь да се вижда нищо прѣдъ насъ и лъжеше силно очитѣ, като нѣкаква си шубричка или трънъ, нѣкое ничтожно възвишенне, силуета на нѣкой войникъ, отстоящи на неповече отъ 30—40 раскрача, ги прѣдставляваше въ увеличенъ размѣръ и въ едно отдалечено пространство. Въ лѣво изрѣза на Сливнишкото шоссе, което минава на 50 раскрача отъ прѣдмѣтната барака, се показваше на едно растояние отъ 300—400 раскрача; въ дѣсно двѣ малки чукички, раздѣлени отъ насъ съ една ничтожна долинка, се рисуваха, като едни громадни висоти расцѣпени съ една шеметна урва; а току задъ насъ единъ оставенъ ци-

Digitized by Google

линдръ отъ неизвадената прьсть на една ископана яма (за измѣрвание дълбочината на копачната работа) — личеше като нѣкой громаденъ вирнатъ обелискъ . . . Никакви наши части тука не се забѣлязваха.

Най-послѣ обѣщанния конникъ дойде, поведе ни въ дѣсно и като ни посочи мѣстото, гдѣто трѣбваше да се спрѣмъ, отиде си, безъ да ни освѣтли ни най-малко за нашето назначение.

— Значи, тука трѣбва да се спрѣмъ? — го запитахъ азъ, като оглѣждахъ посоченото отъ него мѣсто — една малка чукичка, отстояща на 200 раскрача въ дѣсно отъ бараката.

— Е че, тука трѣбва да бжде! . . . отговори той съ едно пълно недоумѣние.

— Абе, то тука, тука — ама, я ми кажи ти меня, какво ти казаха, като те испратиха за насъ! —

— Казаха ми: *да отида да намѣря 2-а Бдинска дружина при бараката и да ѭ отведа въ дѣсно при укрѣпленията* . . . Ето: туй е баиря въ дѣсно . . . ето и окопитѣ — значи това ще да е мѣстото . . . — отговори той и ми даде да разбера, че повечс нѣма какво да се добивамъ отъ него.

Макаръ и силно да се съмнѣвахъ че тука трѣбва да има нѣкакво недоразумѣние, но като виждахъ, че около насъ нѣма никакви наши части, че въ тази часть на позицията ложементитѣ не сѫ заети отъ никого, азъ се поддадохъ на мисъльта, че непрѣменно трѣбва да сьмъ извиканъ за заеманието на този участъкъ, и се распорѣдихъ за располаганието на дружината за отбраната на този пункъ. *Двѣ роти въ първата линия! двѣ роти въ резервъ! патрули напрѣдъ и по фланговетѣ!* — заповѣдахъ азъ и изведнаждъ бѣхъ вече готовъ за бой, току само Сьрбитѣ да се покажаха отъ нѣкждѣ! — на ли? . . .

Мъглата, макаръ все още да бъркаше на обзора, нъ вече тукъ-тамѣ захванаха да се откриватъ блискитѣ околности; въ дѣсно засивяха скалиститѣ склонове на Тритѣ уши, въ лѣво се откри единъ окопъ отъ Централния врьхъ съ налѣгалитѣ и приготвенитѣ за бой въ него войници, а току задъ насъ въ долината въ една свѣтла полоса, пратена отъ нѣкой про-

Digitized by Google

цѣпъ на мъгливото небо, се виждаше бивака на двѣ дружини (частния резервъ на центра) съ размжрдалитѣ се, като мравки войници . . . Ний стояхме и чакахме боя.

Не зная отъ гдѣ пристигна при насъ I-ва Плѣвенска дружина и се спрѣ току задъ заетия отъ насъ участъкъ. Указа се, че тя е испратена почти съ сжщото назначение както и моята дружина, и понеже Капитанъ Ивановъ бѣше получилъ заповѣдь само: *да отиде въ дѣсно и да стане въ распорежданието на Ротмистра Б.*, безъ да му бѣше опрѣдѣленъ пункта, то той като се научи отъ меня, че азъ сьмъ се расположилъ вече, прѣдпочете да остане на този пунктъ. до второ распореждание.

Разбира се, че, както глѣдахме ний тогава на работата, ний считахме себя си прави за подобно рѣшение, т. е.: *кждѣ ще ходя азъ да се блъскамъ на посоки? . . . трѣбва ли ми меня много-много, когато заповѣдьта не е пълна? . . . ако сьмъ толкова нуженъ, нека ме намѣрятъ! . . .* Но днесь при едно спокойно обсжждание, азъ намирамъ, че ний сме кржгомъ виновати, понеже ний не направихме нищо за разяснение на нашето положение, за добивание по ясни указания и си останахме цѣли два часа на погрѣшно указанъ или прѣдполаганъ пункъ, въ това врѣме когато нашето пристигание по назначението можеше да бжде кой знае съ какви важни послѣдствия. — Нима ний при спирането си на този погрѣшно указанъ пунктъ не трѣбваше да растършуваме добрѣ въ дѣсно отъ насъ и да потърсимъ колоната на Ротмистра Бендерева? . . . нима ний не трѣбваше да распратимъ поне адютантитѣ за да потърсятъ Началника и да му доложатъ за нашето пристигание и да искатъ по точни указания? . . . Не е ли така, че заповѣдьта може да бжде непълна, даже противорѣчуща, но че главния виновникъ е само този, който не е направилъ нищо, за да се освѣтли по нея, който е стоялъ съ сгърнати ржцѣ и се е прикривалъ подъ нейната погрѣшность! . . . — *Ама, не зная, гдѣ да станж! . . . не зная какво да правя! . . .* — като не знаешъ, — *прати адютанта, прати патрули, прати офицери, самъ излѣзъ напрѣдъ и оглѣдай добрѣ, и не оставай спокоенъ до като не се освѣтлишъ . . .* Но, точка по това . . . . .

Digitized by Google

По едно врѣме отъ пункта, на когото стояхме, се забѣляза едно непрерывно щуряние на много распрьстнати войници, къмъ Х. Мановата кория (подъ Тритѣ-уши) и този часъ дѣснитѣ патрули распжхтяно съобщиха, че отъ къмъ Мека-Кревь срѣщу насъ настжпва неприятелска верига. Слѣдъ едно добро взирание, ний, по сивия цвѣтъ на шинелитѣ, узнахме, че това сж наши войници. Указа се, че това сж цѣли партии, които въ снощния бой бѣха изгубили своитѣ части и сж спали изъ канаритѣ и долчинкитѣ на Мека-Кревъ. Това пжкание на отдѣлни войници и цѣли команди отъ мъглата се продължава цѣлъ часъ и числото имъ бѣше така значително, щото 1-ва Плѣвенска дружина, която въ Врабченския и вчерашния боеве бѣше изгубила почти половинния си съставъ, можа въ кратко врѣме да допълни своитѣ редове. Найкжсно отъ всички отстжпи 1-ва Бдинска рота която слѣдъ вчерашния бой е била сварена отъ тъмнотата въ долътъ задъ Мека-Кревъ и е нощувала току прѣдъ самитѣ аванпоети на Сърбитѣ. Освѣнъ нея други събрани части да отстжпватъ отъ това направление, азъ не забѣлѣжихъ, — слѣдователно частитѣ, които сж биле оставени прѣзъ нощьта за одържание Мека-Кревъ или бѣха отстжпили още прѣзъ нощьта или пъкъ тѣ сж биле до толкова распрьстнати щото не сж можали да се събиратъ чакъ до сутриньта.

По това распрьстнато събирание и отстжпване на тѣзи изгубени команди и отдѣлни войници, прѣкарали така нощьта прѣдъ нашата позиция, и отсжтствието на каква-годѣ събрана часть въ дѣсно отъ шоссето чакъ до сѣверния склонъ на Тритѣ-Уши се виждаше ясно, че прѣминалата нощь на дѣсния флангъ (отъ централния врьхъ до колоната на ротмистра Б. у с. Мало Малово) Сливнишката позиция не е била охранявана, не само отъ аванпости, но даже и отъ отдѣлни пикети и постове Ако ли наблюдателната и разузнавателна служба се испълняваха добрѣ у Сърбитѣ, то тѣ можаха лесно да забѣлѣжатъ този пропускъ и, разбира се, призори съ едно неочаквано и смѣло нападение, когато още колоната на ротмистра Б. се врьщаше отъ Мало Малово, да прѣвзематъ височинитѣ въ

Digitized by Google

дѣсно отъ шоссето, незаети отъ никого и, ако ли не съ по-голѣмъ резултатъ, то баремъ да отрѣжатъ окончателнп Мало Маловската колона. Тогава голѣмъ зоръ щѣше да се падне на кавалерийския поручикъ, който спѣше спокойно въ бараката, съ пълна увѣренность, не пѣхотата стои ли, стои и пази прѣдъ него фронта. Но какво да се прави, когато и Сърбитѣ ѭ каратъ по нашему.

Часътъ около 10 прѣди обѣдъ захвана добрѣ да се разведрява, единъ обзоръ около километръ се откри по Драгоманската долина и, склоноветѣ на Централния врьхъ и Тритѣ уши бѣха вече на $^3/_4$ открити; само шапкитѣ на тия чуки продьлжаваха още да се пушатъ и да скриватъ отъ очитѣ това, което се вьршеше по тѣхъ. Прѣдъ насъ не се виждаше никакъвъ неприятель, само кононадата, която още отъ зори думтеше къмъ Алдамировци и Берложница, все повече и повече се усилваше, и пѣхотния огънь, който едвамъ пукаше по западния склонъ на Централния врьхъ, взе по-ясно да се чува и да се забѣлѣзва съ своитѣ отдѣлни кѫлбета димъ. Къмъ дѣсния флангъ и Тритѣ-уши владѣеше пълна тишина . . . така като че ли този участъкъ отъ арената на боя почиваше слѣдъ вчерашния ураганъ и боенъ ужасъ.

Ний стояхме дълго врѣме готови за бой, но когато вече се истърколиха единъ, два часа на пусто, поотпустнахме се и както всѣкога се събрахме на прикаски и мухабетъ . . . Капитанъ И. бѣше докаралъ една водовозка съ ракия за своята дружина . . . и азъ заедно съ нѣкои отъ офицеритѣ слѣзохме въ долътъ да присѫтствуваме при раздаванието на тоя съгрѣвателенъ напитъкъ . . . . . Чашки, разбира се, нѣмаше, а се пиеше съ манеркитѣ и котелкитѣ толкова, колкото желаеше душата . . . . . Макаръ и ракията да бѣше отъ най-долне качество и имаше дѫхъ на колендро, но гладния и истиналия коремъ не обрьщаше внимание на тия дребни работи и поемаше съ жедность съживителната влага.

Хората казватъ, че ракията бърже хващала въ студено врѣме, на това азъ ще добавя, че тя момен-

Digitized by Google

тално олавя за очитѣ щомъ тя се пийне на гладенъ стомахъ и безъ мѣрка . . . Разбира се, че ний само станахме весели, но понеже тази веселость не ни остави даже подиръ два часа при атаката на Мека-Кревъ, то ще трѣбва да се признае, че ний сме направили доволно главитѣ. Азъ не бихъ се докосналъ до тия дребни работи, които навѣрно ще шокиратъ официалната скромность на сериознитѣ хора, ако нѣмахъ за цѣль да укажа тука на ония късни съжаления отъ страната на единъ дружиненъ командирь, който благодарение на тази неосторожность се отличи (?!) въ атаката на Мека Кревъ. Дѣйствително, хвьрлуванието напрѣдъ, маханието съ сабята, ѣздението на конь по канаритѣ подъ огъня, усердното подавание на командитѣ и насьрдчаванията — не сѫ лоши работи, но когато тѣ заминаватъ границата, когато кой знае отъ какво коня се оказва само съ гемъ и пр и пр., то, разбира се, тѣ сѫ смѣшни работи, и каратъ човѣка да се черви всѣкога, когато си спомни за тѣхъ. — Втори пѫть умъ ще ми бѫде! — казваше той послѣ.

Около 10½ часътъ дойде при насъ Ротмистръ Б. и, като намѣри, че ний не сме станали на опрѣдѣленото мѣсто, заповѣда ни да отведемъ дружинитѣ (моята и на капитанъ И.) още въ дѣсно на пункта, гдѣто бѣха събрани другитѣ части на неговата колона (Мало-Маловската). На това мѣсто ний заварихме: 1-ва Пловдивска дружина на капит Б., Дунавскитѣ на капит. К и Н., Струмската на капит. П. и горската батарея на капит. С. Спрѣхме се на една страна въ една долчина, и азъ отидохъ при близкостоящата дружина да узная нѣкои подробности по вчерашния бой, а сѫщо и за распорѣжданията по прѣдстоящитѣ дѣйствия. Указа се, че никакви распорѣждания още нѣма, а относително подробноститѣ за вчерашния бой, азъ узнахъ твьрдѣ малко, понеже не намѣрихъ голѣми охотници за тѣхното расказвание; даже на мене се показа (при моята постоянна мнителность), че тия обстрѣлени вече вчера другари се отнасяха твьрдѣ извисоко къмъ тоя дошелъ отъ къмъ тилътъ и навѣрно не помирисалъ още барутъ офицеръ . . . Какво ни прѣдстоеше, какъ щѣхме да дѣйствуваме, гдѣ и какъ ще трѣбва да се расположимъ

Digitized by Google

— такива нѣща никой не се досѣти да укаже, макаръ че на това мѣсто, на единъ километръ отъ скрития въ мъглата противникъ, ний да стояхме около два часа . . . . .

Часътъ около 12½ по обѣдъ пристигна при насъ капитанъ Мариновъ (Полковий командиръ), когото не бѣхме виждали още отъ вчера. Той съ пристиганието си на Сливница бѣше назначенъ помощникъ на Ротмистръ Б. и въ качеството на такъвъ бѣше взелъ живо участие въ вчерашнатата атака . . . Слѣдъ като ни каза, че Мека-Кревь, която вчера бѣше прѣвзета отъ нашитѣ, днесь е повторно заета отъ Сърбитѣ (нашитѣ сами бѣха отстжпили отъ нея), той ми прѣджде заповѣдьта да ѭ атакувамъ съ дружината отъ къмъ Хаджи-Мановата кория. Безъ да правя нѣкаква рекогнасцировка или най-малко поне единъ обзоръ на пункта, когото трѣбваше да атакувамъ, азъ спустнахъ дружината въ долътъ, който ни отдѣляше отъ Мека-Кревъ и построихъ строй по ротно. Въ дѣсно отъ насъ се развьрна 1-та Плѣвенска дружина, а още по въ дѣсно — Дунавската дружина на капит. К. Атаката се произвождаше подъ общото началство на капитанъ Мариновъ при присжтствието на начальника на дѣсния флангъ Ротмистръ Б. . . .

Мариновъ, този всѣкога на видъ спокоенъ и миренъ человѣкъ, но страшно настойчивъ и рѣшителенъ въ боя, искаше щото завладѣванието на висотата да стане съ единъ бързъ натискъ и бѣше далъ заповѣдь за едно безъ спирание движение напрѣдъ . . . Сигналъ за атаката послужиха нѣколко топовни вистрѣла, и изведнажъ веригитѣ поддьржкитѣ и ротнитѣ резерви попъплиха по склона на Мека-Кревь. Мариновъ спрѣнъ до горичката (тя бѣше пълна съ цѣли редове наслагани раници, оставени отъ нашитѣ при вчерашната атака) насьрчаваше ротитѣ, които минаваха край него: Момчета! Негово Височество иска отъ васъ врьха! . . . — Слѣдъ петь минути ний трѣбва да бждемъ горѣ! . . . крѣщеше той и грозно махаше съ сабята си по направление на замъглената Мека-Кревь.

Сърбитѣ все още не бѣха открили огънь, но когато веригата на моята дружина се появи на края на

Digitized by Google

лѣсътъ, тосъ часъ пушащия се съ мъгла гребенъ на Мека-Кревь захвана да бжлва огънь току надъ самитѣ ни глави. Първата линия безъ да обрьща внимание на огъня замина напрѣдъ почти съ прибѣгвание, но въ това врѣме въ втората линия, която стоеше още въ лѣсътъ се прояви едно малко колебание; май не й се искаше да се покаже отъ горичката, откритото мѣсто прѣдъ която се указа изведнажъ обсипано съ масса куршуми; — така като че ли неочакваното откриване на огъня, онзи еховъ стонъ на куршумитѣ въ гората и тѣхния силенъ плюсакъ по стволоветѣ на дьрветата стрѣстнаха войницитѣ. Веригата на 1 ва Плѣвенска дружина, която настжпваше открито въ центра залѣгна сжщо и откри силенъ огънь. Произлѣзе една 10 минутна задьржка по общото настжпване.

Мариновъ разсьрденъ отъ проявеното колебание на 2-та линия и залѣганиато на Плѣвенската верига, слѣдъ като настоя на своето въ лѣсътъ и бутна частитѣ напрѣдъ, дойде при мене въ веригата и ме испрати при 1-ва Плѣвенска дружина, за да поддьржамъ настжпванието отъ тая страна.—„Вий поддьржайте отъ тамъ, а азъ отъ тука! и въ 10 минути вжтрѣ ний трѣбва да бждемъ горѣ! — каза той съ една ужасна рѣшителность, написана на приблѣднѣлото му лице и въ свѣтналитѣ отъ огънь очи.

Захвана се едно дръпнато настжпване по цѣлата линия и, по участения неприятелски огънь изведнажъ се осѣти, че Сьрбитѣ сж почувствували добрѣ напора, наблѣгналъ отъ тритѣ страни на врьха. Веригата вьрвяща ходомъ и съ стрѣлба прѣдставляваше картинностьта на движението за ударъ съ ножове, макаръ че растоянието да бѣше повече отъ 800 раскрача . . . По едно врѣме положението на 1-ва Плѣвенска дружина се твьрдѣ влоши; тя настжпваше по самия хребетъ, по едно богато поражаемо пространство, и като приближена повече до неприятеля прѣдизвика вьрху себѣ си по-голѣмата часть на неговия ужасенъ огънь. Особенно около 500 раскрача отъ неприятелската позиция, огъня така се усили, щото прѣдизвика едно ново залѣгание и влизание въ усилена прѣстрѣлка съ противника, и само благодарение на Подпоручицитѣ Х. и

Digitized by Google

Н., които прѣдъ моитѣ очи се хвърлиха напрѣдъ, движението съ стрѣлба вървишкомъ се захвана отново . . .

Какво ставаше въ дѣсно и въ лѣво отъ мене, имаше ли задъ насъ нѣкакви резерви, настжпваха ли съ насъ едноврѣменно и фланговитѣ части, нито можахъ да слѣдя, нито пъкъ ми дойде на умътъ да се заинтересувамъ за тия нѣща. Азъ бѣхъ само единъ началникъ на една дълга верига, който освѣнъ получената заповѣдь „напрѣдъ" не иска да знае друго нищо. — Казаха напрѣдъ я? — върви напрѣдъ и толкова! . . . Къмъ това врѣме единъ глупавъ куршумъ отнесе половината отъ моята ножва, и ето азъ вече се прѣобразихъ въ единъ страшенъ юнакъ, който всѣкога държи голо своето оржжие; единъ настоящъ боздуганджия, който нѣма нужда отъ калжпъ, а постоянно държи въ ржката си своя тѣжки боздуганъ! . . .

На едно растояние отъ 300 раскрача неприятелския огънь замълча изведнъжъ; Сърбитѣ очистиха първото възвишение на Мека-Кревь . . Още малко и първата сръбска позиция щѣше да бжде въ наши ржцѣ . . . Заповѣдьта да отстжпимъ назадъ достигна току въ този моментъ и прѣдизвика едно спирание на цѣлата линия. Ний стояхме като слисани прѣдъ върха и незнаяхме какво да правимъ. Трѣбваше само една фотография да слови този моментъ на схващанието на ржката, когато вече си се покачилъ на дървото и остава само да присѣгнешъ за да откъснешъ плода. — Че защо да отстжпваме?! Какъ така да отстжпваме!! . . . А бе това не може да бжде? . . . — се задърлихме ний и почнахме очудено да се оглѣждаме назадъ . . . Въ сжщото врѣме, горѣ по върховетѣ на Тритѣ Уши се почна една прѣстрѣлка въ мжглата, безъ да пропищи нѣкой куршумъ къмъ насъ, и поручика отъ Дунавския полкъ А. до втаса, распъхтянъ по линията на веригата съ викове: не стрѣляйте! не стрѣляйте! горѣ сж наши! . . . братъ ми е тамъ! . . .

На насъ оставаха още нѣкакви-си 200 раскрача, за да заемемъ първата чука на Мека-Кревь и никакъ не ни се искаше да отстжпваме назадъ. Ний стояхме въ пълно недоумѣние и глѣдахме отъ върха, какъ долу около Ротмистра Б. се бѣха събрали дружиннитѣ ко-

Digitized by Google

мандири и обзираха внимателно висотата . . . Едвамъ чакъ слѣдъ $^1/_4$ часа, когато забѣлязахъ, че Дунавцитѣ и моята дружина отстжпватъ вече, заповѣдахъ и на Плѣвенцитѣ да се дрьпнатъ сжщо назадъ. Плѣвенска дружина трьгна, но въ това врѣме не помня кой съобщи, че отъ къмъ Леща настжпва неприятелска верига, и стана причина да се прѣдполага, че именно това появяване на противника трѣбва да е повлияло на заповѣдьта за отстжпването . . . Глѣдаме съ офицеритѣ: една дълга верига въ черни дрѣхи се спуска отъ срѣщния врьхъ къмъ нашия флангъ и тилъ. . . . А! ето защо отстжпваме ний! . . . ето каква била работата! — си помисли всѣкой, и този часъ двѣ роти обьрнаха своя фронтъ къмто Маловската долина, а азъ отидохъ да търся Капитана Маринова, за да му доложа по забѣлязаното . . . Указа се, че това е дружината на Капитана Б, която бѣше получила заповѣдь да се снеме отъ Леща и да стане въ резервъ. Събличанието на шинелитѣ, черния цвѣтъ на мундиритѣ и отстжпването ѝ въ боевой редъ ни бѣха ввели въ заблуждение.

Понеже моя конь се изтуби по едно врѣме, азъ яхнахъ коня на поручика Д. (комуто това съвършенно не бѣше приятно) и отидохъ да прибера Плѣвенцитѣ, които не на шега сж бѣха приготвили за бой. Съ повторното си завръщание отъ висотата, азъ отидохъ при Ротмистра Б., който личеше отъ далечъ по голѣмата свита, която се бѣше събрала около него, и заварихъ тамъ единъ шуменъ споръ и обсжждание на станалото отстжпване. Едни говориха, че на върха има Сьрби, други — че тамъ нѣма неприятелъ. Не можахъ да узная, кой бѣше заповѣдалъ нашето отстжпване, но помня добрѣ, какъ Ротмистръ Б. се разкрѣщя силно по едно врѣме и твърдѣ строгичко заповѣда на Поручика К. да излѣзе на върха съ взвода отъ Княжеския конвой и да разузнае има ли тамъ Сьрби или не. К. испълни това този часъ и се примъкна прѣзъ Хаджи Мановата корийка. Азъ въ своето невѣдение по този въпросъ ще добавя само, че сигнала „отстжпление", подаденъ за увлѣченитѣ въ прислѣдване части отъ центра, не е бивалъ погрѣшно *взетъ, като сигналъ за*

Digitized by Google

отстжпвание отъ атакующитѣ Мека-Кревъ части, и той ни най-малко е повлиялъ на нашето отстжпвание, споредъ както по-послѣ си обясняваха другитѣ, причинитѣ на това отстжпвание.

Твърдѣ е възможно такава заповѣдь да се е получила отъ щаба на корпуса, но факта си остава фактъ, че слѣдъ отмѣната на атаката се проявяваше у насъ съмнѣние за нашето щурвание карламаданъ по Мека-Кревъ, и стана нужда да се провѣрява отново заета ли е тая висота отъ неприятеля. Възможно е сжщо, че слухътъ, распустнатъ отъ Поручика А., че на висотата се намира ротата на брата му, да е повлиялъ за възбуждането на тѣзи съмнѣния, но не трѣбва да се забравя въ сжщото врѣме, че жертвитѣ, дадени при тази атака, твърдѣ ясно свидѣтелствуваха за този, който заемаше тази висота.

Азъ никога нѣма да забравя трогателнитѣ сцени, които видѣхъ въ района на това настжпвание, районъ гдѣто се бѣше разигралъ вчерашния 7 часовъ бой, жертвитѣ отъ който стояха още не прибрани. Задъ всѣкоя канара, впадина и какво-годѣ углубление по каменливата почва се виждаха по нѣколко ранени войници, които бѣха прѣкарали цѣли 24 часа на тия мѣста безъ всѣкаква мидицинска помощь и изглѣждаха като умрѣли вече, когато приближаването около тѣхъ откриваше тѣхното слабо движение и плахия поглѣдъ на въспаленитѣ отъ болки очи. По открититѣ мѣста твърдѣ рѣдко се забѣлязваше нѣкой трупъ и всичкитѣ тия нещастници, като че ли бѣха нарочно сж привлѣкли какъ и да е въ тия естественни закрития отъ вѣтъра и отъ смьртьта при единъ повторенъ бой на това мѣсто. Кой знае, да ли не въ момента, когато ний се развръщахме за бой, нѣкой послѣденъ сиромахъ съ сѣтна сила и ужасни болки въ ранения членъ не се е тътразялъ по канаритѣ и се е мжчилъ да се скрие въ тѣзи закрития отъ нѣкой случаенъ втори куршумъ! Кой знае да ли не нѣкой първъ нашъ вистрѣль, назначенъ да трьколи нѣкой Сърбинъ, не е улучилъ този нещастникъ и е турилъ край на страданията на доблестния мжченикъ! . . И кой знае какви сърдцераздирателни сцени сж се разиграли прѣзъ нощьта на Мека-Кревъ, когато оставенитѣ несчастници

Digitized by Google

сѫ слушали само схканията и агонията на другаритѣ си по тоя каменливъ склонъ! — Простете герои! . . . вий цѣла нощь напраздно сте чакали помощь отъ своитѣ! . . . вий напусто сте се вслушвали во всѣки шумъ, дано чуете братския гласъ!... вий отчаени сте склопвали очитѣ далечъ отъ другари, далечъ отъ роднини, далечъ отъ всичко вамъ мило и драго! — Простете, защото бѣхме неопитни! . . . Простете, защото въ своя бѣсъ къмъ врагътъ, ний мислихме само за неговото уничтожение! . . . Простете, защото ний отмѫстихме скѫпо за васъ!

И тѣзи нещастници, които цѣла нощь бѣха треперяли отъ студъ и сѫ се гърчали отъ болки, лѣжаха между своитѣ умрѣли другари и съ пламнали съ нова надѣжда очи слѣдѣха за успѣха на нашето настѫпване.

Но очакваната толкова надѣжда, блѣснала изведнаждъ, иде пакъ да се изгуби! . . . тия братия, за които цѣла нощь се е ослушвалъ ранения, захващатъ да отстѫпватъ! — Значи ново пакъ хвърлювание на прибития и многострадаленъ братъ! — „Вземете ме Г-нъ Капитанъ! моля не мá оставяйте! . . . цѣлата нощь съмъ чакалъ“! — „Моля вземете и мене! . . . О Боже! не ме оставяйте! . . . — заговориха изведнаждъ съ сълзи на очи тия нещастници, щомъ забѣлязаха нашето повръщание назадъ. — Би трѣбвало человѣкъ да има сърдце по-кораво отъ канаритѣ на Мека Кревъ, за да се одържи да не се налѣятъ съ сълзи очитѣ му и да не забрави всичко освѣнъ дългътъ да помогне на тия нещастници . . . До като заповѣдамъ тѣхното прибирание, вече нѣкои войници бѣха почнали сами да изнасятъ раненитѣ, а когато дадохъ заповѣдь, то веригата се обърна на отдѣлни групи санитари, които заработиха подъ наблюдението на офицеритѣ и унтеръ-офицеритѣ. — Прѣзъ този день 1 ва Плѣвенска дружина испълни единъ братски дългъ, като спаси отъ вѣрна смьрть тѣзи 40—50 ранени братя! — Примѣръ достоенъ за подражание при каквото и да е *отстѫпвание*, когато това не бърка на вървежа на боя и не служи за причина на напускание мѣстата си отъ чиноветѣ...

Digitized by Google

Бѣхъ отишелъ при дружината си, която се бѣше завърнала вече на старото си мѣсто, но отъ ново ме извикаха при Ротмистра Б., гдѣто трѣбваше да се събиратъ всичкитѣ дружинни командири. Слѣдъ дълги спорове и негодувания за напразното отмѣнявание на атаката и ядътъ на Ротмистра Б., който той отправляваше по недоисказанъ адресъ, рѣши се най-послѣ да се иска повтаряниѣто на атаката . . . Горѣ по Мека-Кревъ бѣше прѣкратена вече силната прѣстрѣлка, причината на която не можеше да се обясни, понеже-ний нѣмахме вече наши части пратени срѣщу нея и се считаше че трѣбва да е слѣдствие на нѣкое недоразумѣние между Сърбитѣ*)... Слѣдъ едно прѣдупрѣждение отъ Ротмистра Б., че атаката навѣрно ще бѫде повторена, азъ повърнахъ силно къмъ дружината, понеже ми доложиха, че храната донесена за моитѣ войници, е била откарана отъ друга дружина. Трѣбваше да отивамъ да ѭ прѣвзимамъ. Слѣдъ единъ сериозенъ споръ, въ който най-голѣма тѣжесть даваше находящата се наблизо моя дружина, успѣхъ да отърва казанитѣ и така да спася отъ двадневно гладувание моитѣ войници, а въ добавъкъ и моитѣ офицери и моя стомахъ, на който иначе щѣше да бѫде присѫдено да закусва на гладенъ коремъ едва чакъ на 7-о число съ суджуци, съ които гощаваха раненитѣ на прѣвьрзочния пунктъ въ Сливница.

Обѣда, който бѣха донесли, се състоеше отъ варени порции и оризова каша, но на мѣстото на боя, това бѣше госба отъ най-добритѣ софийски ресторани . . Разбира се, че слѣдъ доброто похапвание послѣдва и единъ добъръ мухабетъ, въ който човѣкъ като се посложи на земята, май не му се иска да става и да отруждава краката. А долу къмъ Алдомировци и крайния лѣви флангъ тътнежа и думканията все непрѣставатъ; централната височина все продължава да се пуши съ своя димежъ, и често, често по нея оржтъ гранатитѣ и блѣска синоватия димъ на тѣхния разривъ. Само прѣдъ насъ Тритѣ-Уши, облѣчени въ своята мъгляна чалма, пакъ мълчжтъ и глупаво се потайватъ — така, като че тѣ, невиннитѣ, нѣматъ ни

*) Дѣйствително по неразбранщива бѣше произлѣзла въ мъглата една прѣстрѣлка мѣжду Срьбскитѣ части по Мека-Кревъ

Digitized by Google

хаберъ отъ грозництѣ сцени, които се разиграха и които въ късо врѣме трѣбваше пакъ да се повторятъ по тѣхъ.

Капитанъ Т. . . . ! — ми заповѣда Мариновъ, който дойде при насъ и можа да успѣе да завари часть отъ закуската; — ей сега ще се повтори атаката на Мека-Кревь; вашата дружина е назначена пакъ въ първа линия; тя ще атакува по сѫщата посока; но помнете, че азъ искамъ най напрѣдъ тя да искочи на Мека-Крева! влѣзте въ Хаджи-Манювата кория и, щомъ се почне атаката, карайте бързо напрѣдъ! — Тъй ли?... е хайде, когато е така! . . .

Нѣколко артиллерийски вистрѣла бѣха пакъ сигнала за почванието на атаката Ний се спустнахме пакъ по сѫщото направление изъ дола и около Х. Манювскитѣ кошари построихме строя по ротно, като взехме отстѫпна форма, която най много съотвѣтствуваше на конфигурацията на височината, която щѣхме да атакуваме. 5-а и 6-а роти бѣха въ първа линия, а 7-а и 8 а роти, които до сега всѣкога биваха въ първа линия, станаха въ втората. Сърбитѣ откриха честъ огънь-още съ испращанието на нашата верига, и коршумитѣ отново пакъ забрънчаха по каманацитѣ. Понеже, мѣжду моята дружина и тази, която настѫпваше въ дѣсно, се появи твърдѣ голѣмъ интервалъ, заповѣдахъ на ротитѣ отъ първа линия да приематъ въ дѣсно по хребета, а 8-а рота да излѣзе отъ втората линия и, като продължава своето настѫпвание, да се помѫчи да обхване Мека-Кревь отъ лѣва страна. Стрѣлбата се учести отъ двѣтѣ страни до максимумъ; височината, облѣчена въ мъгла, продължаваше да бълва огънь; нашата линия се протѣгна твърдѣ много и всичкото управление на боя, въ тия облаци отъ пара, въ това мрьквание, се съсрѣдоточи въ рѫцѣтѣ само на управляющитѣ веригитѣ и на ротнитѣ командири отъ първата линия, които само можаха да се съобразяватъ съ съсѣднитѣ части и да дьржатъ дадената веднъжъ посока „напрѣдъ“.

Азъ бѣхъ при дружинния резервъ — 7 а рота и вьрвяхъ всичкото врѣме съ нея; азъ виждахъ, че още съ развеждание то дружината въ строй по ротно, изгубихъ значението на дружинния командиръ, който

Digitized by Google

управлява и води расчитано своята часть въ боя и на когото само единственното срѣдство остава: *да дьржи подъ рѫка каква годѣ сгѫстена часть, съ която би се помогнало въ единъ критически моментъ.* Мъглата бѣше така гѫста, тьмнината вече настѫпаваше, мѣстностьта бѣше повече отъ невъзможна, а пъкъ испращанието на три роти въ първата линия забьрка окончателно моето ограничено тогава понятие и нулева практика за водянието и управлението на дружината, при всичко че въ тази атака азъ бѣхъ повече въздьржанъ, не излазяхъ въ веригата и стояхъ на своето мѣсто — при резерва.

Ротитѣ отъ първата линия вьрвяха сами безостановъчно напрѣдъ и рѣдко залѣгаха; резерва слѣдваше задъ тѣхъ на каквито 200 раскрача . . . 8-а рота пое вече склона на втората чука на Мека Кревь и се подаде силно напрѣдъ и въ лѣво за обхващание на Срьбската позиция отъ дѣсно. По едно врѣме резерва влѣзи въ една лощинка, която извеждаше въ центра на срьбската позиция и се озова подъ единъ накрьстенъ огънь, който, за щастие, скоро се прѣкрати отъ наблѣганието на нашата верига. Една трель отъ гърмежи протрѣщя още нѣколко пѫти по скалистия вѣнецъ на Мека-Кревъ, единъ адски стонъ на ехото и пукота процѣпиха за послѣденъ пѫть мѫглата и едно бързо труполтение по камьнистата почва на много крака прѣдшествуваха урата, която прогони неприятеля. (Планъ № VI)

Вьрха бѣше нашъ! . . . още нѣколко ека отъ урра; нѣколко залпа и тукъ, тамъ отдѣлни гърмежи и вече всичко затихна по ревящитѣ и бълващитѣ огънь до минута Три уши . . . Ний бѣхме прѣвзели вече единъ исправенъ изведнажъ великанъ, които при едно повече упорство, при една по-голѣма рѣшителность отъ Срьбска страна, щѣше или да се обкичи съ жертвитѣ на нѣколко отбити подъ редъ атаки, или пъкъ въ послѣдния моментъ, когато нашитѣ части разбьркани и изгубени въ мъглата се хвьрляха въ ударъ, можеше да ни изненада съ една стрѣмителна и обязателно съ успѣхъ контръ-атака. Само двѣ роти, засѣднали по скалистия гребенъ на Мека Кревь, биха били прѣдостаточни да одьржатъ цѣлъ день този врьхъ, а камо

Digitized by Google

ли двѣтѣ дружини, които го заемаха при неговото нападение . . . Дѣйствително нашитѣ вървѣха безъ спиръ, атаката бѣше повече отъ стрѣмителна и мъглата влияше на Сърбитѣ съ опастностьта да бѫдѫтъ обходени отъ нѣкой флангъ, но все пакъ да се свърши тази атака вътрѣ въ $^3/_4$ часа, когато отъ задъ се има сумма резерви, ще рѣче че неприятеля бѣше падналъ вече духомъ, и още отъ 300—400 раскрача, когато за атакующия настѫпватъ най-труднитѣ моменти, той търси своѐто спасение въ бѣгството и бързото очиствание на недостѫпни почти позиции. Факта, че атаката на тази грозна позиция повлече подиръ себѣ си загуби само на 30—40 души отъ двѣтѣ страни, показва каква е била неговата отбрана . . .

Горѣ на върха ний се намѣрихме изведнажъ въ едно море отъ мъгла, въ едно закрито пространство въ облацитѣ, въ единъ хаосъ отъ канари и гѫста пара, въ която фантастически стърчаха силуетитѣ на распръстнатитѣ стрѣлци и цѣли роти, застанали въ разни посоки . . . Ний бѣхме смаени и истръпнали отъ бързия успѣхъ; едно въодушевление инстинктивно избухна у насъ: изведнаждъ „Шуми-Марица“ се подъе отъ трихилядни гласа и една тържествена урра процѣпи мъглата и съ вихрушка се понесе къмъ Драгоманскитѣ балкани . . . Мариновъ и Б. бѣха засмѣни и твърдѣ весели . . . Отъ гдѣ се бѣхме искачили, на коя страна сѫ нашитѣ, на кѫдѣ е неприятелския фронтъ — не бѣше за насъ извѣстно . . . Подаде се отбой, частитѣ се събраха и всѣкой подъ впечатлѣнието, че е испълнилъ до край своя дългъ, побърза да снеме частитѣ си по посока надолу изъ урвитѣ . . .

Не зная защо, но на меня се показа, че моята дружина бѣше извършила чудеса прѣзъ този день, че ней е необходимо непрѣменно да ѝ се даде една почивка прѣзъ тази нощь; такова нѣщо се исказваше и отъ нѣкои отъ моитѣ офицери. Касаеше се работата до назначаванието на частьта, която трѣбваше да остане прѣзъ нощьта на височината, да ѭ одържи и да заема аванпости. Когато ми се съобщи, че за тази цѣль е назначена моята дружина, азъ даже имахъ смѣлостьта да довеждамъ сумма мотиви за неспание, умора

Digitized by Google

и неядение на войниците, които изискваха прибирането дружината на бивакъ. Като че ли другите да бѣха въ по добри условия! като че ли глада и умората не бѣха общи за всички!... Тогава азъ бѣхъ убѣденъ въ правотата на своите доводи, а сега само се смѣя на тѣхъ — Ето на какво е основанъ принципа *за несмѣняванието на частите отъ първата линия безъ особенна за това нужда!* ... Ето справедливото мнѣние, *че частите отъ първата линия твърдѣ бързо се поддаватъ на мисъльта, че тѣ сж испълнили вече до край своето назначение и че, слѣдователно, трѣбва вече да бѫдѫтъ смѣнени съ други!* ...

Слѣдъ като ми се дадоха обѣщания, че храна, ракия и дърва за войниците ще бѫдѫтъ испратени незабавно на врьха, и най-вече като видѣхъ, че нѣма други край, азъ бързо се помирихъ съ положението и се заехъ съ раставянието на аванпости ..... Бѣше се мрькнало вече; ний се намирахме на единъ непознатъ врьхъ, нависналъ съ гѫста мѫгла и застъ едвамъ на мрькване. Азъ не можахъ да се ориентирамъ и не знаяхъ въ коя страна да поставя аванпоститѣ. На поисканитѣ ми обяснения отъ началството ми се отгогори, да прѣглѣдамъ самъ и съобразно съ това да се распорѣдя за заеманието вѣрна посока къмъ неприятеля.

Поведохъ 5-а и 6-а роти въ една посока, въ тъмнината карламаданъ, за да разглѣдамъ височината и да почна раставянието на аванпоститѣ. Врьха бѣше така назѫбенъ отъ камьни, щото просто не можеше да се ходи по него. Отидохме напрѣдъ Едно възвишено пространство отъ саморасли канари все се точеше нататъкъ. Спрѣхме до едно мѣсто, при Дунавската рота на подпоручикъ К., която се бѣше изгубила въ мѫглата съ увличанието си въ атаката много напрѣдъ. Единъ гласъ „кавалерия“ стрѣстна ротите и ги накара да се приготвятъ за стрѣлба; глѣдаме нѣколко кавалеристи се спрѣха прѣдъ насъ на 10 раскрача. — „*Па Бога ми, овдѣ су Бугари*“! — искрѣщя отчаянно единъ гласъ и кавалериститѣ веднага изчезнаха въ мѫглата; само единъ нарѣдникъ, единъ красивъ и едъръ мѫжъ, попадна въ рѫцѣтѣ на погналитѣ се подиръ тѣхъ войници. Той искаше да се брани, но бързо го събо-

Digitized by Google

риха отъ коня слѣдъ едно боричкание, отъ което той се отърва само съ една щикова рана въ крака. При това азъ тука пакъ направихъ едно опущение, като се распорѣдихъ само за едно повръхностно прѣтърсване на този нарѣдникъ, който самъ исповѣда че е билъ испратенъ на върха съ нѣкакво приказание до находящата се тамъ по-рано сръбска часть. Кой знае дали не едно сериозно растърсвание и подробно распитване нѣмаше да ни открие нѣкое важно донесение или приказание за боя на другия день! . . .

На това мѣсто при насъ се присъедини една рота отъ Пловдивската дружина, която сѫщо се бѣше изгубила и не знаеше, гдѣ да намѣри своитѣ. Задържахъ ѭ при себѣ си. Почнахъ отъ ново да обглѣждамъ върха, но напраздно; по нищо не можахъ да се ориентирамъ, а пъкъ трѣбваше да се направи нѣщо, понеже ми се доложи, че сръбски гласове се слушали на близо . . . И почнахъ азъ на посоки: 10 раскрача единъ постъ, 10 раскрача другъ постъ, сто раскрача — по двѣ застави на рота и така нататъкъ въ единъ $^3/_4$ кржгъ около самата височина. Въ аванпоститѣ влѣзоха моитѣ двѣ роти и Пловдивската рота на подпоручика Енева; а останалитѣ двѣ роти (7 и 8 роти) — дежурната часть, се помѣстиха въ пълна бойна готовность на 200 раскрача задъ заставитѣ. — Цѣло бойно расположение, на което бѣхъ заповѣдалъ, въ случай на нападение, да минава тозъ-часъ въ щиковъ ударъ. (Планъ № VII).

Часа около $9^1/_2$ получихъ записка отъ ротмистра Б., въ която ми се съобщаваше, че азъ съ главата си отговарямъ за задържанието на височината; че утрѣшния день ний ще се дръжимъ строго до пассивната отбрана и че трѣбва да се избѣгва всѣко прѣдизвикване на Сърбитѣ. Къмъ това врѣме пристигнаха и испратенитѣ за подкрѣпление на моята дружина: 1-а Бдинска рота, 1-а Плѣвенска дружина и горната батарея на капитана С, които се остановиха въ малката лощинка, която прѣсича платото на Мека-Кревь. Съ тѣхъ азъ вече имахъ на расположение цѣли 9 роти...

На върха, ако и да нѣмаше ни клѣчка дърва вѫтрѣ въ $^1/_2$ часъ импровизирования бивакъ свѣтна отъ

Digitized by Google

огнйеве, които макаръ че се и виждаха отъ неприятеля, но трѣбваше да се разрѣшатъ (както не му смѣтахъ азъ тогава много-много) прѣдъ видъ на силния студъ, който владѣеше на върха. Войницитѣ, освѣнъ че намѣриха бързо дърва, но ощё и испълниха бивака съ медъ и пастърма, — Богъ знае отъ гдѣ намѣрени. Ний се наврѣхме до една канара, която съ закаченото на нея платнище отъ нѣкой Сърбинъ, пазеше добрѣ отъ студа и образуваше нѣщо като палатка — виждаше се, че прѣди насъ на това мѣсто се е располагалъ нѣкой сръбски офицеръ . . .

Трѣбва да призная, че прѣзъ тази нощь, азъ бѣхъ повече заинтересуванъ съ своята работа и имахъ повече желание да испълня добросъвѣстно своята началническа роль отколкото прѣзъ нощьта срѣщу боя подъ Трънъ. Вижда се, че горчивитѣ уроци, които бѣхме приели, оказаха своето дѣйствие, и азъ сериозно обмислювахъ всичко, което би повлияло за изгубването на високата, за която азъ отговаряхъ съ главата си. Главата ми клюмаше отъ умора и сънъ, но мисъльта, че Сърбитѣ сж прѣдъ насъ на нѣкакви-си 100 раскрача, че една малко фалшива тревога можеше да прѣдизвика страшно безредие въ мъглата, че всѣкоя минута можеше да ни донесе нѣкое нощно нападение — така ме тревожиха, щото освѣнъ че не можахъ да мигна, но още трѣбваше да обикалямъ часто аванпоститѣ, да пращамъ патрули подиръ патрули и постоянно да допълвамъ своитѣ приказания. По едно врѣме ми мина прѣзъ ума, че само единъ вистрѣлъ, подаденъ отъ нѣкой часовой можеше да повлѣче подирь себѣ си една усилена прѣстрѣлка, която въ мъглата и тьмнотата можеше да се обърне въ цѣлъ двубой мѣжду нашето карламаданъ расположение, и отъ тази мисъль ие можахъ да се успокоя до като не се прѣдупрѣдиха всичкитѣ постове, че никой не трѣбва да стрѣля, а да се дѣйствува съ хладно оржжие.

При това, при всичкото мое старание и желание да бжда на своето мѣсто, азъ даже кжсно къмъ 11 часътъ вечерьта, не знаяхъ нищо за неприятеля (освѣнъ че аванпоститѣ му сж въ долътъ), нѣмахъ опрѣдѣленно понятие за нашето расположение и не можахъ още да

Digitized by Google

се ориентирамъ и да се усвоя съ мѣстностьта, на която бѣхме расположени. Дѣйствително за тѣзи работи спомагаше твърдѣ много мъглата, нощьта и дивия видъ на върха, който се прѣдставляваше като островъ въ едно море, но все пакъ и неумѣнието заявляваше въ тоя случай своето право. Азъ пращахъ сумма патрули въ дѣсно и въ лѣво, за да търсятъ связь съ нашитѣ, да провѣрятъ продължението на неприятелскитѣ аванпости, да разузнаятъ нѣщо за противника, но нищо не получихъ отъ тѣхъ, когато при подобна обстановка, ако ли ми дойдеше на умътъ да пратя офицери, то азъ въ скоро врѣме щѣхъ да се освѣтля по тия нѣща.

До каква степень ний бѣхме съ врьзани очи на този врьхъ показва факта, че въ аванпостната линия е билъ оставенъ единъ голѣмъ незаетъ участъкъ, и при всичко че патрулитѣ и азъ два, три пъти бѣхме минавали отъ тамъ, не сме можали да забѣлѣжимъ отсѫтствието на постове по него. Чакъ къмъ срѣдъ нощь, когато луната (ако и задъ мъглата) поосвѣти врьха, тогава се забѣлѣза този важенъ пробѣлъ и тогава вече азъ можахъ да попълна постоветѣ

Слѣдъ като испратихъ 7-а рота за да заеме праздното мѣсто по аванпостната линия, азъ отидохъ отново по провѣрка, а сѫщо и за да приглѣдамъ и да се ознакомя съ контура на платото. . . .

Войницитѣ Пловдивци, отъ които много бѣха безъ шинели, трѣпѣряха на постоветѣ, но бодро стояха на мѣстата си. Нѣкои отъ тѣхъ бѣха се въсползували отъ облѣклото на Срьбскитѣ убити и прѣдставляваха едно смѣшение на формата — калпакъ, Срьбски шинель, българка и шеячени потури . . . Постоветѣ се оказаха раставени надъ самата урва, която огражда отъ три страни Мека Кревъ — нѣщо съвършенно противно на установенитѣ правила за нощно врѣме . . . Ний се намирахме на едно кржгло плато, обиколено околоврьстъ съ единъ скалистъ и назжбенъ вѣнецъ и спустнато къмъ полето съ стрьмни и скалисти урви. Една цѣпнатина разсичаше това плато отъ Севѣръ къмъ Югъ и отдѣляше двѣтѣ чуки отъ които се състои Мека Кревъ. Макаръ и малко можахъ да узная

Digitized by Google

отъ това обглѣждание, но все пакъ това бѣше достатъчно, за да узная мѣстностьта, на която се бѣхме расположили. Около 10 Срьбски трупа се търкаляха тукъ-тамѣ по платото, и нѣкои обтѣгнати върху снѣжнитѣ полянки личаха доволно отъ далечъ съ своитѣ прѣдсмьртни пози.

Слѣдъ като провѣрихъ всичкитѣ постове и части расположени на върха, азъ се вьрнахъ при бивака, гдѣто намѣрихъ подпоручицитѣ Б. и Е. около моя огънь; тѣ разглѣждаха книжата на лѣжащия около насъ убитъ срьбски офицеръ (Димитриевичь или Стефановичь), — единъ снаженъ и красивъ момъкъ. Нещастния, въ своето тевтерче си бѣше дьржалъ бѣлѣжки за направения до Сливница походъ, а сѫщо бѣше приготвилъ и едно писмо до своята годеница, — навѣрно, съ намѣрение да го прѣдаде на пощата въ София; но десять щиковни рани бѣха катурнали на мѣстото този здраванакъ, и пъленъ съ розови надѣжди въ живота човѣкъ . . .

Около два часа сутриньта, студа захвана повече да се усилва; единъ студенъ сѣверенъ вѣтрецъ почна да подухва и смръзява размегчения отъ мѫглата снѣгъ, и купола отъ пара, който до тогава захлюпваше върха, се раскъсна тукъ-тамъ и откри едно исцъклено небе съ нѣколко трѣптящи при утрѣшния студъ звѣздици. Една млѣчна свѣтлина, полята върху островчетата снѣгъ, освѣти изведнъжъ скалистата мѣстность, която до това врѣме прѣдставляваше единъ хаосъ отъ полумракъ и мѫгла, и даде възможность да се опрѣдѣли положението, въ което се намирахме. Единъ здравъ утрѣшенъ студъ прѣдизвика едно увеличение на огнйеветѣ, — нѣщо, което скоро замина своята норма, и ме накара да пращамъ заповѣдь за изгасяванието на такивато, запалени отъ нѣкои застави, па даже и на нѣкои постове отъ ротата на Пловдивци. Прѣдъ насъ, къмъ срьбска страна, не се виждаше никакво освѣтление, само далечъ къмъ Берложница личеше едно освѣтено пространство, — признакъ на единъ голѣмъ бивакъ въ тази посока; татъкъ нѣкѫдѣ къмъ Сливница блѣщукаха отдѣлни свѣтливи точки — навѣрно около нашия обозъ; а пъкъ

Digitized by Google

непосрѣдственно задъ насъ и малко въ лѣво, на лѣвия склонъ на Мека-Кревъ, върховетѣ на Хаджи-Мановата горичка бѣха облѣти цѣли въ зарево отъ бивака на нашия частенъ резервъ.

Казахъ ти, че до това врѣме, при всичко че бѣхъ пращалъ постоянно патрули, азъ не бѣхъ разузналъ нищо положително за расположението на Сърбитѣ; знаяхъ само, че тѣхнитѣ аванпости се намираха непосрѣдственно прѣдъ нашата позиция, а сѫщо колкото и да се лутахъ, не можахъ да открия свѫрзка съ Дунавци, които по думитѣ на ротмистръ Б. трѣбваше да се намиратъ нѣкѫдѣ въ дѣсно отъ иасъ. Но вече съ раздиганието на мѫглата, получихъ донесения, че срьбскитѣ аванпости се простиратъ и въ полето, като даже заминаватъ Драгоманското шоссе, че въ лѣво отъ насъ, къмъ центра, нѣма никакви Дунавци, — слѣдователно, трѣбваше да се разбира, че нашето испъкнало расположение (съ заеманието на Мека-Кревъ) е открито отъ фланговетѣ, че бивака на главнитѣ сили на дѣсния флангъ у Хаджи-Мановата кория, почти е съвършенно откритъ къмъ противника. Така, ако ли противника на разсъмнувание групираше своитѣ части по полето и поведеше едно смѣло настѫпвание, то той безпрѣпятственно би могълъ да се озове прѣдъ самия бивакъ и да нанесе единъ ударъ, който при нашата постоянна безпечность за близкото охранение, за дежурнитѣ части и за рѣда въ бивацитѣ, не можеше да бѫде освѣнъ пъленъ. — Добрѣ, че Сърбитѣ не обичаха да иматъ работа нощно врѣме; добрѣ, че наблюдателната и разузнателната служба у тѣхъ се намирахъ на сѫщата стьпень разпасанность, както и у насъ; а то, ако бѣше нѣкой прѣдприемчивъ и енергиченъ противникъ, нашата безпечность щѣше да има за послѣдствие, ако не едно нощно нападение на този освѣтенъ съ огнйеве и не запазенъ бивакъ, то навѣрно едно ранно нападение съ сили, подведени безпрѣпятственно твьрдѣ наблизо. Това бѣ повече отъ възможно, защото неприятелскитѣ аванпости отстояха отъ бивака на не повече отъ $1^1/_2$ километръ.

Тѫй щото азъ знаяхъ вече за положениете, въ което се намираше нашия дѣсенъ флангъ, но разбира се азъ не

Digitized by Google

виждахъ въ това нѣщо особенно, което да ме накара да се замисля или баремъ да донеса за узнатото на ротмистра Б. . . . . Азъ само испратихъ усилени патрули въ тази посока и смѣтахъ, че всичко е вече свършено . . . и то повече за успокоение на съвѣстьта, понеже моята зазната самоувѣренность ми шепнеше: кѫдѣ е тази смѣлость у Сърбитѣ? Смѣятъ ли тѣ да нападнатъ?... — Така мисляхъ азъ и така мисляха почти всичкитѣ наши всѣкога, когато трѣбваше да се направи нѣщо, а пъкъ лѣнностьта и нехайството надвиваха и парализираха гласа на дълга, апелирующъ въ такива случаи. — Ето защо направенитѣ ми горѣ сѫждения за опасностьта, която можеше да произлѣзе отъ нашето нехайство, трѣбва да ги смѣташъ резултатъ на критически обзоръ при едно състояние, въ което е липсувала онази екзалтирана наша самоувѣренность, онова наше зазнавание, доходяще до пълно прѣврѣние неприятеля, и при което факта си остава фактъ, безъ да се тлѣда, съ кого си ималъ работа . . . . .

Ако ли Сърбитѣ излѣзоха толкова прости, че не се въсползуваха отъ нашата грѣшка за да достигнатъ единъ ударъ на 7-и сутриньта, то и ний, освѣнъ ненълното аванпостно охранение, бѣхме твърдѣ красиви още и съ допусканието тѣхната аванпостна верига току до самата Мека-Кревъ, гдѣто на едно растояние, около 300 раскрача задъ нашата верига, се бѣха натикали цѣли 9 наши роти, и което допускание на близо, при едно нощно нападение отъ противника (даже при една фалшива тревога) можеше да прѣдизвика страшна бъркотия на върха. Па освѣнъ това, подобно съсѣдство на противника му позволяваше безпрѣпятственно да подвежда своитѣ сили и само съ единъ напоръ, отъ каквито 150—200 раскрача да се хвърля на върха... Азъ донесохъ за това на капитана Маринова, но получихъ заповѣдь, че трѣбва да се държимъ строго пасивно и да не прѣдизвикваме въ нищо Сърбитѣ . . .

Нашия огънь пращеше твърдѣ силно; ний, прикрито отъ канарата сѣдяхме вече исчервени около него и водяхме единъ разговоръ за минали работи отъ мирния животъ, понеже бойния въпросъ бѣше вече напълно исчерпанъ. Артиллериста Б. . . . расправяше

Digitized by Google

за черкеското кланйе на Нова-Загора; подпоручикъ Еневъ — за кланетата въ Карлово. Двамата братя и зетя на послѣдния бѣха станали жъртва на ножа и бѣсилката, и той оставаше единственната поддържка на стара майка, двѣ снахи, сестра и дѣчица сирачета... Не направдно нещастния два-три пжтя загатна, че той ще бжде убитъ на сутриньта! . . . — още съ първитѣ гърмежи куршума свали този единственъ синъ, единственъ братъ и чичо на горкитѣ нещастни сирачета... (И азъ послѣ видѣхъ тъзи злощастна майка, тъзи стара прѣгърбена жена, туй нещастно и обезумѣло отъ скръбъ създание, като ходеше изъ болницитѣ въ София и распитваше раненитѣ за своя скжпъ и едничакъ синъ... — „Кажи ми, синко, живъ ли е моя Никола? . . . на Сливница не бѣше ли той при тебя“? . . . — питаше тя наредъ горката съ една слаба надѣжда въ истеклитѣ отъ плачъ очи. . . . И като почнаха да я утѣшаватъ, че той се би много юнашки, че тя трѣбва да се гордѣе съ него, тя, горката, намѣри още сьлзи и съ единъ надтрѣснатъ гласъ каза нѣщо ужасно, нѣщо, което покъртва до джлбочината на сърдцето и прѣдизвиква сьлзи на очитѣ: — „радвамъ се синко, — хленцаше тя; — но я ми кажи ти мене, тозъ рѣдъ само до насъ ли е? .... едногото заклаха, другитѣ обѣсиха, ... само той ми оставаше едничкия . . . Какъ ще се върна азъ въ Карлово и какво ще кажа на клѣтитѣ сираци?“.... Така е то: конеца се къса тамъ, гдѣто е най-тънакъ...

Сѣдяхме ний така около огъня и посрьбвахме отъ една манерка шербетя, приготвенъ отъ медъ и растопения на огъня снѣгъ. Врѣмето вървеше твърдѣ бавно; бѣха пропѣли татакъ вече първи и втори петли, съзвѣздието на „Кокошката“ бѣше вече отдавна прѣвалила зенита, и красивата „Зорница“ бѣше умирила онзи трѣпетъ, който придружава нейното изгрѣвание, а пъкъ зората все още не се показваше . . . Единъ особенъ шумъ ме накара да се стрѣстна и да развали утренната дрѣмка, въ която неусѣтно бѣхъ се вдалъ; трима Сърби, уловени отъ патрулитѣ и докарани при насъ, бѣха възбудили любопитството на войницитѣ и причиняваха шума, който ме стрѣсна. Узнахме, че

Digitized by Google

срѣщо насъ се намира VII полкъ и че срьбската линия на Тритѣ Уши се командува отъ нѣкой си маойръ Стефановичъ — нѣщо, което ни накара да мислимъ, че той е сѫщия онзи, който командуваше (като русски офицеръ) Севлиевската дружина, въ която азъ бѣхъ тогава младши-офицеръ.

Съ своето събуждание азъ видѣхъ, че вече почнало да побѣлява . . . . . и, разбира се, тозъ-часъ се досѣтихъ, че азъ не бѣхъ направилъ още нищо относително заеманието на позицията, прѣдъ която противника отстоеше на каквито 800 раскрача на една командующа височина . . . И тръгнахъ азъ по линията на стражевата верига и почнахъ да опрѣдѣлямъ участъцитѣ, които трѣбваше да заематъ тозъ часъ ротитѣ отъ стражевата линия (т. е. по-добрѣ да се каже първата бойна линия, понеже стражевата верига бѣше така на гѫсто раставена, щото прѣдставляваше повече стрѣлкова верига, отъ колкото стражева, — благодарение на мѫглата и невъзможностьта за ориентирване). Слѣдъ единъ бѣгълъ обзоръ, азъ успѣхъ въ кратко врѣме да вѣнчѣя скалистия гребенъ на Мека-Кревъ съ веригата на три роти и отидохъ да развеждамъ (положително—да развеждамъ) ротитѣ на резерва.

1-ва Бдинска рота да стане ей тука, на лѣвия склонъ и да наблюдава къмъ полето; 1-а, 2 а и 3-а роти Плѣвненци да станатъ въ дружиненъ резервъ, по линията на 1-а Бдинска рота, задъ 5 а, 6-а и 7-а отъ първата линия Бдински роти; 8-а Бдинска и 4 а Пловдивски роти да станатъ въ частенъ резервъ въ онази долчинка — се распорѣдихъ азъ на бързо и раставихъ ротитѣ така, щото, въ едно пространство на 400 раскрача отъ веригата, се помѣстиха и ротнитѣ, и дружиннитѣ, и частния резерви. На какво сьмъ се основавалъ азъ тогава, при избиранието на такова съсрѣдотъчено расположение. не могѫ да си спомня, само че сега се произнасямъ, че даже при прѣлестното закритие, което прѣдставляваха канаритѣ на Мека-Кревъ, положително е било невъзможно, при дадената задача за пассивната отбрана на 7-и, нашето задьржание цѣлия день на този врьхъ. Жьртвитѣ щѣха да бѫдатъ съ масси, а отвеждането, за исправлението на грѣшката, резервитѣ

Digitized by Google

назадъ (за вземание нуждната дѫлбочина) щѣше лошо да повлияе на ротитѣ отъ първата линия. (Планъ № VII).

Като исповѣдвамъ тия свои грѣшки, моля те да вземишъ въ внимание положението, въ което ний бѣхме поставени още отъ вечерьта и прѣзъ миналитѣ дни. Тука вече умората влияеше твърдѣ много, защото да не ѣдешъ рѣдовно 4 дена, положително да не спишъ четири нощи, да ходишъ два пѫти въ атака на единъ и сѫщъ врьхъ, да се качишъ съ вързани очи, надвечерь, на една висока и обляста височина, да проглѣдащъ тамъ и да виждашъ около себѣ си цѣлъ океанъ отъ гѫста пара, да се сѫжвашъ въ канаритѣ и да не виждашъ прѣдъ себѣ си на каквито 10 раскрача, да се блъскашъ цѣли 4 часа за да узнаешъ сѫщинския фронтъ къмъ противника, а най-главното — да се чувствувашъ въ едно тъмно и неопрѣдѣлено положение почти прѣзъ цѣлата нощь — сѫ работи, които твърдѣ много влияятъ на съобразителностьта и енергията — единственнитѣ фактори за правилнитѣ и цѣлесъобразни распорѣждания.

Часа около 6 сутриньта частитѣ почнаха тихо да заематъ своитѣ мѣста и налѣгаха изъ канаритѣ въ пълна бойна готовность, — така като че ли, съ настѫпването на деня, на насъ не прѣдстоеше една продължителна строга отбрана, — а една скорошна и стрѣмителна атака по тъмнѣющия се още въ дрезгавината насрѣщенъ врьхъ. Като че ли, инстинктивното осѣщание близостьта на противника, онова раздразняване прѣдизвикано отъ очакването скорото настѫпване на деня, съ който трѣбваше да пламне пакъ боя и нервния кризисъ настѫпилъ вече съ ставането на частитѣ въ боенъ рѣдъ, да бѣха заглушили вече онова прѣдупрѣдяване за нашето пассивно дѣйствие. Частитѣ стояха изъ канаритѣ съ една приготвена поза на единъ звѣрь, който се кани да се хвърли на жъртвата си; тѣхнитѣ очи, тѣхното внимание и всичката тѣхна мисъль бѣха всецѣло съсрѣдоточени къмъ срѣщния врьхъ, гдѣто тѣ прѣдусѣщаха противника, който сѫщо въ дрезгавината се приготвюваше за боя. Борбата бѣше вече напълно озрѣла въ своя мораленъ елементъ, и очакваше се само пукването на зората за

Digitized by Google

да се разиграе тя изведнъжъ съ страшна сила. Само единъ гърмежъ бѣше достатъченъ да обърне въ адъ тия натжпкани съ хора канари; само още нѣколко минути и зората, тъзи прѣкрасна зора щѣше да послужи за сигналъ на единъ страшенъ и ожесточенъ бой.

Но ето че се съмна и настжпи единъ прѣкрасенъ лѣтенъ день, . . . день 7-и Ноемврий! . . . день на славната побѣда! . . . день на уррата и вихровититѣ атаки!...

Въ своето обикаляние линията бѣхъ се спрѣлъ до планинската батарея, която бързо се полу окопаваше и глѣдахъ нашитѣ патрули, които бързо се завръщаха отъ дола и заемаха мѣстата си въ веригата. Деня откри прѣдъ насъ срьбската позиция, а сжщо и тѣхнитѣ аванпости, които още продължаваха да стоятъ въ дола. Отъ срьбското расположение се виждаше само веригата (бойната), когато нашата позиция и расположение бѣха съвършенно открити за тѣхъ. . . . Единъ залпъ отъ 7-а рота Бдинци срѣщу върха (по окопната работа на Сърбитѣ) прѣдизвика веднага срьбския огънь по цѣлата линия, и разбира се, въ отговоръ на него почна се стрѣлбата и отъ наша страна. Единъ хаосъ отъ ехо, отъ рева и кънтежа на канаритѣ тозъ часъ се разлѣтя по бърдата на Три-уши; една адска стрѣлба затрѣщя изведнъжъ и отъ двѣтѣ страни, а слѣдъ малко и топовнитѣ гърмежи се намѣсиха въ тоя смьртенъ концертъ. Боя, въ минута вжтрѣ, достигна своята апогея на развитие. . . .

Още отъ първитѣ минути се почувствува лошото положение, въ което бѣхме поставени; една метла отъ куршуми почна да бръска по всичката дължина на врьха и нѣмаше мѣсто. гдѣто тия смьртоносни пчели да не пискатъ съ кратакъ звукъ край ушитѣ, да не брънчатъ злобно по камьнацитѣ, да не туптятъ въ земята съ слабо исхвърляние на мократа още прьсть. Указа се, че Мека-Кревъ е едно плато, на което високата точка се намира надъ самата урва, която отдѣля върха, заетъ отъ противника, и което плато, отъ нашата стрѣлкова верига назадъ, прѣдставлява едно постьпенно понижение, прѣкрасно обсрѣлвано въ всичката дължина отъ срѣщния върхъ. Идеално поражаемо пространство, въ което ни единъ куршумъ не пропада

Digitized by Google

даромъ, а отива да търси жъртва по всичката дължина на платото.

Поискахъ да спрж огъня, но това бѣше повече отъ невъзможно, защото сръбския огънь бѣше ужасенъ, имахме вече жъртви, а пъкъ да се стои съ сгърнати ржцѣ подъ това обстрѣлвание отъ каквито 700—800 раскрача бѣше глупаво и опасно. Нашата планинска батарея буквално бѣше обсипана съ куршуми и ако и да продължаваше да се бори, не можеше успѣшно да развие своя огънь . . . Капитанъ С., изваденъ отъ търпѣнее отъ този дъждъ и напаренъ отъ Врабча, бѣше се скаралъ съ ротнитѣ командири отъ веригата и искаше спусканието имъ отъ върха и атакуванието на Сърбитѣ. Трѣбваше да му пращамъ приказание да не се бърка въ чуждитѣ работи, понеже ний имаме заповѣдь да се държимъ пассивно, и че нѣма какво да се прави: батареята трѣбва да остане на стрѣлковата позиция — като пунктъ единственъ, отъ който тя може да поддържа отбраната. Пловдивската рота, която азъ извадихъ отъ резерва и поставихъ на дѣсния склонъ за обстрѣлвание долината къмъ Мало-Малово, попадна подъ единъ фланговъ огънь и трѣбваше да измѣня своя фронтъ. Единъ куршумъ свали нейния ротенъ командиръ, подпоручикъ Енева, когато той прѣдаваше нѣкаква заповѣдь на своя резервъ . . . Нѣколко войници бѣха вече ранени и убити по линията . . . . .

Бѣхъ се спрѣлъ мѣжду дружиннитѣ резерви на едно растояние около 200 раскрача отъ веригата и продължавахъ правъ да слѣдя за боя, макаръ че трѣбва да си призная за не твърдѣ приятното впечатление и безпокойствие, което осѣщахъ отъ куршумитѣ, които тупаха около меня, даже по едно врѣме искахъ да се сложа на земята, но срама, че ще ме видятъ Плѣвненскитѣ роти, които лѣжаха около 30 раскрача на страна, ме накара да остана правъ и да не се поддамъ на чувството на самосъхранението; а освѣнъ това и спора на капитанъ С, съ ротнитѣ командири ме отвлѣче и ме накара да забравя опасностьта. Единъ ординарецъ — войникъ, испратенъ при меня съ приказание отъ капитана Маринова: *„да се държимъ; подкрѣпление скоро ще пристигне“*, и единъ отъ санитаритѣ бѣха вече тър-

Digitized by Google

колени на земята и накараха единъ барабанщикъ да тури за прикритие прѣдъ главата си своя барабанъ. Войницитѣ съ патроннитѣ коне, които стояха току задъ Плѣвненцитѣ въ една нищожна и обстрѣлвана лощинка, се виждаха маойсторски закрити задъ конетѣ, които като че ли подушваха смьртьта и трѣперяха цѣли прѣдъ нея . . . . . Огъня все така усиленно продължаваше и една полска батарея отъ третята чука захвана съ бѣгълъ огънь да обстрѣлва нашата позиция и все още повече и повече да влошава нашето положение. Вжтрѣ въ $^1/_4$ часъ повече отъ 40 гранати попаднаха около мѣстото на дружинния резервъ (Плѣвненци).

Часа около $9^1/_2$ сутриньта видѣхъ двама офицери на коне да прѣпускатъ къмъ насъ . . . . . Сѣтихъ се, че това е на вѣрно началство и отидохъ къмъ тѣхъ за рапортъ. Това бѣше Мариновъ и ротмистръ К. (неговъ помощникъ), които съ почванието на боя бѣха помислили, че Сърбитѣ вече сж атакували върха и бързаха да сварятъ на него. Като имъ доложихъ за положението на работитѣ, Мариновъ се обърна къмъ меня съ думитѣ: *ще мремъ ний днесь тука! бжди готовъ за атака!* — и замина съ К. въ дѣсно за да прѣглѣда нашето расположение. На меня като че ли нѣщо ми пошепна за послѣдното виждание на тоя герой и азъ имахъ смѣлостьта да го помоля да не се излага на праздно . . . Слѣдъ малко вражеския куршумъ прониза тия юнашки гжрди, и българския доблѣстенъ синъ испустна саблята, съ която той грозно махаше къмъ противника и насьрдчаваше своитѣ войници. Хвала на тебя герой! ти каза, че ще умрешъ и умрѣ, повече отъ достойно! . . . Миръ на твоя прахъ! . . . Нека твоя примѣръ бжде завѣтъ за потомството! Нека твоята памятъ живѣе отъ поколѣние въ поколѣние! . . . Прикланямъ се прѣдъ твоята завѣтна храбрость, буйна рѣшителность и самолюбие, което не те остави на мира, до като не намѣри славно своя гробъ! . . . . .

По едно врѣме счухъ пакъ една малка глъчка къмъ лѣвия флангъ на върха и виждамъ, че Капитанъ С. распжхтянъ и съ крѣсъкъ замина нагорѣ по линията. Указа се, че той е искалъ да се распорежда

Digitized by Google

пакъ на своя глава и настоявалъ, щото веригата прѣдъ неговата батарея да се спустне въ долътъ, да прѣвземе срѣщния врьхъ и така да прикрие батареята отъ силното обстрѣлвание, на което тя бѣше така злѣ изложена. Прѣдположихъ, че той отива да се оплаква на Маринова и го оставихъ да върви, понеже азъ самъ трѣбваше да отивамъ на дѣсния флангъ, за да получа заповѣдь за прѣдстоящата атака; но глѣдамъ, че този Капитанъ пакъ се появи отново съ своитѣ крѣсъци. — Бѣгатъ бе! — чухъ азъ нѣгова гласъ. — Абе, каква ще е тази работа? — Кои бѣгатъ нашитѣ или Сърбитѣ? — ми прѣхвьркна прѣзъ умътъ и азъ бързо отидохъ къмъ моята 6 та рота. Веригата стоеше на мѣстото си; Сърбитѣ сѫщо. — Хей да се не види макаръ! . . . защо ли този артилеристъ се бърка въ пѣхотната работа? — доядя ме меня и азъ тръгнахъ да отида при батареята, за да намѣря С. и да разбера причината на това негово безпокойствие. При батареята заварихъ Ротмистра К., който бѣ страшно ядосанъ отъ слабия артилерийски огънь, който тя поддържаше, и отъ отсѫтствието на нейния командиръ *). Мене просто ми додража, когато Ротмистръ К. случайно попадна на С. и го разнесе както трѣбва, за гдѣто той ходи по веригата, а не поеми командуването на своята горска батарея.

Положението ни на върха взе да става повече отъ невъзможно; освѣнъ фронталния пѣхотенъ огънь и

*) Спорѣдъ както можахъ по-послѣ да узная, всичката причина на това недоразумение съ Капитана С. се е заключавала въ неговото въображаемо недовѣрие въ пѣхотата, което той е възприелъ отъ Врабченския бой, гдѣто той изгуби 2 орждия. Поставенъ съ батареята почти въ веригата на едно растояние 800 крачки отъ неприятеля, обсипанъ съ масса свинецъ, той, изъ боязнь да не го слѣти сѫщата участь както и подъ Врабча, е рѣшилъ на своя глава да блъсне веригата напрѣдъ, безъ да знае, че ний имаме строга заповѣдь да се държимъ пассивно. Ротнитѣ командири не сѫ искали да го слушатъ — ето началото на тия крѣсъци и излизание отъ себѣ си на С.; подиганието напрѣдъ отъ него малки участъци отъ веригата и повръщанието имъ сами назадъ на старата стрѣлкова позиция — ето причината на оня опасенъ възгласъ: *бѣгатъ бе!*, — който той въ забравянието си нададе на висотата и който при други условия можеше да повлияе фатално на всичкитѣ части. — Дѣйствително въ основа на всичко това лѣжи желанието *да се помогне на работата*, за което храбрия С. съ извадена сабя ходеше по веригата и се излагаше на вѣрна смьрть, но нека не му бѫде упрекъ, ако се забѣлѣжи, че той можеше да бѫде повече полезенъ съ присѫтствието си при батареята, която въ това врѣме едвамъ отговаряше, и вмѣсто да влиза въ расправия съ неподчинени нему офицери, да бѣше се отнесълъ до Началника на цѣлата позиция, който само имаше право да се распорежда съ боя.

Digitized by Google

съсрѣдоточеното падание на гранатитѣ по него, единъ фланговъ огънь отъ лѣвия край на срѣщния врьхъ се скрьсти по платото и захвана да мѣте надлъжь по нашата линия. Това бѣше вече една касапница, гдѣто отъ секунда на секунда се чакаше редътъ, който едно подиръ друго събаряше близкостоящитѣ. Мариновъ бѣше ударенъ вече, Подпоручикъ Яневъ — сѫщо, нѣколко души бѣха търколени вече на повалъ, а легкораненитѣ захванаха по цѣли сюрии да излазятъ отъ дѣсния участъкъ на позицията. . . . Само една дума „напрѣдъ" не достигаше, за да се юрнѫтъ всичкитѣ части въ атака и така да се избавятъ отъ това опасно растрѣлване по изложеното подъ накрьстенъ огънь плато . . .

Така и стана. Въ това врѣме Ротмистръ К. (помощника на Маринова) се рѣшава да измѣни обстановката на боя. Не зная само, дали това бѣ резултатъ на едно прѣдварително взето рѣшение още при дохождането на Маринова на висотата, или К. прибѣгна къмъ това въ слѣдствие на лошето положение, въ което се изложихме на Мека Кревъ.

— Капитанъ Т. заповѣдамъ ви да атакувате незабавно срѣщния врьхъ! — се провикна той, и азъ при всичко, че не го познавахъ (тогава) добрѣ, при всичко че не знаяхъ каква длъжность (ако и да го виждахъ съ Маринова) испълняваше въ боя, бьрзо се уловихъ за тая спасителна и очаквана отъ насъ мѣрка, и безъ да му мисля много, много се хвьрлихъ въ тая опасна и почти невъзможна атака. — 8-а рота напрѣдъ! — извикахъ азъ и трьгнахъ съ нея, като че ли съ това се свьршваха всичкитѣ мои распорѣждания. Думата напрѣдъ ме обая и азъ даже забравихъ да прѣдупрѣдя другитѣ части за поддьржанието на тази атака.

Извиканата отъ меня рота (резервъ) на Подпоручика Д. се вдигна изведнаждь и подъ градъ куршуми и артилерийски огънь (даже една граната се пукна току прѣдъ самата рота) прѣмина въ строгъ редъ едно пространство около 200 раскрача и като прѣкрачи прѣзъ веригата захвана да се спуска въ долътъ, който ни отдѣляше отъ противника. Една адска трескотня,

Digitized by Google

едно пламвание на цѣлия срѣщенъ врьхъ посрѣщна този часъ това наше хвьрлювание въ атака; всичкия неприятелския огънь бѣше моментално отправенъ срѣщу тая открито вьрвяща рота, и разбира се този-часъ и цѣлата наша линия захвана да отговаря съ обсипвание Срьбската верига; даже атакующата рота и тя се увлѣче въ този огънь и захвана съ вьрвежа да стрѣля вьрху противника и да крѣщи отъ далечъ урра. Азъ и ротния командирь поискахме да спрѣмъ това пукание на екзалтиранитѣ войници, но това така и не се прѣкрати до като ротата не се скри въ долътъ. Въ това движение напрѣдъ бѣше ударенъ съ фланговъ вистрѣлъ портупей-юнкеръ отъ сѫщата рота Ушевъ въ двата крака. . . .

Хвьрлюванието напрѣдъ на 8-а рота увлѣче и останалитѣ части; въ дѣсно се спустнаха: 5-а и 7-а роти Бдинци. Пловдивската рота, а отъ лѣво прикритието на батареята — 1-ва Бдинска рота (подпоручикъ К.) . . . Моята 6-а рота и ротитѣ на 1-ва Плѣвенска дружина останаха на пьрвоначалната позиция и съ огънь поддьржаха атаката . . . (Планъ № VII).

Още съ слизанието ни въ долътъ се почувствува лошето положение, въ което се поставихме. Дѣйствително, ний се намирахме въ едно мьртво пространство и имахме възможность да се поуредимъ въ него, но прѣдъ насъ се исправяше единъ склонъ отъ 400 раскрача, съвьршенно стрьменъ и осѣянъ съ канари, които не допускаха искачванието направо. Втурванието по този ржтъ щѣше окончателно да разбърка разсипания строй и сгжстенитѣ части, и войницитѣ почти съвьршенно изморени едвамъ ли щѣха да могжтъ да противостоятъ на една контръ-атака, прѣдприета отъ неприятеля. За да се влѣзеше въ прѣстрѣлка съ неприятеля, веригата трѣбваше да се искачва по цѣлия склонъ и едва на 150 раскрача (отъ гдѣто се откриваше обстрѣла) отъ неприятелската позиция да залѣга и да открива стрѣлба, — нѣщо, което при отсжтствието на резерви отвадъ, можеше да съблазни противника да се хвьрли на щикъ и да смѣте отъ висотата тая шепа хора . . . Азъ хемъ трѣбвахъ движението напрѣдъ по ржта, хемъ се оглѣдвахъ назадъ за подкрѣпление отъ

Digitized by Google

ротитѣ, които бѣха оставени на Мека-Кревъ . . . . ., и право да си кажа, почти че бѣхъ силно усъмнѣнъ въ успѣха на прѣдприетия ударъ . . . . .

Трѣбва да призная факта, (при всичко, че за тръгването по склона и за повдиганието частитѣ напрѣдъ, най-много повлия личния примѣръ на г. г. офицеритѣ), че нашия войникъ отива смѣло на вѣрна смърть, понеже въ тоя случай пъплянието изъ баиря на 4 ржцѣ и отиванието срѣщу единъ нерастроенъ и стоящъ на мѣстото си въ неизвѣстни сили неприятель, не може да се нарѣче друго нищо освѣнь едно излагание съ 90% вѣроятность на загинвание . . . . . Моята 8-а рота бѣше първа, която гае стрѣлкова позиция на склона, а слѣдъ нея налѣгаха по него и другитѣ (три роти) и откриха найчесть огънь . . !

Въ това врѣме огъня на частитѣ отъ Мека-Кревъ, който поддържаше хвърлилитѣ се въ долътъ части, извенаждъ се почувствува опасенъ за насъ, понеже атакующата линия попадна прѣдъ фронта на тия части, които увлѣчени въ бѣсна трѣскотня не забѣлѣзваха произлѣзлото прѣдъ тѣхния фронтъ . . . Разсърденъ отъ това и като искахъ да вдигна останалитѣ роти на Мека-Кревъ и да ги спустна въ долътъ за подкрѣпление на атаката, азъ се повърнахъ назадъ и доволно грубичко поискахъ прѣкратяванието на тоя огънь по нашитѣ и заповѣдахъ слизанието имъ въ долътъ. Принуденъ съмъ само en passant да спомена, че трѣбваше още веднаждь да се отнеса заплашително къмъ единъ ротенъ командирь, който при моята прѣстрога заповѣдь да се юрне съ ротата изъ баира и да подкрѣпи първата линия, той направи само едно прибѣгвание около 30 раскрача, залѣгна отъ ново и пакъ откри стрѣлба.

Въ това врѣме се зададе отъ тилътъ развърнатата дружина на капитана М., която ротмистръ К. испращаше самъ на подкрѣпление и азъ бѣхъ вече на пълно успокоенъ за прѣмахванието на опасностьта, ако ли противника прѣдприемеше контр-атака. Нейнитѣ роти бѣха почнали да се спускатъ отъ Мека-Кревъ, когато една урра, подхваната отъ долътъ, заедно съ онази на 1-а рота Бдинци (Подпоручикъ К.), която бѣше успѣла да обходи върха и да се качи на него въ флангъ на

Digitized by Google

Сърбитѣ, прѣдаде ни този врьхъ (втория отъ Тритѣуши) около 11 часътъ сутриньта. Цѣлата линия плъпна отново по баира и като се искачи на гребена, откри отъ ново огънь по срѣщния врьхъ, отъ когото Сърбитѣ се мжчиха да прикриятъ съ огънь отстжплението на току-що сбититѣ части, — нѣщо, което постави отстжпающитѣ мѣжду два огъня и стана причина за оставанието имъ въ долътъ и за прѣдаванието имъ въ плѣнъ, по-послѣ, при нашето по-нататашно настжпване.

Какъ така ний успѣхме да заемемъ тъй лесно тази почти непристжпна позиция, азъ и до сега не могж да си обясня, понеже Сърбитѣ имаха възможность да ни чакатъ даже да отидемъ до самитѣ тѣхъ и тамъ да истрошатъ распжхтѣлитѣ и окапали отъ умора войници. 1-а Бдинска рота, която по буйностьта на своя ротенъ командиръ, бѣше се осмѣлила отъ фланга да се качи на върха и да стане на 50 раскрача отъ Сърбитѣ, можеше да бжде неминуемо смѣтена отъ 2-та баталиона, които заемаха тоя върхъ, а цѣлата наша линия бѣше така разбъркана, така безъ связъ и взаимна поддържка, щото неможеше да се очаква една дружна и стрѣмителна атака, прѣдъ която само, слабитѣ войници вече даватъ своитѣ позиции, безъ да отговарятъ съ единъ контръ-ударъ . . . . .

Азъ не могж да дамъ точно описание на тая атака, понеже съ хвьрлянието на първитѣ части напрѣдъ, ний се намѣрихме въ единъ лабиринтенъ долъ, така разбъркани, така размѣсени и пръстнати по единъ дълъгъ фронтъ, щото въ скоро врѣме цѣлата първа линия се указа състояща отъ групи залѣгнали изъ канаритѣ и всѣка дѣйствующа за своя смѣтка. Тѣзи роти, които бѣха въ разсипанъ строй слѣдъ малко се указваха едва ли не въ разрѣденъ, а тия които бѣха въ разрѣденъ — влизаха въ първата линия безъ да пращатъ верига, понеже тѣ бѣха вече цѣли разсипани при движението си изъ тая стрьмна и каменлива мѣстность. Ето защо азъ ти расправямъ само това, което сьмъ успѣлъ да схвана въ тая бъркотия, въ което единственното опрѣдѣлено нѣщо бѣше — напрѣдъ! и само напрѣдъ! . . .

Тъй или иначе ний заехме върха и подкачихме боя отъ новата позиция. Ротитѣ отъ резерва и дру-

Digitized by Google

жината на капитанъ М. подоспѣха на врѣме да усилятъ заеманието на висотата, т. е. всичкитѣ почти да навлѣзжтъ въ линията на веригата и да взематъ участие въ стрѣлбата. Размѣсванието на частитѣ, което стана още съ спусканието въ атаката, тука достигна вече до максимумъ. На едно пространство не повече отъ 350 раскрача изведнаждъ ний се явихме трима началници — дружинни командири, на които неоставаше друго нищо, освѣнъ да станатъ началници на извѣстни участъци отъ веригата, която бѣше съставена отъ войницитѣ на тритѣ дружини. Оставения на мѣстото на Маринова Ротмистръ К., бѣше раненъ при отиванието въ атака и отсжтствуваше вече на тоя пунктъ; неговото началствувание на бойната линия не бѣше поето отъ никого, и ний се явявахме почти самостоятелни и дѣйствующи по съгласие или по равнение съ прѣднитѣ части. Безъ да искаме, азъ се озовахъ началникъ на лѣвия флангъ, капитанъ И. въ центра, а капитанъ М. въ дѣсно.

Макаръ че неприятеля едва ли би се осмѣлилъ, слѣдъ това бѣгание отъ втория върхъ, да прѣдприеме нѣщо сериозно противъ новата ни позиция, все пакъ това наше расположение бѣше непростително. Освѣнъ безцѣлното и не по необходимость, а по неразбранщипа размѣсвание на участъцитѣ, ний нѣмахме вече никакви резерви, и за продължавание по нататъкъ на атаката, ний можахме да извадимъ само гжстата верига на три дружини съ една или двѣ роти поддържки. Всичкитѣ части отъ резерва, съ своето приближавание къмъ стрѣлковата позиция бѣха влѣзли сами въ първата линия и бѣха вече растаили въ веригата. Азъ нѣколко пжти се помжчихъ да формирувамъ сборни роти и да ги поставямъ назадъ, но наймалкото движение напрѣдъ отново ги увличаше въ първата линия: — така като че ли всички бѣха опъянѣли отъ първата атака.

Като успѣхъ какъ и да е да формирувамъ една рота за поддържка на моя участъкъ, азъ излѣзохъ пакъ на гребена и трьгнахъ по веригата (отъ гдѣто се откриваше обглѣда) за да се ознакомя съ нашето расположение и лѣжащата прѣдъ насъ мѣстность. Указа се,

Digitized by Google

че ний се намираме на единъ продълговатъ и облястъ врьхъ, проточенъ паралелно на фронта на настжпването, а прѣдъ него стърчи единъ още по́-високъ и остъръ врьхъ, увѣнчанъ съ сдна корона почти непристжпни канари, и отдѣленъ отъ него на хиляда и нѣщо раскрача съ една дълбока, разлата и каменлива до невъзможность долина — А хж! и този го бива! — цѣлъ Шипченски Св. Никола! — си помислихъ азъ, щомъ съзрѣхъ това орлино гнѣздо, което въ нѣколко пояса бълваше вече честъ огънь . . . Прѣдъ меня захващаше (отъ южния склонъ на височата) 1-ва Бдинска рота размѣсена съ Плѣвенската на подпоручика Ш; послѣ нея идяха разбъркванитѣ роти на 1-ва Плѣвенска дружина и моята 5 а рота, и така нататъкъ се протѣгаха Пловдивци, 7-а и 8-а роти Бдинци; послѣ пакъ Плѣвенци, Дунавци и пр. — всички въ верига и само съ една или двѣ роти въ поддържки; горската батарея бѣше липсала нѣкждѣ*). Макаръ и разстоянието да не бѣше по малко отъ 1000 раскрача, по цѣлата линия се поддържаше честа стрѣлба, понеже Срьбския огънь тука бѣше повече отъ дѣйствителенъ; въ два часа вътрѣ той смъкна най-малко стотина жертви. Въ едно кратко врѣме само около меня раниха подпоручицитѣ: Киркова (Бдинецъ) Шарлаганджиева (Плѣвенецъ) и Стоянова (отъ Пловдивската дружина), а числото на раненитѣ войници почна твърдѣ много да се хвърля въ очи по ония вьрволици, които почнаха да се спускатъ непрѣстанно по склона къмъ полето . . . . .

Щѣхъ да пропустна да спомена, че съ заеманието ни втория врьхъ, една наша батарея отъ централния врьхъ захвана да поддържа нашата атака и погрѣшно насочи огъня си върху нашитѣ. Първоначално нейнитѣ гранати хвьрчаха твьрдѣ близко надъ нашата линия, даже нѣкои се пукаха по самия врьхъ, и имаше се опасность да не би да сме погрѣшно взети за Сърби, но тази стрѣлба се прѣкрати, безъ да принесе нѣкое нещастие, понеже единъ Срьбски баталионъ, пратенъ по Драгоманското поле да ни обхване отъ къмъ Южния склонъ на Тритѣ-уши, привлѣче нейния огънь. Да ли

*) Тя бѣше останала на I-та висота (пьрвоначалната позиция).

Digitized by Google

растоянието бѣше измѣрено или пъкъ успяха бързо да се пристрѣлятъ, не зная, но азъ видѣхъ добрѣ отъ върха, какъ слѣдъ паданието на нѣколко снаряда около тоя баталионъ, той се распрьсна и въ безпорядъкъ отстжпи къмъ горичката, която се намира подъ южния склонъ на 3-я врьхъ.

Часътъ около $12^1/_2$ се показа центра и почна своето настжпване по полето, а сжщо и къмъ Алдамировци се забѣлява едно подаване напрѣдъ линията на димътъ. Наточиха се отдалечъ цѣли дълги линии, като че ли настжпваха нѣколко дивизии и взеха посока къмъ 3-я врьхъ, т. е. за продължаване на шия лѣвий флангъ и батареитѣ отъ централния врьхъ промѣниха своитѣ позиции. Баленския врьхъ, който до това врѣме мълчеше, изведнаждъ зарева и се покри съ димътъ на три Срьбски батареи, отъ които двѣтѣ почнаха стрѣлба стрѣщу настжпающия центръ, а едната — за фланговото обстрѣлване на нашата позиция по Тритѣ-Уши. Два Срьбски баталиона прѣминаха бързо къмъ дѣсния флангъ прѣзъ шоссето за къмъ с. Баалинъ вдигаха прахолака нѣколко Срьбски баталиони, които захванаха да се располагатъ на Баленския врьхъ — като защита на пжтя на Срьбското отстжпване, ако ли ний форсирахме Тритѣ-уши и заплашяхме Драгоманския проходъ.

Плѣвенския полкъ, който съ 3 дружини съставляваше центра, достигна на една висота съ нашата линия на Тритѣ-уши, и като залѣгна въ полето откри единична стрѣлба отъ твьрдѣ далечно растояние. Той направи още една двѣ прибѣжки и залѣгна вече, понеже нему му бѣше невъзможно да продължава по нататъкъ движението. Отъ една страна той щѣше да се изложи на фланговия огънь отъ Баленскитѣ висоти, а отъ друга—трѣбваше да блъска въ лобъ почти непристжпния склонъ на 3-я врьхъ . . . Нашата линия отъ Тритѣ-уши продължаваше да поддържа огъня, но нейното движение напрѣдъ бѣше вече спрѣно. Патронитѣ бѣха вече почти навьршени; запаса отъ тѣхъ, носенъ на конье, бѣше цѣлъ исхарченъ, а пъкъ хвьрлянието въ атака, въ тая громадна долина обстрѣлвана съ три яруса, безъ силни резерви и безъ подготовка

Digitized by Google

съ огънь бѣше повече отъ рисковано. Хвърлянието на-прѣдъ на една рота Дунавци и една рота Бдинци по сѣдловината, която скача тия два върха, не се увѣнча съ успѣхъ, понеже освѣнъ пѣхотния огънь, по нея валяха непрѣстанно гранатитѣ на една полска батарея, расположена на севѣрния скатъ на 3-я врьхъ

Ний чакахме . . . Тритѣ роти, които бѣха около меня, останаха безъ офицери. Една Плѣвенска рота (Подпор. III.) се командуваше отъ единъ Федфебель Руссинъ; Пловдивската рота (ротния командирь и младшия офицеръ ранени) — отъ единъ Унтеръ-офицеръ, и 1-ва Бдинска рота (Подпор. К.) — отъ единъ Фелфебель помакъ. Азъ се любувахъ на послѣдния (Хасанъ Али), като глѣдахъ какъ той съ присьрдце вьршеше своята работа, като ходише ту при тогова, ту при оногова въ веригата, командуваше самъ залповетѣ, насьрдчаваше ударенитѣ войници и раздаваше на стрѣлцитѣ Срьбски патрони, по нѣмание наши . . . Понеже бѣхъ свьршилъ тютюня, азъ призрѣхъ опасностьта, на която се излагахъ съ своето продолно ходение по веригата и отидохъ въ дѣсно, гдѣто виждахъ Капитанъ И. и Подпоручика Х. сѣднали задъ единъ участъкъ да пушатъ твьрдѣ съблазнително своитѣ цигари. — Ще му дрьпня баримъ два, три пжтя! — си казахъ и отидохъ при тѣхъ. Като се сдобихъ съ една цигара (какво блаженство въ подобно зоръ врѣме!), азъ поканихъ И да отидемъ при моя участъкъ и отъ тамъ да наблюдаваме за картинностьта на боя, който отиваше по полето. — Ще ни убиятъ! — каза той, — по-добрѣ стой тука! на ли знаешъ, че това растакание не е хубаво! — но азъ го убѣдихъ и ний трьгнахме.

Ивановъ остана въсхитенъ отъ картината, която му се прѣдстави. Лѣвия флангъ (прѣдъ Алдамировци) бѣше се поддалъ вече много напрѣдъ и цѣли 10 километра вдигаха голѣми облаци отъ пушака на нашата настжпающа линия . . . Центра — Плѣвенци — стояха все на сжщото мѣсто и поддьржаха усиленъ огънь, — нѣщо което ни накара да се подиграваме съ тѣхното стрѣляние отъ далечъ и страхътъ имъ да литнжтъ като насъ въ атака (нѣщо почти невъзможно

Digitized by Google

при обстановката, въ която тѣ се намираха). У тѣхъ порядъка бѣше пъленъ . . . виждаха се ротитѣ, дружинитѣ и началствующитѣ лица на конье. Вече по Баленския врьхъ се забѣлѣзваше и Сръбски пѣхотенъ огънь, а по Драгоманското шоссе личеше дългата лента на отстѫпающия Срьбски обозъ

Трѣбва да се забѣлежи, че прѣзъ това двучасово сѣдѣние на този пунктъ, никакво приказание не се получи отъ никого; не бѣше извѣстно да ли трѣбва да се продължава по-нататъкъ атаката, и въобще отсѫтствуваха всѣкакви распореждания. Ротмистръ Б., началника на дѣсния флангъ, бѣше заминалъ съ нѣкои части по Маловската долина и из вьршваше (както послѣ се узна) обходъ на Тритѣ-Уши и при насъ нѣмаше общъ началникъ, който да рѫководи по-нататъшнитѣ дѣйствия. . . . . Чакъ часътъ къмъ $1^1/_2$ послѣ обѣдъ (когато наблюдавахме съ Иванова боя), зачуха се сигнали за настѫпвание, подадени отъ къмъ Маловската долина, навѣрно отъ Ротмистра Б. и разбрахме, че трѣбва да се продължава атаката. Трѣбваше се да трьгва срѣщу орлиното гнѣздо. — Хайдѣ, Ивановъ, ти карай онѣзи роти, азъ ще карамъ тѣзи . . . . че гдѣто му излѣзе края! — му казахъ азъ, като хвьрлихъ шинеля, когото бѣхъ облѣкълъ на вьрха и отидохъ при веригата. Трьгнахме; веригата се подигна цѣла и захвана да се спуска въ долътъ, засипана буквално съ дъждъ куршуми отъ усиления до невъзможность Срьбски огънь, но азъ не изминахъ и 10 раскрача, когато бѣхъ търколенъ на земята. Нѣщо силно ме хлѣстна по колѣнѣтѣ, като че ли нѣкой ме удари съ жилясть камшикъ по тѣхъ. . . . Макаръ най-напрѣдъ и да не ме заболѣ силно, но се оплашихъ твьрдѣ много да не ми сѫ счупени колѣнѣтѣ. Указа се, че единъ фланговъ куршумъ бѣше продупчилъ и двата ми крака безъ да закачи коститѣ. Съ паданието ми, веригата замина на-прѣдъ, Ивановъ, който бѣше още току при меня, се стрѣсна твьрдѣ много, като ме помисли за убитъ и замина къмъ своя участъкъ, и азъ останахъ самъ като замаенъ на врьха. — Я да се поскрия азъ малко, да не ме олучи още нѣкой куршумъ! — ми прихвьркна прѣзъ ума и азъ попълзяхъ по канаритѣ,

Digitized by Google

но видътъ на четиритѣхъ струи кръвь, които шуртяха отъ краката ми, и болкитѣ, които почнахъ да осѣщамъ, ме накараха да изгубя памятьта. . . . . Помня, че се свѣстихъ отъ силната болка, която бѣше прѣдизвикана при спусканието ми отъ санитаритѣ изъ урвата, които нѣмаха друга възможность да ме носятъ на долу, освѣнъ като ме дьржатъ за болнитѣ крака. Най-послѣ криво-лѣво бѣхъ снетъ въ полето и отъ тамъ заедно съ други двама ранени войници ни качиха въ единъ фаетонъ и ни испратиха за Сливница. Помня като днесь какъ Стареца Славейковъ дойде при насъ и нахвърля цѣли шепи съ цигари въ фаетона и ни тикна въ ржката цѣла бутилка конякъ. Той ме познаваше още като ученикъ, и срѣдъ състраданието, което се изразяваше въ очитѣ му и показанитѣ грижи, той не удържа своя природенъ юморъ и ми каза: „Кому една, кому двѣ, — а пъкъ на нашего Ивана тамамъ цѣли четири! (т. е. рани) — като искаше да ме подсмѣе за онази блъснатость, съ която азъ се отличавахъ още отъ училището.

Бутилката конякъ, даденъ отъ този почтенъ старецъ бьрзо указа своето дѣйствие: азъ и войницитѣ повеселяхме, макаръ че на единъ отъ тѣхъ ржката да бѣше строшена, другия съ счупенъ кракъ, а пъкъ азъ съ ботуши пълни съ кръвь. Да ли ний бѣхме твьрдѣ много пийнали, или пъкъ влияяха истичанието на много кръвь, умората, неспанието и гладуванетоне—зная! но тъй или иначе ний бѣхме направили главитѣ. Помня добрѣ, че ний минахме край едно блато, че куршумитѣ дълго врѣме брьнчаха край насъ, че единъ приставъ напраздно съ револверъ заставляваше фаетонджията да ни върне на превьрзочния пунктъ, който бѣше откритъ на шоссето, и послѣ това много хора — граждани по пжтя които хвьрляха сигари, подаваха бутилки съ вино и ракия и се трупаха често по нашия фаетонъ, и сюриитѣ плѣнници, които се събираха отъ всѣка страна на шоссето.

Впѣчатленията ми отъ прѣвьрзочния пунктъ въ Сливиица сж още пó-тъмни за меня; като въ сънь си спомнювамъ онзи гамъ отъ охкания и викъ, Капитана Цончева, когото изнасяха на ржцѣ; Маринова

Digitized by Google

прострѣнъ на единъ кревать въ агония; Подпоручика Маркова (М.) току донесенъ подиръ меня; Докторитѣ Барновъ и М. въ единъ касапски видъ; прѣвьрзванието ми и едно хубаво наядвание съ сухи сужуци.

Ето това азъ можахъ да видя отъ бойното поле на 7-й Ноемврий, който ако и да ни костуваше хиляда убити и ранени, но бѣше вече славенъ день, день на първа побѣда въ нашата нова история. Врагътъ дошелъ прѣдъ Сливница съ намѣрение да смѣте нейнитѣ шепа защитници и да празднува на 8-й побѣдата въ нашата столица, трѣбваше на 7 й вече да помисли за своето спасение. Драгоманския проходъ дълго врѣме ще помни онова бѣгство на смаенитѣ и испоплашени войници, онова доброволно хвьрляние на оржжието и амуницията отъ тѣхъ, и паниката, която се е разиграла нея нощь чакъ къмъ Царибродъ . . . .

Digitized by Google

ПИСМО VII.

Това бѣше на Архангеловъ день — деньтъ на Божия посланникъ, който е властенъ да располага съ душитѣ на смьртнитѣ, и праздника на когото така се тачи по насъ ... Часътъ въ 8 сутриньта се разбудихъ азъ лѣниво (както става въобще слѣдъ дълго спание) и захванахъ да се оглѣждамъ съ едно очудване . . . Най-напрѣдъ ми се хвьрлиха въ очитѣ голѣмитѣ и високи прозорци съ едни шарени стькла, освѣтени отъ слънцето; послѣ—единъ сводчастъ и дългъ таванъ, а вече слѣдъ него и дългия салонъ съ насложенитѣ по него кревати—и натьркаленитѣ по тѣхъ хора. Три моми, примѣнени добрѣ, съ червенъ крьстъ на гжрдитѣ, стояха въ жгъла и глѣдаха на длъжъ по салона; двама мжжа носяха два подноса съ нѣкакви си напитки. Макаръ и да бѣха ме внесли заспалъ срѣдъ нощь въ болницата, азъ изведнаждъ се осѣтихъ каква е работата и този часъ си спомнихъ вчерашния день . . . . Поискахъ да се исправя, но се указа, че и двата ми крака сж свьрзани добрѣ, за да бжджтъ постоянно въ покой. Оглѣдахъ се по кревати тѣ, глѣдамъ до меня лѣжи Подпоручикъ Марковъ, на срѣщната страна — Ротмистръ Кжрджиевъ, понататъкъ Поручикъ Диковъ, и цѣлия салонъ напълненъ все съ познати другари: Подпоручицитѣ: Бояджиевъ, Стойновъ, Сокеровъ Найденовъ, Юнкеръ Кжнчеъ и още нѣкои други. Салона приличаше твьрдѣ много на черква, даже въ източната страна се виждаше нѣщо издигнато като олтарь, но по стѣнитѣ нѣмаше никакъвъ символически знакъ или священни изображения...

Това бѣ Капелата на Негово Височество Княза, която по Негова заповѣдь и на Негови издьржки бѣше прѣобърната врѣменно на болница. Ний сме били щастливи, (понеже всичкитѣ врѣменни болници бѣха безъ

Digitized by Google

удобства), да попаднемъ прѣзъ нощьта въ нея и тъй да сполучимъ съ едно примѣрно гледание, настоявание и грижи за нашето оздравявание, които Негово Височество исказваше къмъ насъ посрѣдствомъ неуморимия и добрия свой Пасторъ Г-нъ Кохъ — врѣменния настоятель на болницата . . . .

Не съмъ въ сила да ти опиша това, което азъ почувствовахъ въ душата си, слѣдъ моето съзнавание, че азъ се намирамъ вече въ болницата. Това не бѣ страхъ, не бѣ отвръщение! . . . страхътъ, или по-добрѣ опасностьта бѣха останали нѣкждѣ надалечъ, тамъ по онѣзи диви и отвѣсни канари; а пъкъ отвръщението къмъ името на тоя складъ за човѣшко мѣсо и бждащи скелети — „болницата“, не можеше да има мѣсто при оная обстановка, която азъ видѣхъ, а най-вече прѣдъ вниманието, съ което се бѣха погрижили да ни обиколятъ. Още току разбуденъ, привтаса при меня една отъ сестритѣ, поиска да ми помогне да се омия и се заинтересува какъ съмъ прѣкаралъ нощьта и чувствувамъ ли се добрѣ. Подобна нѣжна загриженность, такава тънка внимателность и братско участие къмъ единъ чуждъ човѣкъ отъ една иностранка, доброволна сестра милосердия, исказани съ гласъ, съ какъвто само женитѣ могжтъ да говорятъ при постелката на болния, и забѣлязани отъ меня слѣдъ онова напрѣгнато нервно състояние въ боя, при което сърдцето се обрьща на камькъ, ме доведоха въ умиление, — така като че ли нѣщо ми притопли на сърдцето . . . и очитѣ ми неволно се налѣха съ сълзи . . . Азъ си спомнихъ нѣщо близко нѣщо мое . . . което би дало живота си само да бжде въ този моментъ около меня . . .

А въ това врѣме прѣзъ прозорцитѣ се виждаше прѣкрасенъ день; слънцето грѣеше като че ли нѣкакъ празднично; неговитѣ широки снопове заливаха прѣзъ прозорцитѣ салона, и спектора на неговитѣ лжчи, прѣминали прѣзъ нѣкои цвѣтни стькла, играяха капризно по бѣлоизмазанитѣ стѣни на черквата... Пълната тишина и едно слабо натоплювание, което всѣкога нѣжи тѣлото и гали духътъ — даваха на болницата видъ на едно святилище, на едно мѣсто на миръ и душевно спокойствие . . . Раненитѣ, ако и будни вече, мълчаха . . . Това бѣ часътъ,

Digitized by Google

когато човѣкъ се събуди и се мжчи да си спомни подробноститѣ на единъ прѣминалъ сънь. Придобититѣ впечатления бѣха толкова прѣсни, толкова силни, щото всецѣло обзимаха умътъ и убиваха всѣко желание за разговоръ. Не напраздно послѣ ни расказваха, че повечето отъ насъ сж воювали първата нощь въ болницата съ виковетѣ: пли!... урра!... напрѣдъ!... и много други бълнования.

Мълчахъ и азъ и си мислихъ. Но какво мислихъ? — Нѣщо опрѣдѣленно ли? нѣщо въ което азъ можахъ да си дамъ пъленъ отчетъ ли? — Не! въ главата ми се въртѣше единъ хаосъ отъ станалото, една бъркотия отъ димъ, трѣсъци, канари и урви, отъ войници плъпнали по високи баири, викове урра, команди, залпове, пукание на бомби и пр. Едно само можахъ да опрѣдѣля — че побѣдата бѣ наша!... а пъкъ азъ че сьмъ въ болницата!...

Кой е този, който не е почувствовалъ онова блаженно състояние и вътрѣшенъ миръ, които обладаватъ човѣка слѣдъ раняването му и принасянието отъ бойното поле?... кой въ такъвъ случай не е треперялъ отъ радость отъ онова сладко чувство, което шепне: *ти послужи на отечеството и съ кръвь се кръсти прѣдъ неговия олтарь?* ... и кой не се е обземалъ отъ оная благородна гордость която смѣло заявява на ранения — *ти испълни вече своя длъгъ?* — Разбира се,—отъ послѣдния войникъ, до най-високия офицеръ — всички, които сж равни прѣдъ смьртьта, равни прѣдъ тоя крушумъ, който не глѣда, ни на положение, ни на години и бие, гдѣто иска и когото случи .... Азъ съ нищо не бихъ замѣнилъ тия блаженни минути въ живота си; азъ никога не сьмъ билъ толкова щастливъ и никога не сьмъ се чувствовалъ така спокоенъ, така добъръ и тъй кротъкъ, както първитѣ дни въ болницата. Даже съ оня призракъ на фатално оставената батарея, който не ни даваше спокойствие ни въ нощнитѣ походи, ни по бивацитѣ, ни въ сраженията, азъ вече успѣхъ да се помиря и да почувствувамъ въ себѣ-си сила да съзнавамъ своята часть въ тая обща вина и да отговарямъ за това, когато стане нужно...

Digitized by Google

Слѣдъ първата прѣврьска, вратитѣ на болницата се отвориха, и що да видишъ? . . . Една тълпа примѣнена, отъ познати и непознати, отъ мѫжье и жени, отъ стари и млади нахлу изведнаждъ въ болницата и испълни цѣлия салонъ. — Браво, момчета! — О! живо здраво! . . . а бе, ти що щешь тука? . . . да сте живи синковци! . . . а бе и ти тука ли си? . . . Горкитѣ . . . Я глѣдай! я глѣдай! . . . и много други подобни въсклицания се засипаха върху болнитѣ отъ посѣтителитѣ съ едно братско състрадание и любовь въ пълнитѣ съ сълзи очи . . . Единъ дъждъ отъ цигари заваля по кревати̇тѣ, и нашитѣ таборетки се испълниха съ разни сладкаши, кравайчета и сухари . . . Всѣкой носише това, което може, и искаше да изрази съ този ничтоженъ приносъ чувството на братство, което го тласкаше къмъ болницата. Стоящитѣ назадъ се пробиваха съ рамената си, за да поглѣднятъ на лѣжащия, да го видатъ по̀ отблизо, да го хванѫтъ за рѫката и да размѣнятъ съ него нѣколко думи . . . — Моменти славни на народно самосъзнание и проблѣскъ на обща и свята любовь мѣжду синоветѣ на едно отечество! . . . . .

До това врѣме азъ знаяхъ какво значи понятието народъ; отъ дѣте ми бѣше втълпено, че азъ сьмъ Българинъ, и всѣкога считахъ, че ний сме чеда на едно отечество, но всичко това бѣше за меня отвлѣченно, нѣщо което не се поддава на никакви реализирания. Но когато видѣхъ ония тълпи и вѣрволици, които съ истинско състрадание, съ братска любовь и съчувствие обикаляха цѣла недѣля болницитѣ и се надпрѣваряха кой съ какво да угоди на раненитѣ, когата видѣхъ ония дѣчица, исправени прѣдъ кревати̇тѣ и съ втрѣнчени очи да глѣдатъ на ранения като на святецъ, ония старци и баби съ дѫлбоката печаль на лицето и съ рукналитѣ два реда сълзи — азъ едвамъ тогава разбрахъ мощното слово „народъ“, осѣтихъ тия священни врьски, които съдиняватъ неговитѣ членове и почувствувахъ оная страшна сила, онова единство, което избухва прѣдъ общата опасность.

Буквално цѣла недѣля се точиха вѣрволицитѣ въ болницата; почти цѣли 7 дена това бѣше на всички

Digitized by Google

работата въ София. Мжжьетѣ се мжчиха да услужатъ съ нѣщо и испълняваха порѫчкитѣ на раненитѣ, разговаряха съ тѣхъ, а женитѣ почти повечето бѣха се распорѣдили по болницитѣ и испълняваха ролитѣ на доброволни *сестри милосердия.* Обща заинтересуванность, общо желание всѣкой да принесе каква годѣ полза на народното дѣло. Нѣкои отъ раненитѣ расказваха, че на 7-и вечерьта, когато срѣдъ нощь сж били доведени отъ Сливница въ София, на края на градътъ е стояла хилядна тълпа, която е задържала колята поила е раненитѣ, угощавала ги е, и имъ е пълнила ржцѣтѣ съ разни лакомства, сигари, тютюнъ. — Сжщото нѣщо бѣше и на Сливница, гдѣто по-събуденитѣ граждани бѣха се стекли отъ София съ запаси отъ провизия и съ желание да помогнатъ съ нѣщо на воющитѣ си братия.

Подобно възвишено настроение е сжществувало и прѣзъ първитѣ дни на войната, но било е притиснато прѣдъ неизвѣстностьта за исхода на боя, прѣдъ страхътъ — да се видятъ враговетѣ въ столицата, и тия дни сж били повече дни на печаль, дни на скърбь и молитви за воюющитѣ борци . . . Но когато топовната кононада подъ Сливница, която отъ три дена растърсвала столицата и е държала на щрекъ всички, е замълчала на 7-и вечерьта, когато транспортитѣ съ раненитѣ и телеграфа сж съобщили за примахванието на опасностьта, и мало и голѣмо е узнало за нанесената побѣда, изведнаждъ, срѣдъ общото ликувание, настжпва съзнанието за благодарностьта къмъ пострадалитѣ борци и нѣкакъвъ таенъ апель блъсва младъ и старъ къмъ болницата, къмъ края на градътъ, отъ гдѣто пристистигатъ тия нещастни братия. — Това бѣ морална награда отъ безсилнитѣ и немощнитѣ, къмъ храбритѣ синове! къмъ цѣлата побѣдоносна армия!

Да, това бѣха свѣтли минути въ нашата нова история, като политически народъ! това бѣ едно явление, духовнитѣ ресурси на което съ вѣкове сж се прѣдавали прѣзъ 500 години робство отъ поколѣние на поколѣние, за да се повтори сжщото, както е било едно врѣме въ Търново и Прѣславъ! . . . За да не се безпокоятъ раненитѣ, принудиха се да запретятъ входа

Digitized by Google

на тия вьрволици посѣтители, които като че ли чакаха да се съмнѣ, за да юрнѫтъ по болницитѣ. . . . . Азъ имахъ около 30 души познати въ София и ежедневно тѣ се изреждаха съ нѣкой приносъ въ рѫцѣтѣ си при меня. Ний бѣхме вече успѣли да повторимъ и да потретимъ расказитѣ за боя, но ненаситнитѣ посѣтители все искаха раскази и раскази . . . . . .

Срѣдъ тия посѣщения, въ които ний виждахме сърдцеболното участие, което се оказваше къмъ насъ, ний почти всѣкой день бѣхме свидѣтели на нѣкой смѣшни сцени, за които товъ часъ се олавяхме и потърсвахме салона съ смѣхъ, като на пукъ на добрия пасторъ Кохъ, който трепереше за нашето спокойствие и невълнувание — Помня една вечерь, току що бѣха си отишли посѣтителитѣ, току се дрьнна въ болницата единъ едъръ и съ голѣма гугла човѣкъ. Влѣзе и остана като закованъ срѣдъ салона.

— Кого търсишь бе Нане? — се обадиха нѣколко души изведнаждъ къмъ шопа, който бѣ сбъркалъ концитѣ съ самото влизание.

— А бе кого търся? . . . търся чичовъ Петка! — отговори той съ едно почесвание по главата; — тука билъ казватъ.

— А бе, Петко, Петко, ама, я кажи кой Петка търсишъ — та да ти кажемъ ний тебя! — го заловиха нѣкои съ желанието да се позевзечатъ.

— А бе чичовъ Петка! салдатчето отъ 5-та рода... дѣто бѣше на Сливница! — не го ли познавате? . . . Тука било . . . единъ жандармъ ми каза . . . — захвана той да се запъва, да се трие по челото и да вьрти шапката въ рѫцѣтѣ си.

Единъ дружeнъ смѣхъ посрѣщна това наивно обяснение.

— А бе, вий като че се подигравате съ меня? . . . Питате ли ме, че тичамъ отъ тази зарань? хлѣбъ не сьмъ ялъ! обиколихъ девять болници . . . най-послѣ ми казаха, че тука е, — отговори той съ едно кипвание, като продължаваше да обглѣжда внимателно раненитѣ. Бѣхме почнали да го съжаляваме, когато онзи шопъ прѣкрачи на широко, хрипна два пѫтя и се спустна врьзъ едного отъ раненитѣ.

Digitized by Google

— А бе, що не се обаждашъ! — а бе ти тука ли си билъ? . . . а бе, ти на ли си Петко? . . . Хей дяволския! . . . — захвана той на бързо въ своята радость за откритието на Америка. Шопа намѣри нѣкое приличие въ единъ отъ лѣжащитѣ, понеже раненитѣ лѣжаха по долни дрѣхи и той не можеше да отличи офицера. Разбира се, послѣдва единъ сърдитъ отговоръ, и цѣлия салонъ се залюлѣ отъ смѣхове; а той сконфузенъ, примѣри надлъжъ салона, спжна се два пжти и исхвьркна изъ вратата, като клатише голата си глава отъ очудвание, — т. е. *кой дяволъ ме прати на воденица?* . . .

Другъ день влѣзоха при насъ три бабички съ нѣкакъвъ подносъ въ ржцѣтѣ.

— Бѣхме на черква . . . парастасъ служихме . . . па на връщание си казваме: да се поотбиемъ въ болницата и да ви пораздадемъ житце, — зеръ хаиръ е то! . . . спомѣнете бача си Ивана! . . . бача си Нена! . . дѣда си Дима! . . . Хапнете си! — захванаха тѣ, като нагребваха коливото и чакаха да си подлагаме ржцѣтѣ. — Въ това врѣме въ болницата се намираше майката на единъ убитъ офицеръ, която полу-обезумѣла отъ голѣмата скърбь, не вѣрваше за смъртъта на сина си и всѣкидневно дохождаше да-но научи нѣщо благоприятно отъ нѣкой раненъ. — Когато дойде нейния редъ да получи жито, тя отново се расплака и занарежда. — Разбира се бабичкитѣ (които пѣй даватъ за подобни случаи) ѭ наградиха тозъ часъ и захванаха свойтѣ утѣшеиия и причитвания на оня езикъ, лексикона на който е съставляванъ съ години по гробищата и при лѣглата на хиляди мьртвеци.

— Богъ далъ, Богъ зелъ! . . . дошелъ му редътъ! . . . когато доде небждницата — не пита! . . . тѣжко, ама ще се търпи! . . . да ти сж живи другитѣ! . . . и много други термини, съ едно заучено клятяние главата, съ редъ дълбоки възджшки и едно приготвювание за дждъ по набръчканитѣ лица, се слушаше още нѣколко врѣме, когато една отъ тѣхъ, вижда се по-умната, даде край на тази сцена и ни накара да подскачаме отъ смѣхъ на лѣглата си.

Digitized by Google

— Не плачи булка! (булката бѣше близо 70 години). . . На царь Александра такива юначета трѣбватъ на онзи свѣтъ! . . . Ето на и той, що бѣше царь, а пжкъ и той умрѣ! . . .

Единъ день влѣзе въ нашата болница единъ високъ священникъ, и като се провикна: харно ли сте юнаци? . . . да сте ми живи момчета! — захвана да исказва своето въодушевлѣние и чувство съ единъ гърмящъ басъ, и съ такава екзалтация, щото сестритѣ усъмнѣни силно въ неговото умственно състояние, счетоха за нужно да избѣгатъ отъ салона.

— *О вий храбри Български синове! . . . О вий въ балкана родени! Като вашитѣ прадѣди, Съ студена вода поени . . . Кога на бой отивали, Майкитѣ имъ ги кълнѣли: Харамъ да ви е кърмата, Ако се живи вдадете.... Кога на бой бивали, Левска се храбрость имали; Стрѣли се право пѣркали, И враговетѣ побѣждавали . . .* — декламираше той съ извѣстна импровизация едноврѣмешната бунтовническа пѣсень и махаше нетърпеливо съ ржка за да не го прѣсичаме.

— Браво, дѣдо-попе! . . . браво! — заревахме ний като подлудѣли отъ комедията, която тжй неочакванно ни се даваше.

— Чакайте, чакайте! . . . не сте чули най хубавото: *Поискалъ е гордий Миланъ въ свѣта да се прослави, дошелъ чакъ до Драгоманъ — въ София денътъ си да прави. . . . Рѣшилъ се е вече нашия князь — съ Сърбитѣ да се бие — Хайдете момци! — вика той на насъ, — Сърбина трѣбва да се надвие!* — загърмя той отъ ново пакъ, и като достигна до куплета:

Грабнете момци ваш'тѣ пушки,
Турете остритѣ щикове —
Да ги научимъ какъ се напада хайдушки,
Какъ въ София се пие кафе —

той стана тжй страшенъ, тжй разгнѣвенъ, и така завъртя своитѣ юмруци, щото слугитѣ — Нѣмци, исплашени да не направи нѣкоя пакостъ, наскачаха бързо и го наградиха. Екзалтирания патриотъ трѣбваше да излазя изъ вратата, и той дѣйствително излѣзе, но съ такава величественна поза, съ такъва потокъ отъ

Digitized by Google

излѣно негодувание и грозно сочение на дѣсния юмрукъ, щото смаянитѣ Нѣмци трѣбваше да му дадѫтъ врѣме да имъ издекламира въ тѣхни очи „нѣщо за Кевенхюлера“ и да си отволи душата съ своитѣ «Антихристи», Паписташи», «Евреи» и други още епитететѣ, съ които той искаше да имъ отмъсти за показванието вратата. — Указа се че ний имахме прѣдъ себѣ си единъ огненъ поетъ, който, като онзи Етърски попъ, постоянно говори на ритми и който освѣнъ способностьта за бързото вдъхновение и полетяване къмъ Парнасъ, бѣше успѣлъ прѣди дохождането си въ болницата да се осѣни и отъ оная пѣняста Муза, която кара едни отъ тия Парнаски братя да се цѣлуватъ съ когото сварятъ или пѫкъ да плачатъ за добрината на умрѣлия черковенъ клисаръ, други — да пѣятъ патриотически пѣсни и да тропатъ по масситѣ съ своитѣ бабарясти юмруци, а трети — просто да се търкалятъ подъ пейкитѣ. . . .

Но отъ всички най-комични бѣха ония отборъ посѣтители, които идяха въ болницата да блѣснатъ съ своитѣ чувства, да искажѫтъ своето голѣмо състрадание и да навржтъ въ очитѣ своята готовность за услуги. — Простия бѣше смѣшенъ само по своята наивность, когато много-знающия, много-видѣлия, и претендирующия на интелигентность се оказваше до комизмъ смѣшенъ и жалъкъ съ своя заученъ апломбъ, съ своята прѣсторена внимателность и тѫнакъ покровителственъ тонъ. — Азъ помня нѣкои селски свѣтила, нѣкои градски оригинали, нѣкои съ разбъркани понятия на образование персони, които държаха на цѣлия салонъ своитѣ смѣли поздравления, пожелания и патриотски чувства, — но това азъ го намирамъ за съвършенно естественно при условието, че тия добри хорица искатъ да се считатъ за нѣщо и се ползуватъ отъ случая, когато имъ се падне да се покажатъ за нѣщо повече отъ другитѣ. Ако ли Хаджи-Ангелъ би се явилъ въ болницата, то той навѣрно не би се задоволилъ само съ едно забикаляние и зяпание въ нея, а би искалъ да направи нѣщо особенно отъ другитѣ, и най-малко би се провикналъ: браво бе! . . . юнаци излѣзохте бей! . . . ама ги набихте я-я-я! — и ако му

Digitized by Google

скимнеше щѣше да си позволи да потупа по гърба раненитѣ. Но азъ не разбирамъ, какво ще рече да дохождашь всѣки день въ болницата, да обикаляшь съ една важность креватитѣ, да се здрависвашь съ всѣкиго, да питашь нѣколко пжти за името и фамилията, градътъ и домашнитѣ, да пускашь нѣколко изящни комплемента, да се интересувашъ какъ е прѣкарана нощьта и съ единъ утжнченъ поклонъ да заминавашь по нататъкъ? — Азъ зная едного, който три дена дохожда въ болницата и придруженъ отъ своето семейство обикаляше отъ креватъ на креватъ, кланяше се и се прощаваше съ раненитѣ, усмихваше се съ една снисходителна усмивка, тълкуваше нѣкои нѣща на своитѣ домашни, и въ своето забравяние за голѣмата услуга, която правяше на раненитѣ, той и тритѣ дена навеждаше у тѣхъ справки, *какви книги би тѣ желали да иматъ у себѣ си за прочитъ отъ неговата библиотека*, която била пълна съ *разни „френски и нѣмски книги“*. Азъ помня други хора съ голѣми претенции, хора съ тапии на образование, които като нѣкои исповѣдници бѣха си задали за цѣль да распитватъ раненитѣ и да имъ дьржатъ цѣли сказки по длъжноститѣ къмъ отечеството. Азъ помня други, които съ червения крьстъ на ржкава, считаха за нужно да се проточатъ на двѣ на три въ болницата, да позяпатъ насамъ нататакъ и да излѣзатъ отъ нея, за да направятъ пакъ сжщото и въ другитѣ болници. Азъ помня сумма високостоящи личности, които дохождаха при насъ само току тъй да се покажатъ, т. е. азъ който съмъ този и онзи, видите ли ме — дохождамъ да ви обикалямъ! — и още много други членове отъ интелигентното общество, за които обикалянието на болницитѣ бѣше тогава едно чисто развлечение и начинъ да се покажатъ въ модата.

Маската носяна отъ подобни посѣтители (едно ничтожество въ сравнение съ массата проникната отъ искреннитѣ чувства на братско състрадание) личеше ясно, макаръ че игранието на ролитѣ да бѣше повече отъ усъвьршенствувано. Задъ загрижения и сериозно заинтересования поглѣдъ ясно се слушаше баса на единъ доброволенъ патронъ и Менторъ; въ тжнката и сладката усмивка — проглѣждаше добрѣ онова собственно

Digitized by Google

задоволство и егоизмъ, които човѣкъ осѣща прѣдъ своята натруфена фигура въ оглѣдалото, и въ ония тънки и дребнави въпросчета, съ които тѣ се овиваха около кревати̇тѣ и човъркаха въ душитѣ на раненитѣ — ясно блѣскаше съзнанието за важностьта на голѣмата жертва, която тѣ правяхѫ съ гу̑бянието на полезното си врѣме около тѣзи *голѣми дѣца.* Обикновенно ний още съ влизанието на подобни систематични фарисействующи братя, се смушвахме на една страна, намирахме си нѣкоя работа или просто се правяхме на заспали, до катъ не минеше редътъ на кревата. Азъ помня моя съсѣдъ М. какъ въ такива случаи се скриваше подъ одѣялото, и отъ тамъ съ пѫшкание и охкание захващаше да кълне тия послѣдователни триони за човѣшкото търпение.

Лѣкуванието ни въ продължение на цѣла недѣля отиваше добрѣ; ний се чувствувахме отлично и не можахме да сваримъ да се караме съ сестритѣ да ни даватъ повече хлѣбъ и вино. — Хичъ ний научени ли сме да се хранимъ съ нѣкакви си прусорки хлѣбъ и да пиемъ два прьста винце?!... Дай ми ти меня самуня и окалѫка — та ми глѣдай сиря! — Ама не! не бива! ще се въспалятъ ранитѣ! — казваха Нѣмцитѣ, безъ да знаятъ, че, да сѫ живи приятели, въ сѫндѫцитѣ има вече и суджуци и сирене, па даже и кисело. — Натура, какво ще правишъ!!...

Благодарение на посѣтителитѣ, ний знаяхме всичко, което ставаше въ градътъ, и най-много се интересувахме съ военнитѣ дѣйствия. — Особенно паданието на Пиротъ, така подѣйствува на насъ, щото чакъ до срѣдъ нощь ний вдигахме болницата на главата си съ смѣхове, пѣсни и викъ и го прѣкалихме тъй много, щото Кохъ трѣбваше да ни се заканва, че той ще съобщи за това на Негово Височество. Въобще ний бѣхме почнали да ставаме твърдѣ немирни; Нѣмцитѣ просто се чудяха, какъвъ сортъ хора сме ний, и какъ така при това лудувание (разбира се отъ кревати̇тѣ) не ни се случава нѣкое осложнение... Но трѣбваше да бѫдешъ отъ нѣкѫдѣ, та да видишъ, какъ ний се омарлушихме, когато единъ отъ насъ, подпоручикъ Сокеровъ умрѣ вътрѣ въ 7—8 часа! Той бѣше единъ отъ

Digitized by Google

най-веселитѣ и считаше се за легко раненъ (въ кракътъ). Една вечерь се забѣлязва едно зачервяване по лицето му; слѣдъ малко той почна да охка, да бълнува и да се обръща къмъ слугитѣ като къмъ офицери. Дойдоха трима лѣкари, рѣзаха го, сѣкаха го цѣли часове . . . но нищо не помогна . . . до сутриньта той бѣше мьртавъ, съ едно силно поддуване на цѣлото тѣло. Скжсахме ѭ съвьршенно . . . Видътъ на този умрѣлъ другарь, който прѣзъ деньтъ бѣше така добрѣ както и ний, повлия повече отъ колкото постояннитѣ съвѣти на Доктора Барбара и наставленията на Коха. — Ще хапнемъ ний нà двѣ, нá три отъ това, което ни се прѣдлагаше, ще се смушимъ пакъ въ дрѣхитѣ и безъ да смѣемъ да говоримъ, ще се глѣдаме като котки въ очитѣ. — Така — цѣли 10 дена . . .

Но умрѣлия бѣше умрѣлъ; живота всѣкога взема своето и впечатленията, колкото и да бѫджтъ силни, отстѫпватъ мѣсто на нововъсприетитѣ; па освѣнъ това нашитѣ рани, слѣдъ нѣколко разрѣза и изрѣза отъ тѣхъ (което наплашеното болнично началство правеше, щомъ забѣлѣжи нѣкое въспаление), вървяха вече на оздравяване. Насъ често ни посѣщаваха познатитѣ — това бѣха нашитѣ вѣстници, нашитѣ доброволни репортери и органи за сношение съ свѣтътъ вънъ отъ болницата. Отъ мѫжетѣ ний знаяхме всичкитѣ политически комбинации и происшествия, за онази дѣятелность, която кипеше въ страната, за общата реквизиция и оня нескончаемъ обозъ, който се мѫкнеше непрѣстанно отъ къмъ г. Ихтиманъ и Плѣвенъ; за оная поголовна повинность, която бѣше вдигнала старцитѣ и дѣчурлигата, безъ ропотъ, за служба въ народния обозъ, когато тѣхнитѣ синове, братя и бащи мрѣха на бойното поле или замрьзваха въ оная вьрла зима, която завари войската подъ Пиротъ. Тия добри Българи (посѣтителитѣ), отъ които всѣкой единъ бѣше или членъ въ реквизиционната коммисия, или въ народното опълчение (което носише службата въ гарнизона), или въ Червения крьстъ, слѣдъ едно тичание цѣль день и цѣла нощь по общественната работа, намираха свободна минута да обиколятъ болницитѣ и да прикаратъ по единъ два часа мѣжду своитѣ познати ра-

Digitized by Google

нени. — Азъ зная нѣкой-си С., който състоеше и въ Червения кръстъ, и въ нѣкаква си комиссия, и въ агентитѣ, които отправляваха и срѣщаха обоза. А отъ женитѣ, тия жени, които почти че бѣха напустнали грижитѣ за своитѣ кѫщи и цѣлъ день си намираха работа или въ болницитѣ или въ открититѣ работилници за снабдяване болницитѣ съ дрѣхи, ний узнавахме, кои офицери сѫ ранени, кой въ коя болница лѣжи, опасно ли е раненъ болния, колко болници има въ София, какъ ги глѣдатъ и пр. Дохождаше оная скромна Българка и отъ съзнание на своята сестринска длъжность захвърляше своята природна свѣнливость и разговаряше съ ранения (говоря за познатитѣ) като съ братъ, — съ единственно желание да запълни нѣколко скучни минути на тия привремѣнни арестанти . . . Помня, какъ една откровенно си казваше: ехъ, да ни видите, какъ си глѣдаме ний салдатчетата!... поимъ ги, гощаваме ги, расказваме имъ, пишемъ имъ писма до кѫщнитѣ, оправяме имъ възглавницитѣ и сме сѫщи сестри съ тѣхъ; а пъкъ като додимъ мѣжду васъ (т. е. мѣжду офицеритѣ), като че ли духне други вѣтъръ и ужъ искаме да се покажемъ за сѫщи „сестри милосердия“, а все пакъ не можемъ да бѫдемъ безъ тия наши пусти етикети и прѣдразсѫдъци. — Тя бѣше права, понеже вродената гордость на Българката, израсла отъ нейната скромность — да бѫде добра и милозлива безъ всѣкакви облаги и задни цѣли, и да не би нейното желание—да прислужи и угоди, макаръ и братски, на извѣстно лице съ извѣстно положение, да бѫде притълкувано злѣ — създаваше една дѣйствителна разница мѣжду обнасянието съ офицеритѣ и долнитѣ чинове. По тази само причина офицеритѣ бѣха глѣдани отъ постоянни сестри милосердия, повечето иностранки, които като порастнали при други условия, не бѣха подложени на подобна, прѣдразсѫдъчна може би, скромность. Освѣнъ това трѣбва да се признае, че тука влияеше твърдѣ много и съставеното мнѣние, че офицеритѣ и така се глѣдаха добрѣ, а само войницитѣ, които бѣха наблъскани по двѣстѣ, триста души въ едно здание и спяха по земята, имаха нужда отъ прислуга, приглѣдване и утѣшение. Именно тамъ бѣха сѫщи

Digitized by Google

сестри милосердия Софийскитѣ Госпожи — хвала имъ!..

Отъ посѣтителитѣ ний знаяхме, че цѣла почти София се е обърнала на болница; че Александровската болница, Юнкерското училище, Строителното дружество, кѫщата на Хаджиенова, всичкитѣ Министерства, училища и обществени здания и пô-голѣмитѣ кѫщи въ градътъ се прѣобърнали на врѣменни госпитали; че раненитѣ едвамъ успѣватъ да бѫджтъ прѣвързани, че въ Юнкерското училище се намиратъ: Капитанъ Фудулаки, Подпоручикъ Беровъ, Подпоручикъ К. Тошевъ; че въ Строителното дружество лѣжатъ опасно раненитѣ: Капитанъ Недѣлковичъ, Подпоручикъ Данчевъ, Подпоручикъ Гюзелевъ, Подпоручикъ Руевъ; че Капитанитѣ Цончевъ и Блъсковъ сѫ взети въ частни кѫщи и много други подробности за раненитѣ офицери. Като най-безнадѣжно тѣ прѣдставляваха положението на Капитанитѣ: Цончева (ударенъ съ куршумъ прѣзъ гѫрдитѣ), Недѣлковичъ (ударенъ въ главата); Подпоручицитѣ: Данчевъ (въ кракътъ съ счупена кость), Гюзелевъ (ударенъ съ парче отъ граната въ кракътъ). — София е цѣла болница!—казваше една; — иди, доди, все пакъ офицеритѣ криво-лѣво ги глѣдатъ, ама горкитѣ войници — да ти искубнѫтъ сърдцето!... толкова сѫ много, щото не се успѣва да имъ се угоди!... единъ охка насамъ, други нататъкъ... единъ иска вода, други иска да го обърнѫтъ, трети брьщолѣви татакъ нѣкждѣ, а пъкъ нѣкои лѣжатъ съ захластнати въ тавана очи и вече бержтъ душа!... Кой знае, но азъ толкова пѫти бѣхъ при васъ, и като че ли туй не е болница!... като че ли вий не сте ранени!

И дѣйствително ний бѣхме като галени дѣца на тоя неразбранъ куршумъ (освѣнъ покойния Подпоручикъ Сокерова), който като че ли нарочно, ако и да бѣше миналъ прѣзъ двата крака на нѣкой отъ насъ, бѣше така добъръ да не закачи кокалитѣ или да имъ донесе нѣкоя зараза, която вътрѣ въ 24 часа праща на гробищата. Ний бѣхме цѣла дузина (безъ Портупей-Юнкера Кѫнчева раненъ въ рѫцѣтѣ) всички ударени на 7-й Ноемврий въ краката, но такива отъ които ако отнемешь дупкитѣ на куршумитѣ, или пъкъ

Digitized by Google

строгия Г-нъ Кохъ, то всички ще се растропатъ на хоро, па ако щешь и на ржченици. Само Подпоручицитѣ Диковъ и Бояджиевъ (ударени въ краката) се явяваха по нѣкога кандидати на длъжностьта на Подпоручика Сокерова, но кой знае дали че имаха ягка душа, или пъкъ настроението на компанията ги задържаше отъ новия походъ. Прѣкарвахме твърдѣ весело, съ единъ нескончаемъ мухабетъ, шеги и закачки, и даже нѣкои отъ насъ се заемаха твърдѣ внимателно съ своята фризура. Послѣдното разбира се не се касае до меня, тъй като прѣди почването на войната единъ странствующъ Севилски берберинъ бѣше ме остригалъ съ машинка до кожата. По едно врѣме Г-нъ Кохъ си взе бѣля на главата съ насъ.... Луди хора! чудни Българи! — навѣрно и варвари!—си е помислилъ той за насъ, когато ний слѣдъ 15—20 дневно лѣжание ѭ ударихме съвършенно прѣзъ просото.... Ама туй, че раната е още незаздравѣла, че тя работи тайно, че тя може да се въспали, — и други много прикаски, които ни расправяше Д-ръ Барбаръ, нити пара ни чиняха, когато ний куцукъ-куцукъ вече можахме било пълзишкомъ, било на единъ кракъ да прискочимъ до другитѣ кревати. Не зная кой бѣше наумилъ единъ Германецъ да испрати въ болницата единъ голѣмъ сѫнджкъ съ мадери, хереси и хиоско вино, и понеже нѣмаше друго мѣсто поставиха сѫнджка въ единъ жгълъ на салона, гдѣто лѣжахме. Ужъ болни хора имаме я!... Помня, че първия день извадиха една бутилка и слѣдъ като разлѣха една четвърть отъ нея на раненитѣ, туриха ѭ пакъ на мѣстото съ оная мистериозна важность, която искаше да каже: много ви дадохме благодарете се! Кой знае, може би че ний щѣхме да се благодаримъ и да не се досѣтимъ за онова откритие, което направи Подпоручика С., който щомъ се прибраха слугитѣ, прѣпълзя на единъ кракъ, извади цѣла дузина и ѭ раздаде по кревати.. . Началството захвана силно да се мръщи и Г-нъ Кохъ се разсърди до толкова, щото даже не искаше да влиза при насъ. — Гдѣ е причината на това весело настроение у раненитѣ? И разбраха тѣ, когато на третия день откриха празднитѣ бутилки, които се подаваха отъ долния край на сѫнджка.... Трѣбваше

Digitized by Google

да бждешъ отъ нѣкждѣ да видишь оная удивителна, която се изобрази на лицата на Д-ра Барбара и Коха, когато тѣ се научиха за това, и дойдоха да видатъ чудото съ очитѣ си. Втория току сбираше своитѣ длани и поглѣждаше съ удивление ту къмъ сжнджка, ту къмъ небето, а първия клюмаше съ глава и се подсмиваше нѣкакъ радостно — т. е. видите ли какви сж юнаци моитѣ ранени?

Ей такива ранени бѣхме ний; — дрьпнати и нехайници на сражението, дрьпнати и нехайници въ болницата. Болничното началство ще има дълго врѣме да расправя за тия палави и вироглави болни, които съ крака цѣли обвьрзани съ бинтове трьгнаха вече на своя глава по расходка изъ градътъ, макаръ че нѣкои отъ тѣхъ трѣбваше да ги свалятъ и да ги качватъ на фаетонитѣ. Случката съ сжнджка бѣше расказана на Негово Височество, и както ни расказа докторътъ, Той се е смѣлъ твьрдѣ много съ тоя нашъ подвигъ, който вжтрѣ въ два дена щѣше да прати на гробницата всички, ако ли ний бѣхме нѣкой Нѣмци или Французи.

Съ възможностьта криво-лѣво да стжпаме на краката си безъ болки, ний се снабдихме съ бастуни и почнахме да правимъ пѣшкомъ расходки изъ градътъ, — разбира се съ оная частица гордость, която иска всѣкому да наврѣ въ очитѣ: *вижте ме — раненъ съмъ!... не могж да ходя безъ подпорка* . . . При това наше растакание насамъ нататъкъ, ний можахме вече да видимъ съ очитѣ си онова прѣвращение, което бѣше прѣтьрпѣла София отъ 7-ий Ноемврий насамъ, и часть отъ онова общо подигание на цѣлия народъ, който тласкаше вълнитѣ си кжмъ западната граница. Градътъ се бѣше обьрналъ въ една грамадна болница; по всичкитѣ по голѣми кжщи се развѣваха голѣмитѣ флагове на Червени Кръстъ; едно непрѣстанно движение отиваше по всичкитѣ улици. Тукъ срѣщашъ старци и баби надошли отъ всичкитѣ крайща на вжтрѣшностьта за да узнаятъ за своя синъ; тамъ познати младежи отъ Габровското, Севлиевското, Ловченското и други опълчения дошли да конвоиратъ обоза, а по-нататъкъ:

Digitized by Google

цѣли тълпи селяне търсящи храна за своя впрѣгателенъ добитъкъ, и нескончаеми върволици кола съ хлѣбъ и припаси отправлявани за границата. Около градината, прѣдъ коменданското управление ежедневно се трупаха тълпи колари, които чакаха редътъ за натваряние колята си или пъкъ да имъ се издаджтъ билети за врьщание назадъ; тамъ други тѣгляха воловетѣ въ върволицата, която отиваше вече до склада за да вдига провизия; а на края на градътъ около Подуени и Ючъ-Бунаръ стояха грамадни вагенбурги отъ хиляди ненатоварени или чакающи своя редъ за трьгвание коля. Нескончаемия обозъ, който въ два реда пъплеше отъ двѣ разни направления: Ихтиманъ и Плѣвенъ, се вливаше въ София, растваряше се, тваряше се отново и се тжкмеше пакъ, за да се истѣгне още въ по-дълга върволица къмъ бойното поле. София бѣше хамбара на провизията, склада на огнестрѣлнитѣ припаси, депото за подкрѣпленията, обширния станъ на всичкитѣ служби, голѣмия госпиталь на военния теартъ, и голѣмия водоемъ, гдѣто се стичаше всичко, което можеше да даде, да испрати и да тласне напрѣдъ провинцията. Житото, хлѣба, галетитѣ, сѣното, ечмика, ориза, фасуля, материяли за дрѣхи, и разни други припаси, които се прѣнасяха разбъркано— всичко това трѣбва да се приема, сортирува, натварва и да се испраща по назначение. Пристигналитѣ доброволци и ново-формируванитѣ дружини трѣбваше да се расквартируватъ, да се хранятъ и да се испращатъ по нататъкъ; за хилядитѣ добитъци на обоза трѣбваше да се намѣри храна; за формируванието на транспортитѣ, за тѣхно своеврѣменно трьгвание и за тѣхното конвоирвание трѣбваха хора и ржцѣ. Ето защо, голѣмата навалица и движението по улицитѣ хвърляха изведнаждъ въ очи усилената функция на тая трудна, импровизирана и за прьвъ пжть носяна служба отъ Столицата. Личеше изведнаждъ една трѣскава дѣятелность, единъ приврѣмененъ усиленъ кипежъ на една обща служба, на една поголовна повинность, въ която, и при отсжтствието на всѣкаква опрѣдѣлена регула, вземаше врьхъ и даваше съвѣстенъ и благогриятенъ резултатъ—*готовностьта, добрата воля и прѣданностьта*

Digitized by Google

къмъ дѣлото, които въодушевляваха нейнитѣ доброволни орагани. Тамъ, гдѣто безначалството и многоначалството бъркаха на правилната функция, явяваше се на помощь готовностьта за работа и неуморимото испълнение, които не искатъ да питатъ даже *кой е заповѣдвалъ* и *защо е заповѣдвано*, а знаятъ само, че *това и това трѣбва да бѫде направено незабавно;* тамъ гдѣто нередовностьта изискваше едно тичание и пристояване безъ смѣна нѣколко денонощия подъ редъ, помагаше онова съзнание за службата на *святата идея*, която бѣше запалила тѫй буйно цѣлия народъ и го караше цѣли 4 мѣсеца да мисли, да чувствува и да работи като единъ човѣкъ; и тамъ гдѣто егоистичнитѣ чувства и дребнавото и крупно самолюбие би трѣбвало да служатъ като тормози на тая неуредена но грандиозно работяща машина, искачаше на явѣ, съ пълна побѣда, онова вѣлико народно самолюбие, което прѣдъ общественната опасность моментално уравня частнитѣ смѣтки и направя равни, както учения и богатия, така претенциозния и простия. Прѣдъ Голгота на която се распѣваше отечеството и отъ която трѣбваше да се въскръсне то, мълчаха общественнитѣ и частни страсти; за распѣтия и въскрѣсналия не бѣха достойни никакви дребнави чувства, никакви сатанински съблазни, които въ обикновенно врѣме обзематъ несъвършенната човѣшка натура; прѣдъ апелътъ — *отечеството въ опасность*, нѣмаше български синъ, който да не мисляше и да не работяше само за спасението на това многострадално отечество.

Да, това бѣше славно врѣме! — врѣме на обща дѣятелность, на неуморимъ трудъ и доброволно усилено напряжение — проистекли само отъ желанието да се помогне и да се улѣсни ходътъ на грамадната машина, която работяше задъ гърбътъ на военния театръ, отъ София чакъ до Черното море. Еднитѣ излагаха своитѣ гърди и мряха по Пиротскитѣ полета, когато другитѣ отзадъ незнаяха почивка, цапаха кальта до колѣни, влачаха въ студътъ провизиитѣ, конвоираха обозитѣ, заемаха караулитѣ и реквизираха и послѣдното си срѣдство за припитание, само и само да се облѣгчи положението на воюющитѣ братя. Както

Digitized by Google

първитѣ не си доспиваха, не си доядваха и мръзняха на студътъ, така и вторитѣ носяха всичкитѣ тия неприятности и неудобства съ шлепанието по блатнитѣ пѫтища, съ спаньето цѣли мѣсеци по полетата и онова тласкание насамъ нататъкъ, които придружаваха ангарията. Плѣвненския полѣнецъ, Търновския харцой и Старо-Загорския рупаланецъ, слѣдъ като бѣха дали своята кръвна повинность на отечеството и своята дань отъ провизия, оставяха своитѣ огнища и въ найлошото врѣме мъкняха ангарията на 250—300 километра; а тамъ въ вѫтрѣшностьта, гдѣто мѫжкий членъ недостигаше въ семействата, тѣгляха колята женитѣ и дѣцата и спомагаха за събирание провизията въ градищата. Гражданкитѣ жени не стояха сѫщо; доброволнитѣ работилници и женскитѣ дружества, обърнати сами по себѣ си на червени крьстъ, приготовляваха масса облѣкло и прѣвьрзочни материяли; а нѣкои бѣха отворили и свои шивачници (Шуменската и нѣкои и други) въ София. Всичко на вънъ бѣше на кракъ, както и самата столица. Цѣла България бѣ едно бурно море, което въ своето разбѣсняване бѣше расклатило и пѣсъка на своето обширно дѫно! . . .

Ти знаешъ че въ туй врѣме, когато въ тилътъ всичко бѣше обзето отъ ентусиазмъ и патриотическо въодушевление, събитията, на военния театръ слѣдваха едно слѣдъ друго и бързо водяха къмъ края на неприятелскитѣ дѣйствия. Потока. който бѣше нахлулъ тъй бързо, се бѣше разбилъ у Сливнишкитѣ скали и се носеше съ още по-голѣма сила назадъ, прислѣдванъ отъ единъ бѣсенъ морски валъ; захласнатия отъ първитѣ побѣди настѫпающъ врагъ се бѣше обърналъ вече на единъ исплашенъ отстѫпающъ, когото неможаха да защитятъ нито Термопилевскитѣ дефилета, нито стрьмнитѣ и високи балкански врьхове. — Подиръ Сливнишката побѣда, слѣдъ дву-дневна почивка, отстѫпающия съ 40 хилядна армия примина самъ въ настѫпление. На 10-й Ноемврий слѣдъ единъ авангарденъ бой у Драгоманъ, въ който Търновския полкъ се покри съ слава, Сърбитѣ бѣха отблъснати къмъ Царибродъ и Драгоманския проходъ бѣше заетъ отъ настѫпающия; а вече и слѣдъ дву-дневна битка по висотитѣ на Ца-

Digitized by Google

рибродъ, гдѣто пакъ на Търновци се падна щастието да водятъ щиковъ бой на висотата „Нишава“, Сърбитѣ бѣха отблъснати окончателно къмъ своята граница.

Прѣдъ настжпащия стоеше вече Пиротъ,—вожделенната Българска мечта, онзи западенъ брилянтъ на нашата корона! Нима има Българинъ, на когото очитѣ да не свѣтнжтъ, сърдцето му да не затупа буйно, щомъ чуе Пиротъ, Одринъ и Солунъ? Нима 40 хилядната армия не е била обзета само отъ една идея — „Пиротъ е нашъ“, когато е виждала прѣдъ себѣ си тоя заграбенъ несправедливо на отечеството градъ!...

Затаената болка отъ толкова години е избухнала съ страшна сила още, когато дружиннитѣ съ церимониалния маршъ, прѣдъ очитѣ на своя Върховенъ Вождь, сж прѣминавали искуствено създадената граница, когато прѣдъ тѣхъ е блѣсналъ онзи бѣлъ Пиротъ, онзи чисто Български градъ, придаденъ въ чужди ржцѣ. Уррата, ревната отъ дружинитѣ, е била поздравъ отъ Отечеството на тая красна долина; този боенъ гласъ е билъ вече прѣдвѣстие за несъмненна побѣда. Това е било нѣщо подобно на възхищението на крьстоносцитѣ, когато за прьвъ пжть е блѣсналъ прѣдъ тѣхнитѣ очи многоочаквания Иерусалимъ . . . Ето защо нито планинската прѣсѣчена мѣстность, нито силното укрѣпяване на градътъ, нито съсредоточаването на цѣлата Срьбска армия не можаха да устоятъ на бѣсътъ за отмъщението и желанието да се вземе „своето назадъ“. Идеалътъ „*Пиротъ е нашъ!*“ се е изразилъ въ такъвъ буенъ и общъ ентусиазмъ, щото цѣли два дена, срѣщу равни сили, армията ни е намирала сила да повтаря ударитѣ слѣдъ удари, до като не успѣ въ прѣвзиманието на тоя градъ. Слѣдъ единъ окончателенъ погромъ, Сърбитѣ бѣха смѣтени на 15-й Ноемврий къмъ Нишъ и Бѣла Паланка, и Пиротъ бѣ щастливъ да посрѣща своя Князь и своята родна армия...

Кой Българинъ не е чулъ за Кевенхюлера – онзи изразитель на деспотическата воля на силнитѣ, която всѣкога е мачкала по-слабия и го е оставяла съ праздни ржцѣ?.... Кое патриотическо сърдце не се възмути отъ оная несправедлива строгость, съ която бѣше

Digitized by Google

туренъ край на успѣхитѣ на нашата армия? — Европейския концертъ, който стоеше спокойно, когато Сливница се колебаеше подъ ударитѣ и всѣкоя минута можеше да донесе нахлуванието на врагътъ въ столицата ни, се исплаши и растревожи изведнажъ, когато благодарение само на нашитѣ мишци ний набихме този врагъ въ неговитѣ прѣдѣли. . . . Когато Срьбската армия бѣше окончателно разбита, когато шоссетата къмъ Нишъ и Бѣла-Паланка се пълниха съ тълпи на дезиртьори и безпорядъчно отстжпающи войници, когато въ Срьбскитѣ сумки бѣха останали сами по 10 патрона, и Нишъ вече се усмиваше на насъ, яви се грозния делегатъ и грабна отъ ржцѣтѣ ни плодоветѣ на побѣдата. — Ни раскрачъ пó нататъкъ! — каза той, и малкия онеправданъ побѣдитель трѣбваше да се спрѣ, отъ опасностьта да срѣщне вече срѣщу себѣ-си полковетѣ на една първостепенна дьржава. — Намѣса грозна! . . . безбожно опеправдание! . . . и безпристрастно застжпване къмъ тогова, който пьрви безъ всѣкакъвъ поводъ извади меча! . . . На насъ остана само утѣшението, че Пиротския бой бѣше окончателенъ погромъ, който ни отваряше свободно пжть за Сьрбия, че Срьбската армия бѣше тъй разбита, щото за защитата на тая страна трѣбваше да се викатъ на помощь чужди легиони!

Ти знаешъ, че войната се свьрши само съ единъ мораленъ резултатъ, който въскреси България и ѭ повдигна високо въ очитѣ на чуждия свѣтъ. Побѣдителитѣ останаха нѣколко врѣме въ Пиротъ, срѣдъ една жестока зима и съ най голѣми неудобства и лишения по храната и квартируванието. Трѣбваше чакъ отъ България да се храни тая 40 хиляди армия и припаситѣ да се мъкнжтъ на стотини километра прѣзъ затрупанитѣ съ снѣгъ планин ки проходи и дефилета. Ничтожеството отъ резултата на тая война се знаеше вече, както отъ войника, така и отъ гражданина, но това никакъ не побърка, а напротивъ повече усили оная ревность и дѣятелность, която кипеше въ тилътъ и която всѣкой часъ тласкаше нескончаемитѣ вьрволици отъ коля къмъ границата. Нанесената обида се изрази въ още по-твьрдо рѣшение да се залѣга за дѣлото, и въ една

Digitized by Google

ужасна умраза къмъ тоя надмѣненъ и фаворизиранъ врагъ — готвеше се ужасенъ вулканъ, щомъ землетресението рѣче да се повтори . . .

Най-послѣ войскитѣ трѣбваше да се отдрьпнатъ назадъ; трѣбваше по волята на силнитѣ да се остави пакъ въ чужди ржцѣ тоя хубавъ и многожеланъ нашъ Пиротъ . . . Столицата се размърда твърдѣ силно; захванаха се голѣми приготовления и се готвеше едно блѣскаво посрѣщание на армията, която испълни повече отъ достойно своя длъгъ. Прѣдстоеше да се въздаде първата морална награда на изморенитѣ юнаци, постепенно приближающи се къмъ София. Хиляди пирамидални стълбове, надписи, триумфални арки и врати, едно нависвание цѣлия градъ съ народни флагове и шпалирането на взетитѣ отъ бойното поле трофеи — трѣбваха да бждатъ външното изражение на радушието и благодарностьта, която питаеше столицата къмъ своитѣ избавители и побѣдоносни войници. . . . Масса народъ, надошелъ отъ провинцията и околноститѣ, да присжтствуватъ на невидено до сега тържество, трѣбваше наглѣдно да искаже чувствата, които питаеше цѣлата страна къмъ тая побѣдоносна армия . . .

Вечерьта ний раненитѣ си лѣгнахме рано; но спи ли се, когато утрѣшния день съ своята тържественность и великденско очакване постоянно блазни умътъ и принуждава човѣка да размѣнява своитѣ мисли съ другаря си? . . . Спи ли се, когато само подиръ нѣколко часа, всичко живо въ столицата ще юрне къмъ края, ще захвърля китки и ще зареве тържественната и благодарна урра? . . . Спи ли се, когато утрѣ, не по́-кжсно, ще се види полка, дружината, другаритѣ, — онова общо семейство, ония другари, съ които си живѣлъ толкова врѣме, като братя, носилъ си съ тѣхъ заедно всичкитѣ тяжести на бойното поле и въ тѣхнитѣ рѣдове си билъ между смъртьта и живота въ ония сражения, които съставляватъ тѣхната гордость? . . . — Ехъ! да има възможность, бихъ взелъ единъ конь и бихъ се явилъ въ полка! — казваше единъ отъ насъ; — Не, да вземемъ фаетонъ и да ги посрѣщнемъ къмъ Филиповци, — отговаряше други; — не бива и това! . . . най-добрѣ е утрѣ, рано да из-

Digitized by Google

лѣзимъ на края на градътъ и тамъ да ги чакаме! — казваше трети, когато Диковъ, Найденовъ и Бояджиевъ по невъзможность да ставатъ отъ лѣглата си, трѣбваше да се кжсатъ отъ ядъ, че не ще могжтъ да видатъ това тържество.

. . . Декемврий бѣше единъ прѣлестенъ день . . . Ний станахме отъ тъмни зори и съ нетърпѣние чакахме прѣврьската, слѣдъ която трѣбваше вече да отидемъ на посрѣщанието. Пригладихме се по внимателно, облѣкохме се по́-прилично, награбихме патерици и бастуни и хайдѣ вече изъ вратата . . . Часътъ ако още и 9 сутриньта, но улицитѣ бѣха тъй прѣпълнени, щото не бѣше възможно да се блъскаме съ болнитѣ крака и да си пробиваме пжть. Нѣкои отъ насъ останаха около палата, а азъ съ Ротмистра К., който искаше непременно да види всичко, по околни улици се озовахме при Св. Краль. Полицията бѣше взела мѣрки за расчиствание на улицитѣ, но тълпитѣ така наблѣгаха къмъ края на градътъ, щото тѣ всѣкоя минута бѣха наводнявани и задръствани. Около Св. Краль и малката площадь мѣжду хотелитѣ София и Одесса стоеше цѣло море отъ глави и всичкиѣ прозорци бѣха нависнали съ любопитни и радостни лица, които дьржаха въ ржцѣтѣ си цѣли снопове живи цвѣтя, кой знае отъ гдѣ взети по срѣдъ зима. Отъ единъ прозорецъ се подаваше едно семейство, което освѣнъ пълнитѣ съ букети ржцѣ, които дьржаха неговитѣ членове, двѣ момченца поддьржаха и единъ голѣмъ вѣнецъ съ два гължба, които трѣбваше да спуснжтъ при прѣминаването на Княза . . . Растреперания и подпирающъ се на тоежка старецъ, пригърбената и расплакана баба, елегантната и красива госпожа, горделивия и богатъ гражданинъ, интелигентното и привзето конте и флегматическия и всѣкога спокоенъ попъ — всичко това стоеше въ тълпата, поглѣждаше нетърпѣливо къмъ края на улицата и стискаше въ ржката цвѣтието, съ което трѣбваше да се изразятъ истинскитѣ чувства на душата . . . Само момента — и дъжда щѣше да завали изведнаждъ.

Едно моментално сътрясение, единъ силенъ напоръ отъ бурна вълна, единъ гръмежъ отъ урра и тър-

Digitized by Google

жественъ викъ се зачу откжмъ жгъла, и тосъ-часъ улицата се заприщи отъ пороя на тълпа, която съ хвърляние на шапки, съ ревъ, съ махания на ржцѣ прѣдшествуваше побѣдителитѣ. Негово Височество, облѣченъ въ своитѣ походни дрѣхи, укиченъ съ цвѣтя и вѣнци, ѣздѣше на своя конь прѣдъ своитѣ войски и твърдѣ скромно и задушевно приемаше знаковетѣ на всеобщата любовь и радость съ които Го утрупваха посрѣщачитѣ. Китки̇тѣ и вѣнцитѣ завяляха съ такава сила, щото любопитното око не можеше добрѣ да схване и да се насладн отъ благородния изглѣдъ на своя Побѣдитель — Господарь Цвѣтята се сипяха като дъждъ, уррата продължаваше да гърми отъ площадитѣ, отъ улицитѣ и отъ прозорцитѣ; шапкитѣ и ржцѣтѣ непрѣставаха да се махатъ по всичкия изглѣдъ и едно бурно течение отъ народъ придружаваше войската отъ двѣтѣ страни на улицата . . . Тукъ нѣкоя тълпичка отъ селени и селенки се вмушваше изъ редоветѣ и се хвърляше върху потния Ивана, тамъ други крѣщяха, здрависваха се и кичяха познатитѣ войници, които вървяха гордо и крияха своитѣ чувства отъ съзнанието, че тѣ сж въ строя; а пó-нататъкъ нѣкои тълпи сграбчваха крайно-идущия съселенинъ или роднина и безъ да глѣдатъ на неговото съпротивление, захващаха пригръщанията и здрависванията. Калпацитѣ, гжрдитѣ и устата на пушкитѣ бѣха вече достаточно укичени, но екзалтиранитѣ посрѣщачи не знаяха граница, хвърляха и кичаха до тогава до като не примина край тѣхъ и послѣдния войникъ. По край китки̇тѣ вървеше и онова пълнение войнишкитѣ ржцѣ съ разни кравайчета, гевречета и пакети съ тютюнъ. Нѣкои отъ екзалтиранитѣ посрѣщачи бѣха отишле да раздаватъ на войницитѣ пари. Азъ самъ видѣхъ, какъ единъ търговецъ, слѣдъ като остана съ праздни ржцѣ слѣдъ раздаванието на 20—30 пакетя тютюнъ, извади отъ джеба си цѣла шепа съ пари и захвана да тика въ ржцѣтѣ на тия, които минаваха край него . . .

Мене по едно врѣме тълпата ме смѣтѐ, и азъ безъ да щж се озовахъ чакъ при Хотелъ „Искръ“. Негово Височество влѣзе въ черква, която бѣше прѣпълнена съ народъ. Трѣбваше да се отиде съ врѣме при палата,

Digitized by Google

гдѣто войската щѣше да дефилира прѣдъ Княза, и тамъ да се успѣе да се зърнатъ другаритѣ.

Една хилядна тълпа пълнеше вече Александровската площадь: всичкото пространство, па даже и мѣстото назначено за дефилирание войската, бѣше задрьстено съ народъ, а пълноводния потокъ все още не приставаше да тласка съ напоръ своитѣ вълни отъ кѫмъ Дондуковъ Булевардъ и Алабинска улица. Всѣкой искаше да види, и да се намѣсти по-наблизо . . . Ний съ К. се спрѣхме до входа на Двореца, прѣдъ който жандармитѣ съ страшни усилия едвамъ бѣха успѣли да запазятъ едно праздно мѣсто около 20 раскрача . . . Най-послѣ участения трезвонъ отъ Цер. Св. Краль извѣсти за излизанието на Княза отъ черква и прѣдизвика една мьртва тишина по цѣлата площадь, а главитѣ и поглѣдитѣ на това затихнало прѣдъ бурята море се повьрнаха кьмъ напралението, отъ гдѣто единъ кипящъ и неприкѫснатъ ревъ захвана все повече и повече да расте и да се приближава . . . Помня добрѣ, че азъ цѣлъ истрьпнахъ, когато талаза на уррата досѣгна площадьта — туй бѣ единъ ураганъ, който моментално довтасва съ своята ужасна бьрзина и обзема изведнаждь цѣлото пространство. — Тихото до тогава море закипя изведнаждь съ страшна сила, единъ ревъ отъ гърла като вихръ обзе околностьта, хиляди рѫцѣ замахаха съ изстѫпление, шапкитѣ съ цѣли масси полѣтяха въ въздуха, и множеството свѣтнали отъ радость очи се впиха върху Тогова, който побѣдоносно възврьщаше на страната нейнитѣ синове . . . Азъ не вѣрвамъ Витоша да е била зрителка нѣкога на подобно тържество; не е възможно тя да е чувала по-напрѣдъ подобенъ тържественъ и отъ душа и сьрдце могѫществен ревъ, съ какъвто София се разлѣгаше прѣзъ минутитѣ, когато Върховния Вождь съ своята армия встѫпи на Александровската площадь...

Захвана се дефилирането. Негово Височество поздравляваше и благодареше на войницитѣ. Полковетѣ минаваха съ една удивителна стройность, при всичко че бойната служба, носена въ продьлжение на 4 мѣсеца, да бѣше истикала на заденъ планъ парадната часть. — Тъй минаватъ само побѣдителитѣ! . . . Съ-

Digitized by Google

знанието на испълнения дългъ и военната гордость караше даже импровизированитѣ Румелийски дружини да тупатъ силно кракътъ, да вирятъ горѣ главитѣ и да изглѣждатъ като левове . . . Интересно бѣше, какъ нѣкои Румелийски войници съ пушката въ една ржка и съ собственния ямурлукъ въ другата, отговаряха весело на поздравленията на Княза; (нѣкои отъ тѣхъ въ голѣмата наваилца не знаяха гдѣ е застаналъ княза и когато изведнаждъ излѣзоха прѣдъ очитѣ му, спираха се, изглѣдваха го добрѣ и съ едно подскачвание и викъ урра бързо заемаха мѣстата си въ строя) . . . . Видѣхме най-напрѣдъ другаритѣ Софийци, които съ своитѣ приспособени за зима неизмѣрими калпаци приличаха на сжщи черкези; послѣ Струмцитѣ, послѣ Плѣвенцитѣ и така на редъ по №-ра на полковитѣ. Нѣмаше само 3 Бдински полкъ — нашия полкъ . . . . Меня ми домжчнѣ, когато вече се истѣглиха и послѣднитѣ войски, и азъ видѣхъ че полка липсва и слѣдователно азъ не ще видя своитѣ близки другари . . . . Бѣхъ се повърналъ вече да си отивамъ, когато полковоя маршъ зачутъ отъ къмъ Дондуковъ-Булевардъ, а слѣдъ малко и главата на една колона по тази улица ми даде да разбера, че това сж нашитѣ Бдинци. — Полка е билъ погрѣшно насоченъ по друга улица . . . . Докривя ми силно, че този достоенъ полкъ, който понесе тъй много подъ Трънъ, който три дни се блъска по Тритѣ-Уши и който даде най-много жертви съ убититѣ и раненитѣ и взе живо участие въ Пиротския бой, не мина по улицата която бѣше украсена съ триумфални арки, пирамидални стълбове, бойни трофеи и разни надписи и така да вземи участие въ триумфалното шествие, което се извършваше отъ цѣлата армия въ столицата. Негово Височество, който бѣше влѣзълъ вече въ двореца и народа, който бѣше почналъ да се разотива застанаха пакъ на мѣстата си, за да пропустнатъ закжснѣлитѣ Бдинци. . . .

Още съ първи поглѣдъ очитѣ ми се налѣха съ сълзи: прѣдъ полка ѣздеше новъ командирь, офицеръ чуждъ за полка, лице несвързано още съ нищо съ нашето полково семейство . . . Добрия Мариновъ, бащата командирь, примѣрния другарь и оня безъ страхъ

Digitized by Google

и безъ упрекъ рицарь, който водеше смѣло тия дружини по канаритѣ на Три-уши, лѣжеше въ туй врѣме въ агония отъ страшната рана. Той се бореше съ смьртьта, а замѣстника му не можеше да запълни и да затьмни неговото чувствовано отъ насъ отсѫтствие. Меня като че ли бѣсъ ме хвана срѣщу тоя новъ командирь и перенията му прѣдъ полка ми се показаха като святотатство и подигравка съ сѫдбата на смѣлия герой, който бѣше само достоенъ да вьрви на чело на тая славна и испитана въ боя часть. Азъ не бѣхъ правъ, но какво да сторя, когато Мариновъ бѣше завладѣлъ нашитѣ сьрдца, и въ сравнение съ него за насъ блѣднѣеше и най-достойния, назначенъ на неговото мѣсто, командирь? — Тѣжко и горко на замѣстницитѣ на подобни рѣдки по качества и тъй обичани началници?... Даже и святци да бѫдѫтъ тѣ, пакъ нищо не могѫтъ направи за сдобивание любовьта на своитѣ подчинени.

Дефилирането се почна и край меня единъ подиръ други захванаха да минаватъ вчерашнитѣ бойни другари и полкови братия... Ето Марчинъ, съ когото заедно носихме трудноститѣ подъ Трьнъ, прѣхвьрча край насъ; ето моята пьрва рота, (командувана отъ меня прѣди войната), която всичкото врѣме дѣйствува съ моята дружина и при която азъ бѣхъ раненъ, премина стройно съ своя оздравѣлъ вече отъ раната ротенъ командирь (Подпоручркъ Кирковъ); ето ротитѣ на Динолова, Кинтишева — тия другари още отъ Ломъ-Паланската дружина; и ето вече и моята втора дружина, прѣдвождана отъ Поручика Николова съ познатитѣ ми до единъ унтеръ-офицери и войници, и така нататъкъ дружината на Христовъ и Кара-Иванова. Азъ се намѣстихъ по наблизо и съ впити очи въ редоветѣ на моята дружина искахъ да съглѣдамъ и послѣднето познато лице. Минаваше тя стройно и съ радостенъ поглѣдъ ми пращаме душевенъ привѣтъ, а азъ цѣлъ подлудѣлъ отъ радость, току махахъ съ рѫка и крѣщахъ съ полвинъ гласъ: Николовъ!... о, живо здраво!... Петровъ!... Христовъ!... добрѣ дошле!... добрѣ дошле!... и така като да имаше

Digitized by Google

възможность щѣхъ да се спустна прѣдъ фронта и да расцѣлувамъ тия скжпи за меня братя! . . .

Дефилирането се свърши и азъ безъ да глѣдамъ на болнитѣ си крака се спустнахъ съ куцание изъ навалицата, за да пристигна наврѣме на мѣстото гдѣто полка щѣше да се спрѣ. Имаше много да се приказва, да се распитва, да се слуша, да се излива душата и да се размѣняватъ набранитѣ отъ толкова врѣме бойни впечатления, — слѣдователно прѣгръщанието на тия другари, хващанието на тѣхнитѣ треперящи отъ вълнение ржцѣ и първата задушевна и трогателна срѣща не можаха да търпятъ никакво отлагание . . . Улицитѣ все още бѣха прѣпълнени съ войската, която се расквартируваше изъ градътъ; задъ палата нѣкои полкове стояха още въ сборъ и даваха послѣднитѣ распорѣждания за заеманието на раионитѣ, а повечето се бѣха вече распрьснали и съ своето дребно подраздѣление по команди бѣха наводнили почти всичкитѣ квартали. — Това бѣше вече момента на неофициалната близка срѣща, при която всѣкой единъ задѣля, завоюва и подбира роднинитѣ, познатитѣ или когото и да е отъ гоститѣ, и очи въ очи се мжчи да изрази пó сърдечно, пó-интимно своята неподправена радость и искренно чувство.

Шумната радость, урата и тържественостьта бѣха прѣминали, но затова пъкъ освободенитѣ отъ строя войници ставаха вече достояние на своитѣ роднини, познати или пъкъ просто на радушнитѣ хозяи, които съ цѣли сюрии ги водяха къмъ мѣстото, гдѣто една прилична гощавка трѣбваше да развърже повече езицитѣ и да даде едно пó-весело настроение на цѣлата компания. Глѣдашъ тукъ нѣкой саморасълъ великанъ въ своитѣ бойни доспѣхи, награбилъ въ ржцѣтѣ си своето дѣтенце и придруженъ отъ своята тържествующа жена вьрви къмъ пункта, гдѣто ще може пó-добрѣ да се наприказва и види; тамъ други заобиколенъ съ цѣла сюрия отъ роднини, укиченъ цѣлъ съ цвѣтя и усмихнатъ до уши, вьрви гордо и расправя нѣщо шумно и весело; пò-нататъкъ нѣкои наперени и подпрѣни на своитѣ пушки, стоятъ наградени отъ усмихнати лица и не могжтъ да сварятъ да подаватъ

Digitized by Google

своитѣ потни рѫцѣ . . . и почти на всѣкждѣ малки тълпички на радостни и весели хора, мѣжду които крачи щастливия побѣдитель — синъ, братъ и мѫжъ, придруженъ съ своя боенъ другарь — сирота . . . Щастливи минути и за най-послѣдния бѣднякъ! . . . Да! това бѣше праздникъ, какъвто София не бѣ виждала! Християнската Пасха се повтаря ежегодно. . . но Пасхата на народната побѣда дохожда рѣдко и надминава по своята радость всичкитѣ официални и прѣписани тържества . . . . Достаточни сѫ само: интонацията на гласътъ, съ който срамежливата и радостна сестра отправя къмъ побѣдителния си братъ привѣтствието: живо, здраво, бате! . . . онова исчервяване и тупкание на сърдцето, съ което любовницата или годеницата подава китката на своя побѣдитель—избранникъ . . . . онова свѣтливо изражение на лицето съ сълзи на очитѣ, съ което скромната и подлудѣла отъ радость жена срѣща своя юнакъ мѫжь — за да опрѣдѣлять изведнаждь величественната чистота на това всенародно тържество . . . .

Като глѣдахъ на тия трогателни картини, азъ съ болка на сърдцето си припомнихъ за юнацитѣ, останали по бойнитѣ полета, за оная дълбока скръбь и отчаяние, които днесь чувствуватъ тѣхнитѣ блиски и роднини, слѣдъ като сѫ видѣли отсѫтствието имъ въ редоветѣ. — Тѣ сѫ били на посрѣщанието, тѣ сѫ се взирали въ войнишкитѣ лица, тѣхъ ги е лъгала слаба надѣжда — дано грозното извѣстие излѣзе лъжа и тѣхния драгъ да се мѣрне прѣдъ очитѣ . . . но когато е миналъ полка, когато и послѣдния войникъ се е примрѣжилъ прѣдъ очитѣ имъ. тѣ съ страшна пустота въ сърдцето, смазани и убити сѫ се повлѣкли къмъ своитѣ кѫщи и наврѣни въ нѣкой жгълъ сѫ се прѣдали на плачътъ, на безнадежния плачъ и грозното отчаяние! . . . Хвала на васъ Герои! . . вий платихте съ живота си, вий хвърлихте въ дълбока печаль вашитѣ нещастни майки, вий нѣмахте щастие да влѣзете съ гордость въ столицата, и безъ всѣкакво желание днесь спите по рѫтоветѣ и усоитѣ—но вий сте за насъ всичко! вий сте сѫщенски чеда на побѣдата! и тържеството днешно и всеобщата наша народна гор-

Digitized by Google

дость и днешната радость на толкова майки сестри — въскрьснаха само отъ вашитѣ гробове! . . . Хвала! . . . нека памятьта ви се прѣдава отъ родъ въ родъ, и съ вашия примѣръ България да отхрани още по храбри и пó-достойни синове! . . .

Мисляхъ си азъ така и като смаянъ крачахъ по улицата, въ края на която се бѣше спрѣлъ нашия полкъ. Видѣхъ се съ другаритѣ си; слѣдъ първото горѣщо пригрѫщание въпросътъ отъ всички бѣше: какъ е Мариновъ? добрѣ ли е? . . . може ли да се отиде при него? — нѣщо, което показваше безграничната обичъ и уважение, съ които той се ползуваше отъ офицерското общество въ полка. Като имъ расправихъ, че той е добрѣ и че входа при него е запретенъ, азъ се задѣлихъ съ нѣкои, за да ги заведа въ болницата при Дикова и Ушева . . . Азъ безъ да искамъ ги излъгахъ, защото Мариновъ въ това врѣме е билъ при послѣдня агония и е умиралъ съ нервозно стискание въ рѫката си ордена „за храбрость“ — който му бѣше подаренъ отъ Княза! . . . Тѣ нѣмаха щастието, или пó-добрѣ злата честь, да испратятъ до вѣчния покой своя любимъ и достоенъ командиръ, понеже полка замина за гр. Видинъ . . . . .

Слѣдъ двудневенъ шумъ и веселие, София захвана да се поотложва; посрѣщачитѣ отъ вънъ си бѣха вече разотишле; нѣкои отъ полковетѣ се распрьстнаха по околнитѣ села на широки квартири, а нѣкои бѣха заминали къмъ Видинъ и Ломъ-паланка. Ний раненитѣ почти че не се завръщахме въ болницата. а особенно слѣдъ като Негово Височество самъ лично украси съ ордени гѫрдитѣ на повечето отъ нас. Въ болницата вече рѣдко стѫпваше човѣкъ; болничното началство отдавна бѣше махнало съ рѫка на нашитѣ своеволни виходки и то се грижише само за тия, които ранитѣ още задьржаха въ кревати тѣ, а пъкъ ний отдавно бѣхме вече успѣли да си умразнемъ едни на други, — слѣдователно немислимо бѣше да се стои на едно мѣсто, когато въ градътъ има толкова развлечения . . . Хичъ може ли единъ младъ човѣкъ за прьвъ пѫть кавалеръ да се лиши отъ удоволствието да не покаже украсенитѣ си гѫрди прѣдъ хората? . . . Най-

Digitized by Google

послѣ работа ли е да се затворишъ като калугеръ, когато полковия ковчежникъ ни раздаде жалванието за цѣли 4 мѣсеца (неполучавано до тогава) и ни накара да се мислимъ за милионери! . . . Разбира се—не! Па освѣнъ това ходението и скитанието изъ градътъ съ бастуни удовлетворяваше и на дребното самолюбие, което иска всѣкиму да наврѣ въ учитѣ: вижте ме — раненъ съмъ! . . .

Не помня добрѣ, но струва ми се, че на четвьртия день отъ влизанието въ София на войскитѣ, като молния се разнесе печалния слухъ, че Мариновъ Сливнишкия герой, е починалъ. Залѣпенитѣ по градътъ извѣстия отъ двореца извѣстяваха за голѣмата народна загуба и се каняха всички да вземятъ участие въ тържественното погребение на тоя достоенъ офицеръ. Азъ бѣхъ трѣснатъ отъ тая печална новина още повече като знаяхъ, че Мариновъ е на оздравявание вече; азъ бѣхъ убитъ отъ скръбь и почувствовахъ едно сѫщинско състрадание къмъ тоя доблестенъ момъкъ, който заслужваше пощада отъ сѫдбата и въ своята братска къмъ него горесть, азъ намѣрихъ въ себѣси сила да натѣквамъ, защо не бѣхъ азъ на негово мѣсто и така да искупя напълно своитѣ прѣгрѣшения. Да, въ този моментъ прѣдъ меня въстана онзи храбъръ боецъ, който не може да си прости Врабча, и умрѣ за заглаждание на тая не по негова вина грѣшка, и като сравнихъ негова свѣтълъ ликъ съ насъ, виновницитѣ подъ Трьнъ, азъ почувствовахъ тѣжки угризения на съвѣстьта и се счетохъ като единъ жалъкъ и галенъ синъ на капризната сѫдба. . . .

Негово Височество се распорѣди за едно погребение на своя любимъ и пьрви офицеръ, каквото до това врѣме не бѣха правили никому. Стотина вѣнци бѣха готови да се поднесатъ на покойника; богато украсенъ гробъ (ковчегъ) трѣбваше да помѣсти тѣлото; единъ топовенъ лафетъ съ траурни украшения бѣше назначенъ да води гробътъ; единъ пѣхотенъ полкъ, 4 орѫдия, около 500 офицери, цѣлия духовенъ клиръ, дипломатическото тѣло, чиновницитѣ и почти цѣла София се готвише да испрати покойника до смъртното жилище . . . . . Всички съжаляваха за заминува-

Digitized by Google

нинто на Бдинския полкъ, на когото се падаше най-голѣмото право да учавствува въ погребението и да отдаде послѣднитѣ почести на своя обиченъ и скжпъ командиръ. Вѣнеца, приготвенъ отъ името на полка, трѣбваше да свидѣтелствува за оная дълбока печаль на Бдинцитѣ и да замѣстя тѣхното присжтствие . . .

Азъ нѣма да ти расправямъ подробноститѣ на погребението и за оная тържествена процесия, която придружи тѣлото отъ Палата до гроба, а само ще ти изложя моитѣ чувствувания въ черква, гдѣто азъ бѣхъ отишелъ по̀ рано да заема блиско мѣсто до гроба и така да могж да вида по̀-отблизо обичния покойникъ.... Негово Височество убитъ отъ скърбь съ едно истинско печално изражение на лицето, поддържаше гроба, който отъ нѣколко висши офицери се внесе въ черква и се постави на катафалка . . . Азъ бѣхъ на три раскрача около Маринова. Прѣдъ меня лѣжеше неподвижно красивия, скромния и високо-нравственния момъкъ, когото нѣмаше човѣкъ да не обича,—оня патриотъ и примѣренъ Българинъ, който съзнателно се принесе жертва за защитата на обичното си отечество, —оня безъ страхъ и упрекъ рицарь и идеаленъ войникъ, който въ най-труднитѣ минути и прѣдъ лицето на самата смьрть, не мислише за друго освѣнъ за своята военна честь и священъ дългъ, и—оня примѣренъ другарь, братъ и баща командиръ, който въ командуването на полка не заслужи нищо друго, освѣнъ обичъ, прѣданность и уважение отъ всичкитѣ негови членове . . . . Изразителното му красивоо лице съ своето смьртно поблѣдняване ми напомняше онова строго и рѣшително изражение, съ което то се покри при неговитѣ думи: „тука ще мрѣмъ!“, когато той грозно се литна на пристжпъ, отъ който вече не се вьрна. Но орловия поглѣдъ и огненнитѣ зрачки, съ които той обглѣждаше гнѣвно неприятелската позиция се виждаха вече исцьклени подъ полуспустнатитѣ, пълни нѣкогашъ съ животъ, клѣпачи: ржката, тая юнашка ржка, съ сабята въ която той грозно махаше къмъ неприятеля и насьрдчаваше войницитѣ, бѣше скрьстена вече за всѣкоги неподвижно на гжрдитѣ, и тоя внушителенъ станъ, който като исполинъ стърчеше смѣло

Digitized by Google

подъ ужасния огънь на Тритѣ-Уши — бѣше се простналъ вече въ пълно сдьрвявание и безжизненность. Прѣдъ меня бѣше само облика на тая възвишена и съвьршенна душа . . . .

Смазанъ и убитъ стояхъ азъ около катафалка и съ насьлзени очи се впивахъ въ неподвижния образъ, който не можеше да ми обясни — що за загадка е този свѣтъ. . . . Що значи славата? . . що значи страхътъ? . . . що значатъ тия трепания за почести, богатство и влияния? — питахъ азъ този примѣренъ, но свьршилъ смѣткитѣ си съ този свѣтъ, човѣкъ, — и само въ кроткото изражение и безпредѣлния покой, исписани на неговото лице, азъ можахъ да прочета, че всичко е суета, освѣнъ *честно испълнения дългъ, умиранието съ спокойна съвѣсть и оставянието добъръ примѣръ за бѫдѫщето поколѣние.* . . Азъ си го спомняхъ най-напрѣдъ повѣхналъ и посьрналъ край Брѣзникъ, слѣдъ Врабчанския погромъ, да скърби и да приписва на себѣ си виновностьта за тая бѣда, когато други на негово мѣсто би проглушили хорскитѣ уши за подвигътъ извьршенъ въ туй отстѫпване; послѣ го спомнѣхъ растревоженъ отчаенъ и незнающъ почивка, при нашето нощно лутание отъ Брѣзникъ до Сливница, когато той помислеше, че не ще може да испълни добрѣ своето назначение и всѣкоя минута повтаряше: какъ ще се покажа прѣдъ Неговитѣ (Княза) очи? . . . Послѣ на Сливница, стрѣснатъ и подигнатъ душевно, да тича по фланговетѣ, да участвува въ атакитѣ и да прикарва цѣли нощи съ провѣрка на частитѣ, съ отивание на докладъ и въ съвѣта при главната квартира и врьщание прѣди зора при бойната линия. И най послѣ въ послѣдния моментъ, на 7-й, когато той распѫхтянъ довтаса на Тритѣ-Уши и съ една страшна рѣшителность отиде смѣло противъ явната смьрть. . . . Ще мрѣмъ! каза той съ едно поблѣднѣло и настръхнало изражение, което само печата на смъртьта налага по лицата въ прѣдсмьртния часъ. . . . Той знаеше своята смьрть! той чувствуваше своя конецъ! . . . и при всичко това, прѣдъ дългътъ, той смѣло се хвьрли въ нейнитѣ обятия! . . .

Digitized by Google

Плачахъ азъ вътрѣшно и мисленно се моляхъ прѣдъ прахътъ на тоя уважаемъ отъ меня човѣкъ, и то не за него: той съ страданията си бѣше вече искупилъ своитѣ свѣтски погрѣшения, естественни за несъвършенната човѣшка плъть. Азъ се моляхъ за себѣ си, за ония важни прегрѣшения и слабости на бойното поле, които ме уничтожаваха прѣдъ куража, самопожертвуванието и прѣданностьта къмъ отечественното дѣло, които той бѣше показалъ прѣдъ моитѣ очи! . . Прѣдъ меня прѣдстана факта за оставанието на батареята, въ който азъ обичахъ да се оправдавамъ до чистота и да свалямъ всичката вина винаги на моитѣ началници и другари; противъ меня заговори онова съзнание за нехайство и безгрижность, съ което азъ се отнасяхъ по нѣкога къмъ испълнението на своитѣ прави обязанности; и меня ме зачеврька червия на раскаянието за слабостьта въ извѣстни минути, прѣдизвикана отъ чувството на самосъхранение прѣдъ неумолимата смьртна мѣтла. Съзнавахъ, че не бѣхъ страхливецъ, по виждахъ, че не бѣхъ въ нищо подобенъ на този, който лѣжеше бездиханъ прѣдъ меня: той търсеше своята смърть; той знаеше, че ще падне . . и отиде смѣло срѣщу своята погибель. . . . . когато азъ по своята безгрижность на характера, по своята фаталическа увѣренность, че нѣмаше да бѫдѫ убитъ, все пакъ се поддавахъ на моментални слабости и прѣжнвѣвахъ извѣстна борба, до като успѣя да стана на своето мѣсто. . . . Азъ прѣдъ неговия трупъ дадохъ обѣщание да исповѣдамъ публично своитѣ грѣшки и като въздигна заслужения да дамъ единъ примѣръ на героизмъ на бѫдѫщитѣ наши послѣдователи. Първото азъ испълнихъ още на втория день, като взехъ съ себѣ си З. . . . и прѣдъ Военния Министръ и нѣкои старши офицери обяснихъ подробноститѣ за отстѫпванието отъ Трьнъ и оставянието на батареята, вината която се струпваше исключително върху З.; втерото испълнявамъ днесь, до колкото силитѣ ми позволяватъ да прѣдставя всичкитѣ качества на покойния Мариновъ. . . . .

Не бѣхъ само азъ този, който се бѣше цѣлъ впилъ въ лицето на покойния; Негово Височество не отдѣ-

Digitized by Google

ляше очитѣ си отъ драгия му Мариновъ, който като Неговъ Флигель-адютантъ цѣли шесть години бѣше успѣлъ съ своята благость на характера, прѣданность и рѣшителность (1883 год. Септем.) да докаже възвишенностьта на своята душа; тримата Бдинци, делегати отъ полка, стояха страшно убити и втренчени въ лицето на покойния, като че ли искаха да занесѫтъ на преданния полкъ живъ портретъ отъ послѣдното виждание на своя командирь; всичкитѣ офицери, които бѣха оградили гроба, бѣха сериозно съсредоточени върху тая благородна фигура на бившия животъ, която даже въ своето безсилно истѣгвание искаше да покаже на великото значение за свято испълнеиия дългъ; и цѣлата черкова бѣше обзета отъ тиха и тържественна печаль, отъ едно благоговѣйно настроение, което явно свидѣтелствуваше за оцѣняванието отъ всички загубата, която прѣтърпяваше Отечеството и за онова уважение, любовь и състрадание, което чувствуваха присѫтствующитѣ къмъ този примѣренъ войникъ. . . . . Азъ не искамъ даже да говоря за бабичкитѣ, които съ плачътъ си въ такива случаи оплакватъ своето лично горе, нито за женитѣ, които се расхалцуватъ или по привичка или по слабость на нервитѣ, но ще упомена за Негово Височество, за мѫжье съ кораво сърдце, за военни, които сѫ виждали пó сърдцераздирателни картини, за дипломатически агенти за чужди хора, които всички се обливаха съ сълзи, или пъкъ конвулсивно имъ играяха лицата при минутата, когато се почна послѣднето цѣлувание на покойника... Въ тоя моментъ на вѣчна раздѣла на мьртвешката фигура съ всичко родно, блиско, познато и тлѣнно, даже и священницитѣ, привикнали да оставатъ като гранитъ, посьрнаха и тѣхнитѣ изсьхнали отданва очи се налѣха съ сълзи. . . . .

Азъ бѣхъ толкова убитъ, толкова смазанъ, щото даже когато изнесоха тоя любимъ за менъ човѣкъ, азъ не се досѣтихъ да отида да поддържа гроба му, или пъкъ да го придружа до гробищата. . . . . Въ меня ставаше борба, борба за искупление, борба между оная дребнавость на характера и онова твърдо рѣшение да се признавамъ за виновенъ и въ сѫщото врѣме като

Digitized by Google

имамъ примѣра прѣдъ себѣ-си, да се мжча баримъ най скромно да послѣдвамъ по плана, прѣдначертанъ отъ нашия достоенъ командирь.

Не този е великъ, който иска да се показва за такъвъ: достоинството не се състои само въ перянието и оная надута важность, която не допуска да падне прахъ върху придобития какъ и да е авторитетъ; и всѣкой, който е достигналъ да спи на лавритѣ на своето самоусъвършенствувание не е друго нищо освѣнъ болидъ, който е вече дочакалъ своето пукване и разсипване на части. Лѣстницата за моралното искачване на висота е съ хиляда стжпала; зависи кой кое ще избере за апогея на своето искачване и слѣдователно границата на своето слизание надолу За да можешъ да се качвашъ на нагорѣ, трѣбва добрѣ да знаешъ при какви условия и при какви усилия ти си успѣлъ да се натжкмишъ до извѣстно стжпало. Необходимо е да се знаятъ грѣшкитѣ, за да се избѣгнятъ при по-нататъшното лазяние по тая ерархическа лѣстница. При това самолюбието, което е главния импулсъ за успѣха трѣбва да бжде до толкова разбрано, щото да приеася ония, справедливи обвинения и натяквания, които ще се прѣдизвикатъ отъ признатитѣ грѣшки, като се спомни, че именно въ това самоволно изобличение е залога за оная мжгжществена сила, която изработва човѣка и прави отъ него единъ честенъ, видѣлъ и патилъ боенъ дѣецъ. Примѣра е Мариновъ, който при съзнанието на своята вина-разбиванието на Врабчанския отрядъ, гдѣто всичката негова отговорность се заключаваше, че той бѣ прѣди нѣколко часа назначенъ за началникъ на тоя малочисленъ отрядъ, нему не му даваха мира неговитѣ лични и началнически подвизи, показани въ това остжпване, и той не остана спокоенъ до като съ своята смьрть не даде начало на едно литвание въ атака, която донесе побѣдата на 7-й Ноемврий. Когато този, който бѣ до такава степень самолюбивъ и чувствителенъ, щото за една съзната вина, (за която трѣбваше да го утрупатъ съ благодарность), не притьрпѣ и три дева до като съ самопожертвувание не удовлетвори своята възстанала съвѣсть, отива да се самоизобличава и съ-

Digitized by Google

знава сторенитѣ грѣшки прѣдъ своитѣ подчинени и другари, то колко повече ний, които можемъ да намѣримъ пó сериозни обвинения отъ съвѣстьта, било по *нехайството*, *било по своето незнание неумѣние*, *било по моменталнитѣ проблѣски на чувството на самосъхранението*, сме длъжни да съзнаемъ сторенитѣ грѣхове и така въ бѫдѫще да ги искупимъ съ личенъ примѣръ и разбрани дѣйствия? . . . Нима ще допустнемъ, щото подъ обаянието на нанесената побѣда, ний да се явимъ втори пѫть на бойното поле пакъ такива нехающи и не на мѣстата си началници? . . . Нима ний пакъ така ще ѭ караме на юря, та гдѣто му излѣзе края, безъ единъ строгъ образъ на управление и водение частитѣ въ боя? Нима ний пакъ, още съ построението на бойния редъ, ще испускаме частитѣ отъ ржцѣтѣ си и само като едни присѫтствующи отъ нѣкой жгълъ, ще чакаме, безъ да можемъ да дадемъ какъвъ-годѣ мораленъ импулсъ на изложенитѣ подъ огъня части—свършването на боя и събирането на дружинитѣ, ротитѣ за да станемъ пакъ тѣхни командири? . . . — Не вѣрва това Сливиишкия герой . . . негова благороденъ подвигъ не може да остане безъ послѣдователи! . . а пакъ послѣдователитѣ сме ний — неговитѣ съвръстници. . . . .

Ний съвръстницитѣ на Мариновъ трѣбва да помнимъ добрѣ, че неговия примѣръ се касае най-напрѣдъ до насъ — старитѣ; че тоя благороденъ типъ на самолюбивъ и рѣшителенъ началникъ е завѣщанъ като образецъ на всичкитѣ старши началници за случаитѣ когато се изисква, за добросъвѣстното испълнение на дългътъ, полѣтяването и ставането въ най-опаснитѣ мѣста, гдѣто се намира единиченъ подчиненъ войникъ. Мариновъ, като Флигень-адьютантъ *и като началникъ на една распръстната по разни участъци часть*, имаше възможность да отиде нѣкждѣ, гдѣто бѣше пó-безопасно, но той още съ първитѣ гърмежи прѣхвърча тамъ, гдѣто прѣдполагаше, че само една дружина се намира въ твърдѣ лоше положение; като помощникъ на началника на дѣсния флангъ, той би могълъ при една недобросъвѣстность да управлява боя отъ почетно растояние отзадъ, но той не само, че се изнесе

Digitized by Google

въ първата линия, но още искочи и въ веригата, за да опрѣдѣли вѣрно положението на работитѣ и да помогне на своя началникъ, който правеше обходъ въ дѣсно; и най-послѣ аколи искаше, при дохождането си на Мека-Кревъ, той можеше да се задоволи само съ моя раппортъ: *всичко обстои благополучно*, но той, за да провѣри обстановката и да насьрдчи частитѣ, отиде съзнателно подъ градьтъ куршуми, гдѣто лѣжаха и гиняха неговитѣ войници — и благодарение на това той намѣри смьртьта. Той падна, но падна робъ на своята длъжность и съ кръвьта си освяти за насъ оня военен принципъ, който казва, че *направенитѣ грѣшки по расположението и воденето частитѣ въ боя не сѫ страшни, когато морала стои срѣщу тѣхъ*; че непобѣдима е оная часть, даже при най-лоши условия, *която има началници, които съ зорко око слѣдятъ за фазиситѣ на боя и при първа опасность се хвърлятъ на заплашенитѣ пунктове, гдѣто тѣхното присѫтствие трѣбва, за да закове войницитѣ на мѣстата или пъкъ да ги блъсне въ една бѣсна атака.*

Да, отъ насъ старитѣ всичко зависи при едни бѫдѫщи дѣйствия; ако ли ний бѫдемъ добрѣ проникнати отъ съзнанието на своя дългъ и бѫдемъ готови за великия подвигъ на самопожертвуванието, *което тласка началника безъ колебание на заплашвания пунктъ* — то Българския войникъ може да излиза отъ боя всѣкога съ слава даже и при пораженията; ако ли пъкъ ний при това още се явимъ и знающи и подготовени началници — то нашата млада армия ще бѫде непобѣдима, освѣнъ отъ грамадната численность. Добрѣ трѣбва да се помни това, а то иначе твърдѣ кѫсно ще бѫде раскаянието при единъ повторенъ опитъ; погрома не пита готовъ ли си; побѣдата е само на храбрия и кадърния; и тюхканията и оплакванията въ боя за една късно съзната некъдърность не принасятъ друго освѣнъ по-силенъ мораленъ упадокъ. Ний трѣбва да работимъ и да се готвимъ за момента, който не търпи друго освѣнъ прѣданность кѫмъ дѣлото, готовность въ самопожертвувание и пълна кадърность за началническа дѣятелность. Нека не се забравя, че строгия, справедливия, работящия и съ едно чувст-

Digitized by Google

вително и запазило юношескитѣ пориви сърдце, командирѣ отъ мирно врѣме, е първия залогъ за единъ доблѣстенъ и мжжки рѣшителенъ началникъ, когато куршума запѣе на всѣки раскрачъ. Свиването въ кюшетата, сиромашкитѣ треперания за единъ даденъ отъ поста, но неизвоюванъ и подтвърденъ съ лично достоинство, авторитетъ; онова топление на мѣстата, което недопуска никакви главоболия и разваляние хатъра на окржжающето и онова *нищо неправяние* изразено въ гледанието чрезъ прьсти и испълнението само колкото за очи на крупнитѣ външни служебни формалности — никога не могжтъ да изработятъ даже сѣнката на падналия достойно на 7-й Ноемврий подъ Сливница. . . .

Да продължавамъ ли пó нататъкъ? . . . Струва ми се, че нѣма нужда, понеже нѣщо особенно нѣма повече какво да ти съобща: излизанието ми отъ болницата, заминаването ми за частьта и станалото прѣзъ това врѣме не сж работи, които да те заинтересуватъ и слѣдователно азъ ще туря точка, като упомена, че имахъ случай да присжтсвувамъ на погребението и на младия Подпоручикъ Стоянова (отъ Свищовъ) сжщо Бдинецъ, който, ударенъ съ куршумъ съ чупване кракътъ подъ слабинитѣ, при сражението въ Пиротъ, слѣдъ една ампутация на цѣлия кракъ, умрѣ съ ужасни мжки въ болницата. Раната му бѣше повече отъ тѣжка и отъ день на день все повече се въспалваше; една силна кашлица бѣше почнала да го разлюлява по креватя и да го гърчи всѣкоя секунда отъ причиненитѣ мърдания на счупения кракъ подъ слабината; една постоянна и настойчива просба къмъ всичкитѣ посѣтители, за да кажжтъ да му испратятъ въ награда „крьстъ за храбрость“ придружаваше послѣднитѣ дни на тоя 18 годишенъ офицеръ. Съ 40 дневнитѣ ужасни мжчения, тóй стана мжченикъ, и на мѣсто заслужения орденъ „за храбрость“ той дочака пò-рано дървения голѣмъ крьстъ. Той бѣ награденъ въ деньтъ на смьртьта си, но неговитѣ очи така и не видѣха тая многожеланна и бълнувана цѣлъ мѣсецъ награда. . .

. . . . . .

Digitized by Google

ПИСМО.

До автора на „Писма отъ войнаша“:

Ако ли нѣкой въ първитѣ години слѣдъ войната би се усъмнилъ въ правилностьта на нашитѣ дѣйствия, ако ли той би се осмѣлилъ да нанесе и най малкото пятно върху тия гръмоносни побѣди на Сливница, Царибродъ и Пиротъ, азъ бихъ му издраскалъ очитѣ и бихъ спорилъ съ часове, за да докажа, че ний началницитѣ си испълнихме дългътъ повече отъ колкото трѣбваше. Подъ обаянието на получения побѣденъ резултатъ всѣкой единъ, който би се натварилъ съ единъ неблагодаренъ трудъ да осѫжда своето и да дразни своитѣ другари, не би заслужилъ прѣзъ това врѣме освѣнъ пълно призрѣние и подозирание въ недостатъкъ на патриотизмъ. . . . Но врѣмето, което хвърчи, уталожва и най бурнитѣ увлѣчения, пороя слѣдъ едно бѣснувание остава подиръ себѣ си наслания и спокоенъ пѣсъкъ, и всѣкакво въодушевление безъ разлика на неговата степень утихва и отстѫпва мѣстото на хладния и спокоенъ разсѫдъкъ. . . . Дайте да видимъ какво сте направили? . . . . кажете си грѣшкитѣ да ги знаемъ и да ги избѣгваме! — ето възгласа, който въ днешнитѣ уталожени години се отправя къмъ участницитѣ въ войната отъ днешнитѣ млади, чужди на онова обаяние, което бѣше ни обзело отъ спечеленитѣ лаври. Младия и новия членъ на Българската армия, прѣдъ когото на равно съ умѣренната гордость за побѣдата стоятъ и голитѣ факти на нейнитѣ епизоди, иска да знае всичкитѣ подробности и, като извлѣче единъ урокъ, да се покаже въ бѫдѫще достоенъ на побѣдната традиция, освѣтена отъ тая война. Освѣнъ това ний участницитѣ успѣхме вече достаточно въ цѣли три години да исприкажемъ свѣтлитѣ страни, да се нахвалимъ и да удовлетворимъ на онова заслѣпено самолюбие, което шепне, че *азъ направихъ много работи,* и днесь за днесь можемъ да се считаме като освободени отъ кърпата, която ни вързваше очитѣ, и слѣдователно до нѣкѫдѣ подготвени да поглѣднемъ и по критически на тия прѣхвалени наши дѣйствия. . . . Ето защо: долу шовенизма —

Digitized by Google

този плѣвель, който задушава жизненнитѣ и полезотворни сили! . . . . долу самохвалствата и навирането въ очи собственнитѣ подвизи,—като достояние на хора способни да се въодушевляватъ отъ миналото безъ да гледатъ на настоящето и бѫдѫщето! . . . . долу онова дребнаво и неоправдано самолюбие, което прѣдъ страхътъ на заслужения укоръ смачкова всѣкакви слѣди и поставя завѣса върху факта, който може да послужи за урокъ на толкова бѫдѫщи послѣдователи! . . . . . .

Правъ си! но не си така пъленъ съ изложението на всичко това, което ний проявихме въ тая побѣдоносна война. Ти указвашъ само на грѣшки, които или могѫтъ да се нарѣкѫтъ частни, или пъкъ по своята важность могѫтъ да бѫдѫтъ отнесени само къмъ по високитѣ стѫпала на началническата ерархия. Забѣлязва се даже, че като подбутнатъ отъ единъ не разбиранъ патриотизмъ, да си падналъ въ слабостьта, за да прѣдставишъ въ блѣскавъ видъ распорѣжданията отъ второстепеннитѣ началници, дѣйствията на третестепеннитѣ войскови единици, водението на боя отъ малкитѣ части и пр., тамъ гдѣто се касае до работата на младия братъ и войнишката масса. — Дай Богъ азъ да се лъжѫ! . . . но чини ми се, че ти си попадналъ въ грѣшка. Не е достаточно да се знае, че неизучаването на позициитѣ и пѫтищата води къмъ Врабчанския погромъ и оставянето на батареята, че неразузнаването къмъ неприятеля може скѫпо да костува при единъ прѣдприемчивъ противникъ, че отсѫтствието на распорѣждания и пълни приказания не принася друго нищо освѣнъ бъркотия и суета въ дѣйствията и пр. и пр , — понеже тия нѣща сѫ извѣстни на всѣки още отъ училищната скамейка. Достатъчно е само, че тѣ сѫ констатиратъ и у насъ, за да останѫтъ на всѣкиго обица на охото. Имаше други болни странни, други важни съ послѣдствията си грѣшки и недостатъци, които ти съвършенно напраздно си игнориралъ и така си пропустналъ да съставишъ пълна картина на нашитѣ неразбрани дѣйствия, които принесоха благоприятенъ резултатъ само благодарение на високия мораль и оная енергична още възръсть на всички, отъ началницитѣ до послѣдния войникъ.

Digitized by Google

Дѣйствително, че условията при които испъкна войната оправдаватъ до дѣкждѣ тия недостатъци и слабости и ги отнасятъ къмъ неподготовностьта и нѣманието врѣме да се подтѣгнятъ частитѣ и началницитѣ, но все пакъ това не ни дава право да ги умълчаваме и да допустнемъ, щото тия недостатъци да се считатъ, ако не като главни двигатели, то поне като необходимо зло при грабванието на една побѣда . . . Азъ сьмъ чувалъ другари, които съ пълна увѣренность сж се произнасяли, че въ *всѣка война така е бивало* и които въ своето захласвание едва ли не казватъ, че побѣдата се длъжи именно на тия грѣшки. — Ето защо азъ намирамъ, че е необходимо да се разровятъ тия лаврови атаки, тия на нищо неподдающи се отбрани, тия славни и въздигнати до небеса побѣди, за да намѣримъ врѣдното въ тѣхъ и като го изнесемъ на общи сждъ да се помжчимъ да ги отстранимъ въ бждще. Ний нѣма какво да се боймъ за намаляванието на побѣдния ореолъ, понеже и при пълната оцѣнка за нашитѣ вънъ отъ критиката дѣйствия, остава незакаченъ онзи високъ духъ и стрѣмление къмъ атака отъ нашия войникъ, който е прѣдостатъченъ, за да прѣдаде славата за бждщия народенъ епосъ...

Догаждашъ ли се, гдѣ искамъ азъ да бия? . . . Сѣщашъ ли се, че азъ искамъ да бждж деталенъ и да укажа на ония грѣшки и слабости проявени почти въ всѣко наше дѣйствие?... Че азъ ще зачекна дребни на видъ въпросчета, но които разглѣдани пó-внимателно, иматъ страшно значение и влияние за успѣха въ една бждща война? . . . Прочее слушай!

Опититѣ отъ хиляда години сж доказали вече безспорно, че една войска, подготвена добрѣ и обладающа нуждния мораленъ уровенъ, никога не се е поддавала подъ окончателното влияние на сторенитѣ тактически грѣшки и въ резултата, ако не е излазяла побѣдителка отъ сраженията, то почти всѣкога се е отървала съ слава и честь отъ опасния и рѣшителния бой. Тамъ гдѣто игнорирание на нѣкое тактическо и даже стратегическо правило сж ѭ поставяли въ лоши и невъзможни условия, явявалъ се е на помощь онзи високъ духъ и стойкость, онова жилаво огжвание на стройния

Digitized by Google

боенъ редъ и пунктуалното испълнение и прилагание на уставнитѣ форми, които не сѫ друго нищо въ боя, освѣнъ второ знаме за войницитѣ и частьта. Една часть подготвена до строгото издържание и приспособление на тия уставни правила, и обладающа нужнитѣ морални качества, ще съумѣе всѣкога или съ отчаена, настойчивость да исправи допустнатитѣ тактически грѣшки въ боя, или пъкъ, ако ли бѫде принудена да отстѫпи, ще отстѫпи, като единъ разяренъ лъвъ и ще се покрие съ подвизи и слава. Ако се обхване и обходи противника—това е вече единъ раскрачъ къмъ побѣда, но за да се достигне тя, трѣбва още и да се извоюва—и слѣдователно грабванието на тая побѣда ще зависи вече исключително отъ достойнството и кѫдърностьта на самитѣ войници. Тактическитѣ и стратегическитѣ успѣхи — плодъ на искусни съображения и распорѣждания, само експлоатиратъ, утилизиратъ и водятъ къмъ сполучливи дѣйствия тия два страшни лоста (строевата издърженность и моралния духъ) за побѣда и упоритъ бой.—Ето защо побѣждава напълно само тая армия, въ която се групиратъ тактичностьта на умнитѣ и разбрани дѣйствия съ строевата подготовка и високитѣ морални качества, които сдържѫтъ, крѣпятъ и подбодряватъ войницитѣ въ моментътъ, когато куршумитѣ завалятъ и шрапнеля засвѣтка надъ главитѣ.—Ето защо, при критическото изслѣдване на тактическитѣ и стратегическитѣ дѣйствия на една война, не е по-малко важно и изслѣдванието на порядъка, издържанностьта на уставнитѣ форми, степеньта на войнишката подготовка и начина на дѣствията отъ малкитѣ части и изобщо на отдѣлния войникъ.

Ний добрѣ знаемъ какъ и съ какво побѣдихме, и струва ни се, че не би се намѣрилъ нѣкой да отдаде тая побѣда на нѣкое искуство, освѣнъ на бързитѣ войнишки крака, на онова втурвание отъ войника въ огъня, на оная стойкость, съ която той издържаше своитѣ позиции. Побѣдата цъфна на врьха на нашия щикъ, искуството се изрази въ бѣснитѣ наши пристѫпи, и само уррата бѣше двигателя, който водеше войскитѣ срѣщу непристѫпнитѣ позиции. Нѣкои ис-

Digitized by Google

катъ да кажатъ, че слѣдъ побѣдата на 7-й, армията не трѣбваше да стои въ бездѣйствие подъ Сливница; че тя още на 8-й, ако почнеше прислѣдването, щѣше окончателно да разгроми неплашения противникъ, особенно когато той бѣга прѣдъ очитѣ ти и захвърля цѣли батареи; че, съ нищо не може да се оправдае лошето разузнавание отъ кавалерията на 8, 9 10 числа, въ слѣдствие на което слабия ни авангардъ (5 дружини) можеше да бжде разбитъ у Драгоманския проходъ; че натикването къмъ Царибродъ и испращанието на слабъ лѣво-фланговъ отрядъ, като прикритие срѣщу Трънско-Пиротското шоссе, можеше да донесе единъ погромъ на 11-й и 12-й, ако ли находящитѣ се противъ него двѣ Сръбски дивизии прѣминяха въ настжпление къмъ Сливница; че бъркотията подъ Пиротъ на 14-й, въ която главнитѣ сили се узоваха въ първа линия и едва ли не попаднаха въ засада (макаръ че въ този день да се дѣйствуваше първи пжть по диспозиция), можеше да донесе една катастрофа и окончателно да погуби дѣлото; и много други печални работи, изслѣдването на които и вземанието срѣщу тѣхъ мѣрки лѣжи исключително върху нашитѣ авторитетни и специални високи лица, които, кога и да е, ще бжджтъ принудени да се произнесатъ по тѣхъ. Едни подобни неправилни свише распорѣждания, единъ недобрѣ обмисленъ планъ, единъ глупаво извършенъ маневръ отъ цѣлъ отрядъ и една значителна погрѣшка за хода на дѣйствията на извѣстенъ театръ, не могжтъ така лесно да се варакосатъ отъ щастливия неочакванъ резултатъ, и тѣхното критикуване всѣкога е възможно и подиръ стотина години, па и често пжти кабинетната маса ги обрисува въ най-скоро врѣме въ пълната имъ голота и грозотия. — Ето защо насъ, чисто строевитѣ офицери, трѣбва по-малко да ни интересуватъ крупнитѣ проявени грѣшки; тѣхъ ний трѣбва да ги прѣдоставимъ на разбирателството на по-авторитетни лица, а да се отнесемъ съ присърдце и съ нужното внимание къмъ ония дребнави и незначителни на видъ слабости и недостатъци, които като се губятъ и забравятъ лесно срѣдъ въодушевлението отъ нанесената побѣда, рискуватъ да искочатъ на-явѣ при втора война и така да се стварятъ съ удвоена лихва върху нашитѣ глави.

Digitized by Google

Не сьмъ ни волнодумецъ, ни по-малко патриотъ отъ другитѣ, нито пъкъ искамъ да намалявамъ побѣдния ореолъ на нашия войникъ и въобще да руша значението на достигнатата побѣда; но за това азъ не сьмъ и отъ ония, които си прѣдставляватъ нашитѣ успѣхи като ураганъ, които поддържятъ и въздигатъ нашитѣ Крали-Марковски подвиги и въ всичко виждатъ само спасителния идеалъ на буйностьта и лудото втурвание. Побѣдата си е всякога побѣда и расчевьрквание на проявенитѣ слабости и недостатъци, които сѫ придружили нейното извоювание, не само че не накърнява нейното значение, а напротивъ още повече нараства до немоивѣрни размѣри оня мораленъ духъ, който е можалъ да стане отгорѣ тия недостатъци и да изнесе само на своитѣ плѣщи тази побѣда. Азъ свалямъ шапка прѣдъ щикътъ на нашия войникъ, прѣдъ неговата грозна урра, която го блъскаше по канаритѣ и прѣдъ ония началници, които безъ страхъ водяха веригитѣ срѣщу силния противникъ; но азъ не могѫ да бѫдѫ заслѣпенъ до такава степень, щото за хатъра на тия достойнства да считамъ, че повече нѣма какво да се иска нито отъ войника, нито отъ неговитѣ строеви началници . . .

Ти въ своитѣ писма дѣйствително давашъ да се разбере (при втората атака на Мека-Кревъ на 6-й) че е отсѫтствувало правилно управление и водение частитѣ въ боя — недостатъкъ, който самъ по себе си говори вече и за отсѫтствието на всичко, което строго е прѣдвидено отъ уставитѣ за подобни дѣйствия. Една часть неуправлявана добрѣ подъ огъня, гдѣто вълнението всѣкоя минута чака да вземе врьхъ, не може да проявява въ своитѣ дѣйствия друго нищо, освѣнъ редъ отъ погрѣшки и неправилности. Това е тъй! но азъ намирамъ за недостатъчно да се говори по тоя въпросъ въ общи черти, и считамъ за непрѣменно нуждно да се изброятъ всичкитѣ недостатъци, които благодарение на една или друга причина сѫ биле проявени и сѫ имали извѣстно влияние на нашитѣ дѣйствия. За да можемъ да се боримъ противъ тия слабости, намъ ни е необходимо да ги знаемъ на прьсти.

Ето прочее:

Digitized by Google

1) За конвоирванието на обозитѣ се отдѣляха по единъ, а често пѫти, по недогледвание и по два войника на кола, като съ това се умаляваше, съвсѣмъ напрасно, бойната сила на частитѣ. Ако ли дѣйствувахме въ неприятелска страна и коларитѣ, ако ли бѣха иноземци, то разбира се, че за наглѣждането на колята и контролирането на тия колари, подобно назначение на войникъ при всѣка кола би било необходимо, но при условието, въ което се намирахме при тая война (въ страната и при туземни колари), достатъчно бѣше да се отдѣля по единъ войникъ на двѣ, па и даже на три коля. Ако ли прѣдположимъ, че подъ Сливница въ врѣме на сражението стояха 500 обозни коля, то ще излѣзе, че най-малко 400—500 войника сѫ стояли въ бездѣйствие въ това врѣме, когато противника прѣобладаваше на всѣкой пунктъ и една лишна рота въ бойната линия струваше колкото единъ полкъ при други условия. (Не говоря за прикритието на обоза.)

2) Нѣмаше строго опрѣдѣление нито за числото на колята, които всѣкоя часть имаше право да твари, нито за тяжестьта, която трѣбваше да вози всѣкоя кола. Една дружина твареше 20 кола, друга 25, третя 30, и независимо отъ това още офицерството често на своя глава забираше отъ селата кола за собственнитѣ си вещи (за да бѫдѫтъ отдѣлно отъ другитѣ) и ги натикваше въ общия обозъ. Азъ даже не говоря за опрѣдѣлението на тяжестьта, което имаше право да качува на колата военния чинъ, понеже подобно ограничение едва ли би било възможно при онази неподготвенность, която прѣобладаваше мѣжду офицерството, за удобно и събрано носяние на полскитѣ постелочни прѣдмѣти, вещи и провизировачни приспособления. Едни мѫкняха подиръ себѣ си двуметрови сѫнджци и грамадни куфари, други цѣлъ арсеналъ отъ дюшеци, килимчета, юргани и пр. Нѣкои дружини бѣха донесли на колята подъ Сливница даже и дървенитѣ мишени и станчета за обучение.

3) Отсѫтствуваше едно уредено командувание на обозитѣ, единъ редъ въ слѣдването имъ, и както колята на една дружина, тъй и ония на една рота се явяваха, като самостоятелни, задължени само да се

Digitized by Google

съобразяватъ съ тръгването и спирането на другитѣ коля. — Разбира се, че този обозъ, като бѣ импровизированъ, не можеше да се подложи на едно окончателно уреждание, и азъ въ този случай говоря само за оная отговорность, която падаше на началницитѣ за завеждането на какъвъ и да е редъ по неговото командуване и слѣдване.

4) Назначенитѣ при всѣка рота войници за санитари или по отсжтствието на контрола върху тѣхъ, или по незнание своето дѣло, почти нищо не спомагаха въ сраженията и раненитѣ трѣбваше да се изнасятъ отъ строевитѣ войници — нѣщо, ако и съ разрѣшение, но все пакъ намаляваше бойната сила на частитѣ. Азъ зная добрѣ, че за такива санитари бѣха назначени слабитѣ и почти негоднитѣ за строя войници, и че въ врѣме на боя тѣ не се управляваха отъ никого . . . . . Ако ли за строя трѣбваха здрави и събудени войници, то за санитари това е два пжти по необходимо, понеже не е играчка да ходишъ подъ огъня и като чакашъ всѣка минута своята смьрть, да се заемашъ добросъвѣстно съ братския дългъ—за да спасявашъ раненитѣ.

5) За конвоирване на хванатитѣ въ плѣнъ се назначаваха отъ бойната линия усилени команди, когато при условията на моралния упадъкъ, при какъвто става въобще паданието въ плѣнъ, особенно при едно разбивание, достатъчни сж 10—15 човѣка на 50 души разоржжени плѣнници. Освѣнъ това, испращанието на тия плѣнници на мѣсто да ставаше само до отзадъ стоящитѣ части, и отъ тѣхъ, пó нататъкъ, вече въ тилътъ, то тѣ се водеха отъ конвоя назначенъ отъ I-та линия направо чакъ до послѣдния тиловъ пунктъ, — нѣщо което лишаваше 1-та линия на цѣли 4—5 часа, а може би и за цѣлъ день отъ значително число пушки. Който е билъ на 7 й въ с. Сливница, може да спомни онова натрупване тамъ на конвойнитѣ, испратени отъ I-та линия и повьрнати назадъ едвамъ надвечерь.

6) Войницитѣ се указаха не тъй добрѣ подготвени за дѣйствията на стрѣлеца въ разсипния строй. Тѣ неумѣеха да се движатъ съ нужното направление и мжчно поддьржаха связа и съгласието при съвокупното испълнение на уставнитѣ форми. Въ разсипния

Digitized by Google

строй или твърдѣ много се распрьскаха или пъкъ се групираха подъ силния огънь (недостатъкъ общъ, даже и за най-добрѣ обученитѣ армии, но все пакъ проявяванъ всѣкога въ по-висока степень въ по слабитѣ и неподготвенитѣ); а въ разрѣдения и сгжстения строеве губяха скоро стройностьта, и при малки припятствия ги обрьщаха почти на разсипанъ строй Тамъ, гдѣто устава съвѣтваше една спокойна прицѣлка и избирание на по-добри цѣли, явяваше се безъ нужда и безъ заповѣдь една честа стрѣлба; а тамъ гдѣто честата стрѣлба се рекомендуваше. тя се обрьщаше въ една ужасна трѣскотня, която често пжти не можеше да се прѣкрати, макаръ че нуждата отъ нея да бѣше вече прѣминала. При много случаи войницитѣ стрѣляха съ вървежъ, макаръ че подобенъ видъ стрѣлба се допуска само при отивание въ ударъ съ ножове. Азъ не искамъ да говоря. че при произвеждането на честата стрѣлба, силното вълнение, (което свѣкога е готово да обладае и най-здърженитѣ войски, ако нѣма кой да ги удържа и да ги подчинява на командитѣ) оставено да вземе врьхъ надъ уставнитѣ трѣбвания, захвьрляше на страна правилното поставяние на прѣцѣлитѣ, прицѣлката и това натъкмявяние задъ закритията което гласи: *да се прикрие добрѣ*, но съ условие, *щото непрѣменно да вижда добрѣ противника.* — Макаръ че тази неподготвенность да се длъжеше повече на $^3/_4$ съставъ отъ запаснитѣ. които, като прѣкарали своето обучение до 1884 год., не бѣха запознати съ уставнитѣ тактически и тактическитѣ учения и тъй бѣха усвоили разсипания строй повече на равна мѣстность и по единъ шаблонъ на чисто уставни начала, то все пакъ не трѣбва да се забравя, че върху това повлияха и малкото число и безпослѣдователность произведени занятия въ частитѣ слѣдъ мобилизацията. Имаше ли се врѣме или не за тѣхното произвеждание, азъ нѣма да разглѣждамъ тука, а само упоменувамъ тоя фактъ, за да се помни при други случаи и тъй да се скжпи врѣмето, за да се подготвятъ и подтѣгнжтъ войницитѣ (особенно запаснитѣ) съ едни строго разчитани и послѣдователни учения.

7) Частитѣ (ротитѣ и дружинитѣ) се указаха съвсѣмъ слабо подготвени за дѣйствия и маневрирания

Digitized by Google

въ полето, и като съставени отъ слабо обучени единици не издържаха стройностьта и мжчно въстановяваха порядъка слѣдъ пригазванието на припятствията. Това особенно се хвьрляше въ очи при настжпателния бой, въ който цѣлия боенъ строй при малка присѣчена мѣстность се обрьщаше вече въ едни разбъркани линии, които не глѣдаха на нищо друго освѣнъ на бьрзото движение напрѣдъ. Въ настжпающата дружина двѣтѣ роти отъ 1-та линия се явяваха почти самостоятелни и се движаха и задьржаха не по волята на дружинния командиръ, а по увлечението или съображението на своитѣ ротни командири, когато пъкъ другитѣ двѣ роти отъ резерва, увлѣчени отъ прѣднитѣ роти, продължаваха прибѣгванията и на своя глава безъ необходимость се вливаха въ 1-та линия. Правилата прѣдвидени за настжпването и атаката бѣха игнорирани почти на всѣкой раскрачъ, прибѣгванията по части почти не сжществуваха; поддьржанието настжпающата часть, съ огънь отъ лѣжащата на мѣсто, не се испълняваше и цѣлата бойна линия или се литваше изведнаждь и така прѣкратяваше прикриванието движението съ огънь, или пъкъ залѣгаше на нѣкоя позиция (не по съображения, а подъ влиянието на моментални колебания) и поддьржаше извѣстно врѣме огънь. Атаката почти всѣкога се захващаше току съ хвьрлюванието напрѣдъ отъ всички, безъ да се дозака нейното подготвювание съ огънь.

8) Всичкитѣ наши дѣйствия въ боя се водеха по единъ особенъ начинъ, който като че израстналъ на бойното поле, искаше да се постави пó-горѣ отъ всѣкакви уставни ограничения. Особенно въ туй отношение се отличаваха настжпателнитѣ боеве, въ които всичко бѣше испълнено тъкмо противъ трѣбванията на строевия уставъ, и тѣ можаха да се изразятъ така: Развеждаше се боевия редъ, разсипваха се веригитѣ и се настжпваше съ удовлетворителенъ порядъкъ, до като Сьрбитѣ неоткрияха огънь, а още повече до като нѣкоя рота отъ хиляда крачки не нападе „урра"; — веднажъ това вече станало, всичко пламваше, засуетяваше се, разбьрзваше се и като захвьрляше на страна устави, стройность и съображения, разбьркваше се и

Digitized by Google

литваше съ стрѣмителность отъ далечно растояние върху нерастроения още противникъ. Макаръ че подобно охарактеризирание на нашитѣ настжпателни дѣйствия да заявява високо моралния духъ и рѣшителность, които подъ ужасния огънь бутаха войницитѣ за по-скорото славяние на щикъ съ противника, но все пакъ то показва на едно крайно увлѣчение, забравение въ бойния жаръ и испусканието на частитѣ отъ ржцѣ, — нѣща, които могжтъ да костуватъ скжпо при единъ рѣшителенъ контръ-ударъ отъ нерастроения още противникъ. Върви се така дрьпнато срѣщу единъ противникъ когото само призиратъ; лѣти се отгорѣ му безъ стройность, защото е съставено убѣждение, че той нѣма да одьржи; и се напада той само съ една верига, защото се чувствува (нѣщо, което може да бжде погрѣшно), че не само той не ще прѣдприеме нищо, но още че той непремѣнно ще очисти позицията, — т. е. веде се едно нахално настжпване и атака, защото се вѣрва въ тѣхния успѣхъ. Но питамъ азъ, какво ще бжде положението на надменния, но растроенъ и заморенъ вече настжпающи, ако ли прѣзираемия се спустне и съ своитѣ стройни и незаморени масси поведе единъ контръ-ударъ? Не ще ли това увлѣчено настжпване (атака) да се обърне въ едно още по увлѣчено и по безпорядочно отстжпване? Съ какво ще може този бързъ храбрецъ да противостои на единъ контръ ударъ, когато резервитѣ сж вече въ I-а линия? Разбира се, че този, който атакува и расчитва само на лесна побѣда, ще изгуби твърдостьта и куража, щомъ прѣдъ него израстнжтъ припятствия, за които той даже не е спомнювалъ; че този, който гони противника само за това, че е увѣренъ, че той всѣкога ще бѣга прѣдъ него, е почти вече готовъ да обърне гръбъ, щомъ този плашливъ противникъ прѣмине самъ въ настжпление; че призираемия противникъ всѣкога израства въ двоенъ размѣръ, когато той прѣдприеме нѣщо, на което ний не сме го считали никога способенъ. Нека отговорятъ нашитѣ бивши противници, какво сж тѣ почувствували, когато призрѣнния отъ тѣхъ Българинъ прѣмина самъ въ настжпление.—Его защо, че при всичкитѣ удобства, които прѣдставлява

Digitized by Google

този особенъ нашъ начинъ за водение на настжпателенъ бой (смайванието на противника, недаванието му възможность да се ползува отъ спокойна и прицѣлна стрѣлба, избѣгванието да се даватъ лишни жертви съ продължителното стояние подъ неговия огънь и пр.) азъ все пакъ го намирамъ неоправданъ съ нищо друго освѣнъ съ недостатъчната подготовка на частитѣ и началницитѣ — Пази Боже! той да получи традиции у насъ и ний въ втора война да имаме само него като срѣдство за побѣда! Храбрия и високоморалния си остава такъвъ и при разбранитѣ дѣйствия; редътъ и спазванието на правилата на боя не му донасятъ друго нищо, освѣнъ побѣда пълна съ дѣйствителни послѣдствия. Атакитѣ на Три Уши ще бжджтъ всѣкога гордость за частитѣ, които участвуваха въ тѣхъ, но все пакъ тѣ не бѣха нищо друго освѣнъ единъ побѣденъ безпорядъкъ. Тамъ, гдѣто въ 1-та линия бѣха достаточни само 3 дружини, едно пространство отъ 800—900 раскрача бѣше погълнало едва ли не въ размѣсена верига цѣли 6, и цѣлия флангъ бѣше лишенъ отъ резервъ за парирание на всѣкоя случайность; и когато слѣдъ прѣзиманието на Три-Уши, бѣха достатъчно само една или двѣ прѣсни дружин, за да се отрѣжатъ Сърбитѣ окончателно отъ Драгоманския проходъ, то, благодарение на този безпорядъкъ, тѣ нѣмаше отъ гдѣ да се вземжтъ . . . Ето защо при една бждіца война ний трѣбва да се боймъ, като отъ огъня отъ неразбранщината и безредието и да помнимъ, че свято задължение за насъ началницитѣ е: *държанието въ ржка резервитѣ* (дружинитѣ и частитѣ), *редътъ и стройностьта въ тѣхъ и тѣхното употрѣбление на врѣме и нужда.* Ако ли ний спазваме само това, за насъ никога не могжтъ да бжджтъ опасни ни нашитѣ атаки безъ подготовка на огъня, ни онова бѣсно литвание на 1-та линия, ни контръ-ударитѣ отъ противника. Даже азъ ще кажа повече, *че побѣдата всѣкога ще бжде наша, ако ний имаме пакъ такава смѣла и бърза първа линия,* **но обязателно съ редовно и расчитано движение задъ нея на вторитѣ линии** . . . . .

9) Единичния огънь се откриваше отъ далечно растояние, като вече и участения се захващаше по-

Digitized by Google

рано отъ почванието на атаката. Централний врьхъ на 5 й и 6-й Ноемврий още съ почванието на боя захващаше да трѣщи съ честъ огънь, макарь че противника да не бѣше се приближавалъ по-близо отъ 800 раскрача. Атаката на 5 й отъ дѣсния флангъ се придружаваше съ такава силна трѣскотня, що отъ страна човѣкъ би помислилъ, че едина отъ противницитѣ отива вече въ ударъ съ ножове, когато въ сѫщность и двамата небѣха се приближавали по-близо отъ 900—1000 раскрача. На 7-й единъ полкъ бѣше залѣгналъ въ полето и съ една честа стрѣлба цѣли три часа обстрѣлваше на хиляда и нѣщо раскрача единъ врьхъ, висотата на който още повече увеличаваше неговата далечность за прицѣла. При почванието боя на Мека-Кревъ на 7-й, честия огънь пламна съ такава сила и тъй изведнаждъ, щото въ резерва бѣха помислили, че върха вече отива, когато въ сѫщность Сърбитѣ не бѣха мърдвали отъ мѣстата си и се намираха на единъ врьхъ на 800 раскрача, добрѣ закрити отъ вистрѣлитѣ.

10) Патронитѣ въобще не се жаляха и, въ повечето, случаи само въ едно сражение се испускаха всичкитѣ наржчни патрони, а въ нѣкои даже се и попълнюваха отъ тилътъ. Колкото повече нашия войникъ призираше стрѣлбата при едно лутвание напрѣдъ, толкова повече той се олавяше за една участена до крайность стрѣлба, когато той биваше спиранъ и задържанъ на нѣкой пунктъ, — така като че увлѣчението за бѣсното налитание се прѣдаваше тосъ-часъ въ дѣйствието му съ огънь, щомъ това налитание биваше спирано отъ нѣщо. За да се констатира това достаточно е да се спомѣне че и тритѣ дена подъ Сливница, а особенно на дѣсния флангъ, мулетата, които носеха патронитѣ биваха прѣтварвани нѣколко пѫти. Ще добавя само, че атакующитѣ части на 7-й (Тритѣ-Уши) вътрѣ въ 3—4 часа врѣме испуснаха състоящитѣ (допълнени прѣзъ нощьта) на ржцѣ патрони и при всичко че противника всѣкога отстоеше не по-близо отъ 800 раскрача, къмъ обѣдъ тѣ стрѣляха вече съ Срьбски патрони.

11) Че началствующитѣ лица (дружиннитѣ и ротни командири) лесно се поддаваха на увлѣчението на

Digitized by Google

массата и распалени и развълнувани въ бойния жаръ, забравяха да взематъ мѣрки за прѣкратяването на нарушенията на уставнитѣ трѣбвания и форми (които знаяха доволно добрѣ). Така, като че ли нѣщо бѣше успѣло да убѣди, че устава си е уставъ за мирно врѣме, а въ боя дѣйствията зависятъ само отъ личната храбрость, стъ массата на куршумитѣ и онова лутвание, което не знае ни граници, ни форми; като че ли съзнаването на собственната рѣшителность и готовность да се атакува и да се хвърлятъ въ контръ ударъ, да бѣше довело тия началници да искатъ малко да знаятъ за всичко друго, освѣнъ за хвърлянието на прѣдъ или срѣщанието противника на щикове. Тамо гдѣто ротата се втурваше изведнаждъ на приступъ, гдѣто бойното увлечение се придружаваше съ една силна стрѣлба, съ едно крайно безредие, тамъ самия ротенъ командиръ или лѣтеше вó главѣ на разбърканата рота, или търпѣше като маловажни всичкитѣ уставни нарушения и самоволни пориви на массата отъ екзалтираната и забравена рота. Тамъ гдѣто дружинния командиръ трѣбваше прѣди почванието на боя да излѣзе въ първата линия, за да прѣгледа мѣстностьта, да оцѣни обстановката, да уреди управлението на дружината и всѣкоя минута (въ боя) да бжде готовъ да искочи и съ лично присжтствие да спре произлѣзлото безредие, тамо, той стоеше пассивно изотзадъ и само чакаше съ пехливанско зазнавание, или почванието на боя или пъкъ заповѣдьта за атака; а тамъ гдѣто той трѣбваше непрѣменно да се намира отзадъ (въ боя) и да държи въ ржцѣ резервитѣ при атаката, той се хвърляше въ 1-та линия, командуваше едва ли не веригата и така допускаше растопяването и сливанието на II-та линия съ прѣднитѣ роти.—Макаръ че за тия нѣща влияеха твърдѣ много неопитностьта, неумѣнието и отсжтствието на подготовка за заетитѣ длъжности, все пакъ не трѣбва да се забравя, че това игнорирание на уставнитѣ трѣбвания се проявяваше и тамъ, гдѣто бѣха добрѣ извѣстни прѣдписанията на устава. Дѣйствително, храбритѣ и въспламеняющи се бързо началници сж едно богатство за всѣкоя армия, но това достоинство трѣбва да остава всѣкога резерва щомъ то отива въ

Digitized by Google

врѣда на съобразителностьта, разбраната инициатива и поддържанието на редътъ и дисциплината, които само могжтъ да издържатъ до край боя и да срѣщатъ лице съ лице всѣкоя случайно израстнала опасность. Всѣки ентусиазмъ, всѣко увлечение въ боя може да бжде испарено и грози да се обърне въ врѣда, ако то не се опира на единъ строгъ и всѣкога спазванъ редъ, който да служи като крѣпость за въ минутитѣ на утихванията и колебанията, до като енергията пламне пакъ отново и не прѣдизвика още по̀ силенъ ентусиазмъ и увлѣчение на притихналитѣ, но въ добъръ редъ, части. Устава,—тази главна основа за порядока въ боя и държанието частитѣ въ ржцѣ, ни най-малко не би припятствувалъ на храбритѣ и смѣлитѣ да бждатъ такива, и дисциплината и управлението не биха донесли друго нищо освѣнъ едни още по̀-грозни, вѣрно насочени и съ грамадни резултати атаки или парирания на ударитѣ.

12) Отсжтствуваха нужнитѣ распореждания и приказания, както тия, които би освѣтлили частитѣ за прѣдстоящитѣ имъ роли, така и ония дребнави отъ второстепеннитѣ началници, които би спомогнали за редътъ и правилното носяние бойната служба отъ ротитѣ и дружинитѣ въ полето; — тъй като че ли всичката работа се заключаваше само въ боя, за почванието на който вмѣсто заповѣдь служеше затрѣщяване на пушкитѣ, а за атаката—втурванието напрѣдъ и викътъ „урра“. Има много да се говори по тоя найболенъ въпросъ на нашата война, но азъ нѣма да се простирамъ върху него, тъй като факта, че само веднаждъ бѣше издадена диспозиция, ясно показва сжществуванието въ най голѣмъ размѣръ принебрѣжението отъ всички, на тия главни срѣдства за едни разбрани и сполучливи дѣйствия.

13) Разузнавателната и ординарческата служба се носяха твърдѣ слабо. За първата азъ нѣма да се распростирамъ, понеже като зависяща исключително отъ въспитанието и обучението, прѣзъ единъ извѣстенъ учебенъ периодъ, на натварения съ тая служба родъ на оржжието, тя не можеше току тъй лесно да се подчини на правилни функции въ полето; и даже за

Digitized by Google

напрѣдъ, нейното правилно и добросъвѣстно носяние ще зависи пакъ *само отъ въспитанието и обучението, което се прѣкарва въ мирно врѣме.* Азъ съмъ увѣренъ, че кавалерийскитѣ началници добрѣ съзнаватъ погрѣшкитѣ и слабоститѣ на кавалерията въ миналата война, и че тѣ навѣрно сѫ взели радикални мѣрки по въспитанието и обучението на войника, щото той при бѫдѫщи дѣйствия да се укаже напълно годенъ за дѣйствия и да съставлява сѫщински очи на своя събратъ отъ пѣхотата . . . . . Азъ искамъ да говоря само за втората, като служба, която играе твърдѣ голѣма роль на бойното поле, безъ да изисква нѣкоя особенна специялна подготовка освѣнъ практикуванието ѝ въ по̀ малки размѣри по маневритѣ и голѣмитѣ учения. Най-напрѣдъ ще кажа, че въ тая война, ако ли ординарческата служба не се състои само въ отдѣлянието отъ строя чинове за ординарци и тѣхното щуряние по полето, такава служба почти не се носеше. Чиноветѣ, назначавани за ординарци, се оказаха не добрѣ подготвени за службата, която случайно имъ се попадна на бойното поле; тѣ бѣха само едни кавалеристи, които или трѣбваше да увеличаватъ свитата на началницитѣ и да стоятъ въ врѣме на боя въ нѣкой ѫгълъ до щабоветѣ, или пъкъ да прѣпускатъ безъ много указания и обяснения по познати и непознати направления — на всѣкѫдѣ, гдѣто ги перне началството. Тѣхното число не бѣше съ нищо ограничено и зависѣше само отъ волята на Началника да има повече или по̀ малко; тѣ състояха при щабоветѣ, безъ да имаха върху себѣ-си контролъ които да слѣди за добросъвѣстното имъ носяние на службата, безъ да бѫде заведенъ нѣкакъвъ редъ за тѣхното функционирание и най главното, че ползуванието съ тѣхъ ставаше всѣкога експромтомъ — този, който се попаднеше подъ рѫка, който се мѣрнеше прѣдъ очи и за гдѣто се явеше нужда. Ординареца, който нѣмаше прѣдставление за дѣсния флангъ се испращаше за тамъ, а този, който бѣше добрѣ запознатъ съ него се юрваше на лѣвия флангъ; ординареца, който току бѣше прѣстигналъ отъ нѣкѫдѣ, тозъ часъ се юрваше на други пунктъ, когато по-хитрия и манкирующия

Digitized by Google

успѣваше така да нареди работата, щото да пропустне двѣ три изреждания и така да спази своя конь и личното спокойствие; едни отъ ординарцитѣ стояха постоянно на щрекъ на своитѣ мѣста, когато други при връщанието си отъ служебнитѣ поржчения имаха възможность, безъ нѣкой да ги потърси, да прѣкаратъ извѣстно врѣме тамо гдѣто тѣ намѣрятъ за удобно. Имаше ординарци, които по свое усмотрѣние нощуваха по разни бараки и ханчета и които считаха за правило да включаватъ, въ раиона на слѣдването си за поржчения, околно-стоящитѣ села и кръчми и така да се отърватъ отъ едно безкрай раскарване или пжкъ за да се сдобиятъ съ храна и фуражъ, за които даже не се помислюваше при щабоветѣ. За Сливница може да се рече, че ординарцитѣ почти не функционираха и тѣхната служба се носеше само отъ коннитѣ вѣстови. Почти прѣзъ цѣлата война прѣдвиденитѣ офицери-ординарци, които всѣкоя отдѣлна часть е длъжна да испраща при началството, не се назначаваха и за такива служаха случайно попадналитѣ при щабовѣтѣ безъ назначение офицери, като отъ това частитѣ трѣбваше да получаватъ приказания въ боя отъ непознати за тѣхъ офицери. Това можеше да прѣдизвика голѣми неудобства, още повече като се вземе прѣдъ видъ онова обширно практикуване на устнитѣ приказания въ всичкитѣ сражения, па освѣнъ това назначения отъ частьта ординарецъ, ще бжде всякога повѣче заинтересуванъ къмъ своитѣ другари и ще знае всѣкое тѣхно помръдване и слѣдователно по скоро ще може да ги намѣри за прѣдаването на приказанието, отъ колкото всѣкой други отъ друга часть. — Да, ординарска служба не сжществуваше у насъ, и то благодарение само на нейното непрактикуване до това врѣме; само практическото обучение при всичкитѣ случаи, когато се проявява тая служба, може да изработи ординарци знающи своето дѣло и да даде навикъ на началствующитѣ лица за службата, както и за ползуването съ тия състоящи, при щабовитѣ чинове. За да се избѣгне това за напрѣдъ необходимо е щото при всичкитѣ тактически учения и маневри да не се манкира съ назначаването на такива, и най-главното при ща-

Digitized by Google

боветѣ да се явява за тѣхъ началникъ, който зорко да слѣди за тѣхнитѣ функции, да контролира тѣхната аккуратность, да държи редъ за тѣхното ползуване и да се грижи за тѣхнитѣ нужди. Безконтролния всѣкога ще бѫде искушенъ отъ нѣколко часово забавяние нѣкѫдѣ, а гладния и изморения — ще бѫде принуденъ самъ да си даде почивка и да търси храна по кръчмитѣ . . .

14) Доволствието бѣше най болната страна и то не това доволствие основано на интенданства, магазини и транспорти, а храняниетo съ каквото далъ Господь, за единъ день, каквото се намѣри, каквото се падне на ржка — т. е. единъ видъ фуражировка. Когато щастието докарваше нѣкоя угоена крава или мьршави овце, и казанитѣ на дружината готвеха храна за гладнитѣ хора, виждъ че тия дружини се литваха незабавно на нѣкой флангъ на 10 километра, гдѣто по отвѣстнитѣ скали е немислимо да се получи какво и да е ястие, па освѣнъ това началника неизвѣстенъ положително за пункта на когото трѣбва да се спрѣ, неможеше да се распорѣди своеврѣменно за отправянието на храната въ новото направление, а пѫкъ по прѣстиганието си тамъ той забравяше съвършенно за кухнитѣ. Нѣкои отъ кухнитѣ забъркани въ общия обозъ биваха по цѣль день изгубени за частьта и не знаяха гдѣ се намиратъ; други готвяха напраздно безъ да могѫтъ да отнесѫтъ на своитѣ нито една керавана ястие. Нека каже дѣсния флангъ на Сливница кое бѣше най-тѣжко прѣзъ тритѣ деня . . .—Гладъ и мѫжки гладъ! . . гладъ отъ неразбория, гладъ отъ нехайство, нераспорѣждание и блъскание частитѣ по всичкитѣ направления. Азъ зная части, които два деня насищаха войнишкитѣ си стомаси съ медъ и козя пастърма намѣрени по канаритѣ на Тритѣ-Уши, а сѫщо и такива, които откарваха чуждата чорба. Не въ по-добро състояние бѣше доволството и прѣзъ послѣдующитѣ дни; и то не бѣше друго нищо освѣнъ храняние посрѣдствомъ фуражировка . . , Нѣкои казваха, па и сега казватъ, че причината на тая бъркотия е било слѣдствие отъ нѣмание на достаточно провизия, но това не е право, понеже само тогива, когато провизията трѣбваше да се мѫкне чакъ подъ Пиротъ,

Digitized by Google

тогава настжпиха лишенията. Азъ зная, че когато въ Сливница частитѣ отъ дѣсния флангъ гладуваха, отъ София ежедневно прѣстигаха цѣли кервани и то не само съ провизия за войнишката храна, а и съ лакомства, като: салами, суджуци, сирене, пастарма, бѣлъ хлѣбъ и пр. Тжй щото провизия имаше, само че нѣмаше кой да се заеме съ нейното распрѣдѣление, кой да ѭ потърси и гдѣ да ѭ търси. Офицеритѣ отъ Плѣвенския, Дунавския и Прѣславския полкове не само че не сж почувствували никакво лишение, но напротивъ сж прѣкарвали като на свадба отъ ония пълни кола, които сж прѣстигали отъ столицата, и които тѣ, съ едномѣсечното си квартирувание вече въ Сливница, сж считали само като свой дѣлъ. Войницитѣ отъ тия полкове освѣнъ че сж били хранени редовно, но още тѣ сж имали хлѣбъ въ такова изобилие, щото въ Разградския редутъ нѣкои отъ хлѣбоветѣ сж служили за бойници. Това не показвали (при всичко че тука много значи поранното пристигание на тия части подъ Сливница), че на 5-й, 6-й и 7-й Ноемврий припаситѣ бѣха въ изобилие, и че войницитѣ нѣмаше да гладуватъ, ако ли сжществуваше *едно правилно распрѣдѣление на провизията*, *едно указание за мѣстото гдѣто тя трѣбва да се получава*, едно нейно потърсване, едно живо заинтересувание за здравието на войницитѣ? . . . Какво бъркаше на началството за това? Какво бъркаше на дружинния командиръ да се поовръ въ своето началство и да поиска разяснение за начина на доволствието и срѣдствата за него? какво му прѣчеше нему при испълнението на бойната задача да помислюва и да се распорѣжда за нахранванието на тия трѣпани цѣлъ день негови хора? Съ какво може да се оправдае тая негова небрѣжность кжмъ едно отъ първитѣ условия за прѣсни и смѣли борци? — Разбира се, съ нищо! както и съ нищо не може да се оправдае и тая обща нераспорѣдителность проявена отъ всички и на всѣкждѣ. Боя си е бой! но за този бой трѣбватъ хора, които прѣди всичко искатъ подкрѣпление на израсходванитѣ сили; иначе работата ще излѣзе: *на голъ коремъ пищовъ.*

Ето съ тия 14 точки азъ искахъ да допълня пробѣла, който ти си допустналъ при изложението си въ

Digitized by Google

Писмата нашитѣ нетърпящи критика дѣйствия. Но само тия ли сж тѣ? — Не! понеже твоето характеристично опрѣдѣление на нашитѣ дѣйствия: *Бой ли?.. — Е добрѣ! ще се биемъ!... Я дайте тука дружинитѣ!.,. Удрете бе, момчета!... хемъ, назадъ нѣма, хж!* — достаточно показва на отсжтствието въ тѣхъ на елементарнитѣ принципи за единъ строго расчитанъ по планъ, съображения и распорѣждания бой...

Дѣйствително тѣжко е да съзнава човѣкъ своитѣ грѣхове, но нѣма какво да се прави. Раната трѣбва да се лѣкува до като не се е обърнала на гангрена. Пословицата казва: познай себѣ си—като подразбира съ това, щото човѣкъ да не се самооболщава и забравя, а да помни всѣкога своитѣ слабости, като единственно срѣдство за борба съ тѣхъ. Ако ли днесь ний намираме извинение за нашитѣ погрѣшки въ тогавашната ни неопитность, незнание, младость и първо участие въ бой, то при втори случаи, когато ний ще броимъ толкова години вече служба и служебна практика въ висшитѣ длъжности, подобни грѣшки ще бждѣтъ нищо друго освѣнъ нашь срамъ и нещастие за страната, която възлага всичката си надѣжда върху насъ. Злото е язва, която изисква систематично и коренно лѣкувание; слабоститѣ не сж нѣщо, което да го откъснешъ и да го хвърлишъ на страна; трѣбва силна воля, трѣбва неуморима работа за да се надвиятъ постепенно. Ако ли и много отъ нашитѣ недостатъци да се прѣмахнати вече, не трѣбва да се забразя, че все има и такива, които все още сжществуватъ, — слѣдователно на насъ прѣдстои борба, борба съ трудъ, постоянство, интелектуално и служебно съвършенствувание и пълна прѣданность къмъ свѣтото дѣло на което служимъ. Дай Богъ при вторъ случай, при тозъ побѣденъ залогъ у нашия войникъ, ний да се явимъ напълно знающи, рѣшителни и распорѣдителни началници и да поведемъ достойно полковетѣ на бойнитѣ полета, които отъ толкова врѣме очакватъ стжпванието на Българския побѣденъ кракъ! Дай Боже!

Digitized by Google

Digitized by Google

На падналитѣ герои

(*По случай на десетилѣтието*)

Веч' десеть се истекоха години
Отъ днитѣ на кървавия онзи бой,
Когато вий по Сливнишки ржтлини
Найдохте честно вѣчния покой;
Когато смѣло вий на щурмъ лѣтяхте
И левски тамъ нанисахте ударъ,
И въ гнѣва с' уррата срташна мрѣхте
Легнахте прѣдъ народния олтаръ!
И днесь почивате въ полето тихо,
По капари, усои, върхове,
И всичко окол' васъ е пусто, глухо,
Като прохълменитѣ гробове,
Кои почти съвсѣмъ сж вече равни,
Едвамъ тѣ днеска отъ земя личжтъ,
И само гнили кръстове, печални
Усамотено върху тѣхъ стърчжтъ;
Тамъ свѣщи нивга почти не се палятъ,
Отдавна попъ молитва не чете,
И васъ, далекъ, сърдцата родни жалятъ
На майка стара, на жена, дѣте.
И днесь на седмий день вий въ леглата тъмни
Стоите будни още отъ зора,
Очаквате да чуйте, щомъ се стжмни,
Гърмежа на побѣдната борба;
Стоите вий въ тѣхъ гогови,
Щомъ чуйте гърмовитий онзи викъ,
Да скочите вий отъ гробове —
Да литните пакъ съ урра на щикъ.
Но Сливница е днесъ спокойна,
Вечъ не ехти топовния тамъ ревъ,

Digitized by Google

Замлъкнала й тржбата бойна,
Не се развѣва вечъ знаменний левъ;
Тру-уши сж пустинно онѣмели,
Не се тамъ чуе грозната урра,
И тѣзъ поляни гдѣто кръвь сте лѣли
Днесъ мирно обработватъ орала.
Напразно вий ще чакате с' години,
В' деньтъ на славния побѣденъ бой,
Да гръмнатъ пакъ онѣзи ржтлини,
Ужасния да ревне онзи вой.
О! славни Български соколи,
О, синове вий вихровити,
Макаръ и вашитѣ гробове
Съ памятници да не сж покрити,
Дѣлата ваши тъй сж славни,
Вий тъй прославихте онѣзъ ржтлини,
Щото и съ гробоветѣ си равни
Стърчите върху тѣхъ кат' исполини; —
На вази монументи сж скалитѣ,
Грамади каменисти върхове́,
И спомѣни ви пѣятъ канаритѣ
Кат' вѣтъра сърдито зареве
И Сливница с' бърдата голи
Отъ васъ е освѣтлена в' своя ликъ,
И памятникъ за васъ соколи
За всякога ще бжде тя великъ!
Герои мили спѣте си спокойно!
Вамъ вѣчна памятъ! Легка пръсть! . . .
Дългътъ свѣщенъ испълнихте достойно!
Распнахте се за насъ на кръстъ!

Digitized by Google

СЛИВНИЦА

(ОТКЪСЛЕКЪ).

Хвала на тебъ вѣковний мжченико,
За твърдня ти чистъ народенъ битъ,
За твоето търпѣние вѣлико,
За твоето въстание гръмовито,
За твойто скачание в' единъ мигъ!
Хвала че в' робското онуй патило,
Оплулъ в' неволя, свикнатъ на хумотъ,
Битъ, кланъ, прикаченъ на бѣсило,
Искра си спазилъ отъ това свѣтило —
Да любишъ и да бранишъ своя родъ!
Хвала, че пламналъ отъ свѣта идея,
Ти бързо израстна като великанъ,
Безъ опитность, и́ обржженъ само съ неж
Достигна до висока апогея
И сми петивѣковния ни срамъ!

О вий Три-Уши, вирнати грамади,
Арена на ужасния ни бой,
Вий монументи за войника младий,
По ваший връхъ се най напрѣдъ раздаде,
Въ седмий день, уррата с' страшенъ вой;
По васъ захвана грозната расправа,
Двубоя съ желѣзо и прикладъ,
И чувство страшно в' нази се разшава,
Катъ трѣбваше вечъ да се отмжщава
На заслѣпения съ гордость братъ:
И волята, що бѣ въспламенила
Сърдцата ни за подвига великъ,
И любовьта за родината мила,
И грозната ни мощь, и бойна сила —

Digitized by Google

Опита първи вашиий остръ пикѣ.
Вий грозно в' битката чатогазъ стърхте,
Разбудени отъ дългия си сънь,
И тръскахте и като насъ ревяхте,
И чудеса отъ храбрости видѣхте
Срѣдъ бойни хаосъ отъ урра и гръмъ;
Треперяхте катъ наш'тѣ мишци,
Димяхте и търсяхте се катъ вулканъ,
И смъртенъ огънъ бълваха бойници,
И кръвь шуртеше, падаха войници --
Съ трупове се обкичи вашиий станъ;
Вий бѣхте Адъ! . . . и с'кърви се напихте,
Вий жертви глътнахте безъ брой,
И с' градъ олово, съ чугунъ ни бихте,
И мрѣхме ний, и с' огънь ни калихте
Въ пристъпитѣ на щиковия бой!
И цъфна върху вази наш'та слава,
Възложихте ни лавровий венецъ,
И памятникъ за волята корава,
За бѣсната ни кървава расправа,
Ще бъдете за насъ вий до конецъ! . . .
Ще смѣе вечъ поета да отиде,
Съ гордость чужди страни да обиде,
Безъ страхъ да бъде той унизенъ тамъ,
Да се черви за нашиий срамъ голѣмъ;
И ако л' нѣкой си герой попита,
Ще може смѣло да му каже той:
Вечъ българския синъ куршумъ опита
И съ уррата грозна, гръмовита
Кали се той въ кървавия бой!

На западъ бури, вихрове се вишъ,
Небето тъмотия е покрила,
С' фученйе грозни облаци се бишъ,
Свѣткавицитѣ блъскатъ с' страшна сила;
И всичко отъ борба е обзето,
Думти и търси се грамадний ширъ.
Бърда ревятъ, кънтятъ гори, полето,
И хаоса владѣе в, адский пиръ.
Вечъ три дни тамо в' кървища се плува,
Смъртьта събаря бие вечъ нарѣдъ.

Digitized by Google

Живота тамо нито нула струва,
И трупове покриватъ цѣлий глѣдъ. —
Туй битка страшна, бой на смьрть, отива,
Борба свѣта за роднитѣ огнища;
Тамъ българина мре като се усмива
И с' бясъ отблъска вражески пълчища,
Що бързатъ с' малочисленни соколи,
Доръ помощьта е още надалечъ,
Съ пушки силни, с' повече топови,
Да свършатъ... в' София да влѣзатъ вечъ!
Ала соколитѣ ни сѫ отбрани,
Юнаци буйни, врагътъ не четѫтъ,
И щикове имъ грозни острограни
Готови чакатъ да се накървятъ!
Малцина сѫ!... но значатъ ли числата,
Когато смѣлость има да се мре?
И литванието на щика с' уррата,
Когатъ врагътъ потрѣбва да се спрѣ?...
И твърдо си стоѭтъ борцитѣ смѣли,
С' тѣла, с' гърди тѣ бранятъ родний край,
И често хвърлятъ се разсвирепѣли
Тръбата за атака катъ заиграй .....

Ощъ малко и ще падне тазъ арена,
Ще бѣга вече младия войникъ,
Си мисли всѣкой; и Европа увѣрена
Спокойно чака грозния тозъ мигъ,
Когат' испитанитѣ ветерани
Страхливцитѣ ще погнатъ на тълпи,
И българина не ще смѣй да се брани,
И срамно ний ще прѣклонимъ глави.
Но стойте синове, вий инородни,
Пророци злобни за позора нашъ!
Я вижте вий борцитѣ наши грозни?
Я чуйте вий побѣдния ни маршъ!
И отъ Малово дори до Горгулята
Тозъ грѫмъ и ревъ отъ страшната урра,
И Шуми Марица изведнажъ запѣта
И тази хала по онѣзъ бърда!
Я вижте линиитѣ ни в' движение,
Подъ тржбния и барабаненъ бой,

Digitized by Google

Digitized by Google